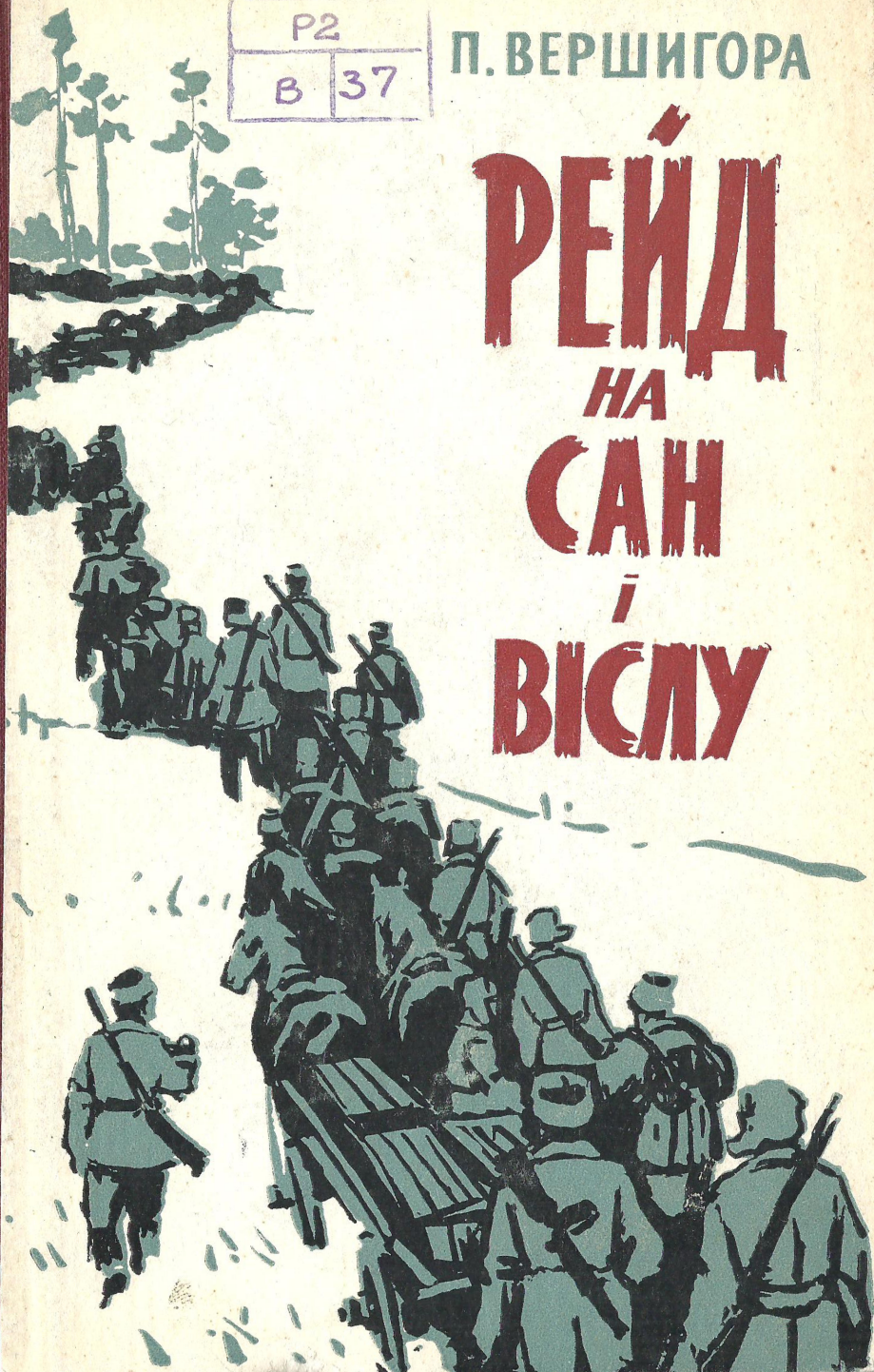
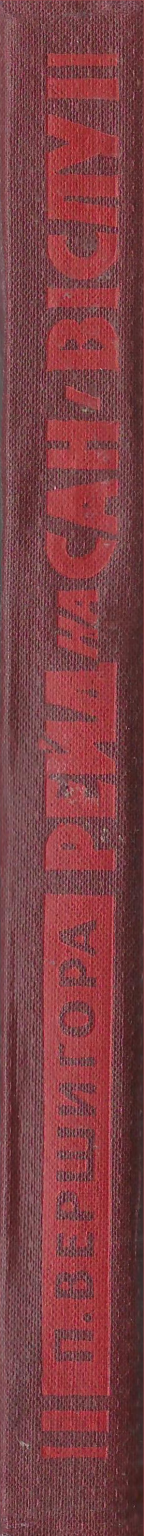

P2	
В	37

П. ВЕРШИГОРА

РЕЙД НА САН І ВІСЛУ

П. ВЕРШИГОРА

РЕЙД
НА
САН
і
ВІСЛУ

*Переклад
з російської*

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1961

Герой Радянського Союзу письменник П. П. Вершигора широко відомий радянським читачам як один з керівників партизанського руху на Україні і автор книги «Люди з чистою совістю».

«Рейд на Сан і Віслу» — це продовження розповіді про тих самих радянських людей, людей з чистою совістю, про їхні нові подвиги вже наприкінці Великої Вітчизняної війни, під час героїчного рейду по ворожих тилах за Сан і Віслу.

Переклав М. П. Якубенко

Перекладено за виданням:
П. Вершигора. Рейд на Сан и Вислу, ж. «Новый мир»,
1959, № 2—3.

1

Київ. Кінець 1943 року. На вулицях стародавнього міста, місяць тому звільненого,— рови і ходи сполучення. Приземкуваті доти, немов черепахи, застигли на перехрестях вулиць. На крутому високому березі Дніпра, поритому печерами,— бронекорпаки-краби; зруйнований, понівечений Хрещатик; сліпі прорізи будинків на Червоноармійській, Пушкінській, Прорізній, а над Липками — насторожена, мертва тиша... Не димлять фабричні димарі, ще мало пішоходів, жителі туляться у підвалах. Вікна в нетоплених квартирах покриті матовою памороззю.

Український штаб партизанського руху розташувався на вулиці Ворошилова, в будинках номер 18 і 20. До першого — приріс куполоподібний цементний дот.

Цей дот зовсім не потрібний партизанському штабу. Він захарашений, і ось-ось його сколупнуть з тротуару. Всього два місяці тому тут розміщалося якась німецька комендатура, а може, зондеркоманда, поліцейський постерунок або чорт зна ще що... Фашистські окупанти та їхні лакеї, тремтячи за свою шкуру, наспоруджували такі гнізда по всьому Києву, по всій Україні, по всій Європі: бункери, бронекорпусики, дзоти, доти... Ні, не допомогло! Війська Червоної Армії вигнали окупантів з Києва. Витрусили і з цього смішного, хоч колись і грізного, ковпака, який перешкоджає зараз перехожим рухатися по тротуарах.

Я не був у Києві давно. З вулиці Фірдоусі, де містився міський військкомат, почався мій солдатський шлях. Вранці двадцятого липня 1941 року тисячі киян з клунками за плечима — мобілізовані солдати й офіцери запасу, добровольці ополчення — рушили пішки на Полтаву. За годину колона вже переходила дніпровський міст. Ніби комарі-товкунці, вискакуючи з синьої хмари, яка закрила півнеба, снували над нами пікіруючі юнкерси і хейнкелі. Один за одним вони кидалися вниз, до однієї цілі — вузької лінійки моста, що перетинала звивисту стрічку Дніпра. Було страшно. Ми здавалися самі собі маленькими і беззахисними — одні між вищиреним небом і водою Дніпра... Щоправда, високий правий берег річки огризався зенітним перестуком, з хмар по одному вискакували меткі зорекрилі винищувачі, а бомби, незважаючи на це, сипалися, сипалися... і жодна не влучала.

Тоді це здавалося чудом. Ми були не вельми грамотними людьми у військових справах і гадки не мали, скільки металу, вибухівки, бензину, нафти, пороху витрачається по-пустому. Небагатьом з нас були відомі артилерійські розрахунки при стрільбі «по площах», ніхто з нас не знав, скільки літаковильотів треба потратити на те, щоб розтрити стрілецький окоп, польовий дзот, а тим більше міст через таку річку, як Дніпро. Але ми вже майже всі були обстріляними, «бувалими» хлопцями і вже засвоїли ту найпростішу солдатську істину, що не всяка бомба, яка відірвалася від літака, падає тобі на голову.

Так, жодна бомба не влучила в міст, по якому відходили на Полтаву батальйони киян. З того часу багато

таких «чудес» довелось пережити на воєнному шляху за ці два з лишком роки. Незрозумілість поступово зникала, шліфуючись наждаком солдатського досвіду. Навіть найлютіший дух війни — випадок — знаходив виправдання і пояснення.

І от зараз, у грудні сорок третього, знову йдемо пішки з Дарницького вокзалу через дніпровський міст — той самий, який бомбили на моїх очах дванадцятого липня 1941 року десятки юнкерсів, прикритих месерами. Звичайно, той міст давно вже висаджений у повітря, і тільки буруни дніпровської каламутної води вказують, де були його підпори. Ми простуємо фронтовим мостом, наспіх наведеним саперами Першого Українського фронту. Вузький, комбінований з паль і понтонів, з настилом біля самої води, він, проте, здатний перекинути на той, західний берег війська, танки, артилерію — все, чого в першу чергу вимагає ненажерлива утроба війни.

Поспішають люди на захід. Військові й цивільні, чоловіки й жінки, старики й діти — всі поспішають на захід. Ми проходимо по вулицях звільненого Києва, на повні груди вдихаючи рідне повітря, і не помічаємо, що ще головний запах — це запах гару, що головний колір — це колір солдатської шинелі, головне почуття — прагнення на фронт. Місто невпізнанне. Воно розбите, зруйноване, напівспалене. І все-таки це наш Київ. До нього повернулася душа, повернувся хазяїн — радянська людина, хоч десь у закутках ще й помітні залишки того дворічного, незрозумілого, чужого нам міста, яке змушене було будувати на своїх вулицях доти, задраювати наглухо вікна і двері на ніч, ховатися від очей патріотів, підпільників, партизан. Два з половиною роки воює країна. Майже стільки ж разом з усією Батьківщиною воюю і я: спочатку такий собі інтендант, потім вояка на канівських підступах до рідного Києва, політпрацівник ПОАРМу 40 під Курськом і ось уже півтора року — розвідник-партизан, помічник легендарного Ковпака.

Після завершення Карпатського рейду довелось мені більш як місяць провести на Великій землі. Тепер я знову відкомандирований з Москви в Український штаб партизанського руху, до генерала Строкача — особи, відомої всім партизанам від Криму до Прип'яті, від Брянських і Хінельських лісів до Кавказу і Волги... А до яких

країв на захід поширюється його влада, мені поки що невідомо...

— Влітку, під час битви на Курській дузі, далеко було і до Карпат,— каже мій супутник Іван Намальований, з яким ми разом ночували в Ніжині.— А зараз, мабуть, підемо й далі. На Татри, на Віслу... Га?..

— Чого там наперед загадувати! Не спитавши броду, не лізь у воду...

— Глянув я на карту... Все гори та гори... Сама партизанська стихія... Он якої слави здобув наш дід на Карпатах! Гримить кругом.

Намальований не брав участі в Карпатському рейді. Він пролежав у госпіталі все літо і не знає ще, як і в що стала нам ця слава...

Півтора місяця перебування на Великій землі не пройшли для мене марно. Побачив могутній військовий тил, резерви, потоки техніки, яка направляється на фронт, прочитав дещо, підзубрив Бойовий статут піхоти, тягаю з собою проект Польового статуту... І, головне, багато думав. Чи так ми воювали? Воювали на совість. А помилки? Промахи, недоліки?.. Певна річ, і це є. Але головне зроблено: завдано удару по нафтових промислах, проведена розвідка південно-західних кордонів. «А слава, ну що ж слава... Це справа другорядна — так би мовити, надбудова. Буде зроблена справа, буде й слава»,— в думках полемізую з Намальованим. «Тим більше, попереду справ вистачить. І це будуть уже нові справи. Адже ми ще влітку досягли західних кордонів, були і на тій гірці, звідки один півень на три держави співає: на стику Румунії, Угорщини і наших кордонів»,— так думається мені, а Іван Намальований, який знудився за загоном, немов угадуючи, підхоплює:

— А тепер он куди Ватутін і Конев махнули! За Дніпро! Скоро на Карпатах фронт пройде. І нам, бойовій розвідці, не годиться на старих місцях тупцювати. Так, чи що? — І він зазирає мені у вічі.

Звичайно, так. Але змовчую, вгамовуючи нестримну фантазію.

Після Карпатського рейду, з якого мені довелося виводити значну частину з'єднання Ковпака — Руднева, в штабі, очевидно, вирішили дати мені самостійне командування. Про це генерал Строкач говорив ще в Харкові. Тому проявляти зайву балакучість наче не годи-

ться. Командир, який полюбляє розмови,— це вже півкомандира.

Через кілька днів мене викликає генерал Строкач. Він серйозний і трохи схвильований.

— Ну, підполковнику, збирайся. Поїдемо у Військову Раду фронту. Захопи карту Карпатського рейду. Ту саму...

— Я ж уже доповідав...

— Гаразд, доведеться повторити. Командуючий цікавиться.

«Та сама» карта — це колективна творчість нашого штабу на чолі з Васею Войцеховичем, військовим топографом, а за мирною професією — меліоратором-лісником. Виконував її «архіваріус» штабу Семен Тутученко — архітектор, рисувальник, ентузіаст усяких образотворчих справ.

Ще на Поліссі, в хуторі Конотоп, робився цей твір. Довгими днями, лежачи на животі, Вася і Сеня клеїли з окремих аркушів величезну карту. Під рукою була тільки кілометрівка. Різними фарбами виводили вони на ній маршрут Карпатського рейду, відзначаючи всі гарячі справи і митарства пам'ятного літа 1943 року.

Спочатку думали позначити рейд топографічними знаками. Але Семену це здалося нудним.

— Не люблю я всякого убозтва,— примовляв він, малюючи на карті паровози і вагони, що полетіли під укіс під Тернополем п'ятого липня 1943 року.

Начальник штабу Григорій Якович Базима твердив йому повчальним тоном сільського вчителя:

— А ти не колеса вимальовуй на своїй картинці, а цифру точну краще постав. І щоб вона читалася відразу.

Але Тутученко намалював і мости через ріки Гнезна, Золота Липа, Бистриця і Дністро, висаджені в повітря нами в першій половині липня сорок третього; багато попрацював над нафтовими вишками, що видерлися аж на схили Карпатського хребта; старанно вималював танки, підбиті на шосейній дорозі Станіслав — Львів; задер із міжгір'я під селом Манява хвіст месершміта-110, збитого рушнично-кулеметним вогнем; наставив прапорців на висотах біля Яблуневого перевалу, показуючи пунктиром шляхи розвідників, які переступили угорський кордон і забралися на вершини Говерли і Попа Івана; і, нарешті, старанно викреслив павутину

зворотних маршрутів, що виникли внаслідок «Зіркового маневру», який зробили ми з Карпат.

З цією картою і поїхали ми в закритій машині в штаб Першого Українського фронту, кудись під Житомир.

Нас запросили в кабінет генерала армії Ватутіна. Командуючого ще не було. Але там уже був член Військової Ради фронту М. С. Хрущов.

— Зумієте коротко доповісти? — спитав Микита Сергійович.

— Про Карпатський рейд?

— Так. Коротко. Стисло. І на военний бік не нати-скайте, як тоді в Харкові. Більше обстановки і характеристики ворожого тилу. Підготуйтеся. Якщо треба — накидайте конспект. Це що у вас в руках?

— Карта.

— Добре. Легше буде орієнтуватися.

Конспект накидати не вдалося: ввійшов Ватутін. Привітавшись, він запитливо подивився на члена Військової Ради. Хрущов сказав:

— Це товариш, котрим ви цікавилися. З Карпат.

Ватутін швидким поглядом окинув мою постать. Підполковник, який місяць тому скинув цивільний костюм і бриль селянина, очевидно, не зацікавив його зовнішнім виглядом. Ватутін поставив кілька запитань анкетного змісту: звідки родом, де воював, скільки часу пробув у тилу ворога.

Потім глянув у відкритий блокнот і, взявши добре загострений олівець, спитав:

— Скільки часу були в горах?

— Два з половиною місяці, товаришу генерал армії.

— Ви самі, особисто?

— Сам, особисто, в складі партизанського з'єднання генералів Ковпака і Руднева.

— З'єднання? Як розуміти?

— Об'єднаний збірний загін з чотирьох загонів-батальйонів.

— Чисельність?

— На час виходу в рейд тисяча сімсот тридцять шість чоловік.

— Озброєння?

— Дві гірські полкові гармати 76-міліметрові, п'ять сорокап'яток, тридцять дві бронебійки, десять баталь-

йонних і сорок два ротних міномети, близько двохсот кулеметів, чотириста сімдесят автоматів. Решта озброєні гвинтівками. Стрілецька зброя — приблизно третина трофейна, дві третини наших систем.

— Зв'язок?

— Сім радіостанцій полегшеного типу.

— Ну, й куди ж ви дійшли?

— До радянсько-угорського кордону в районі Яблу-невого перевалу.

— Точніше можете? По карті? — Він подивився на стіну, де за завісками висіла штабна карта. Потім по-біжно запитливо глянув на члена Військової Ради.

Я перехопив цей погляд, але удав, ніби нічого не помітив. Розкривати і показувати карту фронту з позначеною на ній обстановкою людині, яка, можливо, й побувала в Карпатах, командує, певна річ, не міг. Тим більше, що біс його знає, куди ще занесе воєнна доля цього бороданя. В запитаннях генерала вчувалося щось схоже на недовір'я. Мої відповіді, мабуть, сприймалися ним як байки мисливців або рибалок. Усе, що я повідомляв, його явно цікавило, але вірити на слово він не звик. А я вже подолав свою першу несміливість, яка виникла внаслідок нерівного становища і поганенького знання штабної мови. В мені заговорила партизанська жилка, бажання переконати великого начальника в своїй правоті. Якогога байдуже я сказав:

— Дозвольте, товариші генерали, по своїй карті?

Ватутін мовчки кивнув головою. І тут стався несподіваний конфуз. Карта наша була величезна і ніяк не вміщувалася на столі. Розгортаючи шурхітливі, на совість склеєні тістом аркуші, я нагромаджував їх складками на столі, але розгортав надто повільно, боячись поспувати. Помітивши, що я ніяк не можу добратися до лицевого боку карти, Ватутін невиразно гмукнув. Член Військової Ради вирішив піти мені на виручку. Весело посміхаючись, Хрущов сказав:

— Та розстели ти її на підлозі, партизане. Не вміщується твоя карта на штабних столах! — І швидко допоміг розстелити карту поверх килима.

На підлозі розкинулося зображення Полісся, Волині і Ровенщини, Придніпров'я і Карпат. Вся Західна Україна, Тернопільщина і Львівщина, Покуття, Буковина і Гуцулія, верхівка Угорщини, частина Румунії і Бесса-

рабії величезним біло-зеленим килимом лежали біля наших ніг. Ватутін швидким професіональним поглядом окинув у правому кутку умовні позначення, потім підійшов до лівого кутка, де закінчувався південний гак Карпатського рейду, підтягнув бриджі, став на коліно і, спершись ліктями, приліг на карту. Подивився на кілька пунктів, річок і переправ, швидко і спритно скочив на ноги, ще раз підійшов до правого кутка, кілька разів перевів погляд з карти на мене.

— Зображено непогано,— сказав він, звертаючись до члена Військової Ради.— Але є запитання. Я хотів би дістати на них ясну, а головне, правильну відповідь. Казки і легенди нам не потрібні. Більше того, вони шкідливіші за найневибагливішу і найнеприємнішу правду.

— Відповідайте правду, без фантазії,— сказав суворо й офіційно член Військової Ради фронту і Секретар ЦК КП України.

— Запитання перше. Що означає цей прапорець біля села Ослава Чорна на східному березі Пруту під Ділятином?

— Нас тут розбили.

— Хто?

— Угруповання німецького генерала Крігера.

— Склад?

— Вісім есесівських охоронних полків, гірсько-стрілецький егерський німецький полк, одна угорська гірська дивізія і частини чотирнадцятої дивізії СС «Галичина». Загальна кількість близько двадцяти шести тисяч штиків. Полки СС — четвертий, шостий, дванадцятий, тринадцятий, шістнадцятий, двадцять четвертий, двадцять шостий, тридцять другий і двісті дев'яносто третій егерський.

— Ваші втрати?

— Точно сказати не можу, оскільки з'єднання ще досі збирається. Приходять групи і одиночки. Але приблизно одна третина особового складу, все важке озброєння і обоз.

— Обоз? Послухайте, як ви дійшли до Карпат?

— Похідною колоною.

— Конкретно?

— Звичайним порядком. Попереду — головна похідна застава, звичайно одна рота або ескадрон; потім авангард — один батальйон; потім головні сили: приблизно

два батальйони, штаб, артбатарея, санчастина, госпчастина та один батальйон в ар'єргарді, він же виставляє вперед застави і бокову похідну охорону. Рух вночі. Вдень кругога оборона.

— Денні голянки? — спитав Ватутін.

— Узимку в селах, улітку в лісах.

Ватутін довго мовчки дивився на карту. Потім сказав, звертаючись тільки до члена Військової Ради:

— Не вірю. Ні, як хочете, Микито Сергійовичу, а я цьому не вірю.

Хрущов посміхнувся, розвів руками і сказав якимось надзвичайно просто, не по-воєнному:

— Ну, якщо йому не вірите, то, можливо, нам повірите?

— Ні, не в цім річ, я і йому вірю. Але невже у Манштейна такий тил?

— Уявіть собі, такий. Тільки не в одному Манштейні та в його тилах тут справа. Можливо, й хлопці тут дечого варті, наші радянські воїни-партизани, які діють у цьому ворожому тилу. Народ! Патріоти! — переконано сказав Хрущов.

— Правильно! Це, звичайно, перш за все. За Манштейна ми візьмемося окремо. В свій час. А якщо на світі є такі хлопці, треба їм допомогти.

Микита Сергійович посміхнувся і сказав півголосно, але так, щоб усі чули:

— Не лови гав, партизане. Проси у командуючого все, що треба. Він тепер добрий. Хоч і не дуже вірить у ці ваші картинки, але в справі, видно, повірив.— І звернувся до генерала Строкача: — Це, мабуть, для вас важливіше. А картинки і все інше приховайте, як то кажуть, для історії.— Потім сказав мені мимохідь:—Тільки ніколи не говоріть: нас розбили. Побили сильно — це правда, на війні це буває, а розбити нас — ні, нас розбити не можна!

Тут же, не виходячи з штабу, разом з штабними працівниками і з їхньою допомогою ми склали заявку на озброєння, боеприпаси, медикаменти та вибухівку. А ще за годину разом з генералом Строкачем ми знову були в командування.

Доповідав полковник, представник служби тилу. Він ще до цього вимагав назвати точну кількість літаковильотів. Але я розчарував його, заявивши, що вантажі

одержу безпосередньо у військах де-небудь на правому, лісовому, фланзі Першого Українського фронту.

Ватутін побіжно проглянув поданий список і спитав полковника про кількість тонн вантажу. Потім, уже подивившись на лівий верхній куток сторінки, де було написано «Затверджую», глянув на нас.

— Ну, а де ж тут пункт одержання?

— Овруч,— кинув я сміливо, бо тільки вчора через Овруч із ворожого тилу на трофейній машині примчали в Київ генерали Сабуров і Ковпак.

— У вас що, місце для посадки там є? — спитав командуючий генерала Строкача.

— Ні. Викличем підводи...

— Через лінію фронту? — зацікавився Хрущов.

— Так точно,— швидко сказав я.— Півтора місяці як там суцільного фронту нема. Принаймні у противника.

Командуючий перевів погляд на інтенданта. Той мовчки знизав плечима, від чого срібні погони на його плечах на мить зігнулися, наче два лежачих знаки запитання.

— Я вказував товаришеві на цю обставину. Але він так упевнено твердить... ніби сам командує правим флангом фронту,— з'ехидничав інтендант.

— Та ні ж бо, товариш має рацію,— замислено сказав Ватутін.— Там дійсно нема ніякої лінії фронту. Попереду нас на захід від Овруча і Білорочинців до самого Стоходу нема жодної шосейної дороги. Противник крупних угруповань держати там, звичайно, не буде.

— А дріб'язок вони перетруть і самі. Якщо вже не перетерли,— сказав Хрущов.

Підбадьорившись підтримкою Микити Сергійовича, я сказав — щоправда, не дуже впевнено:

— Ми просили ще в листопаді... цілий ешелон боеприпасів перекинути. З Москви.

Ватутін з цікавістю швидко глянув на мене, потім підійшов до своєї карти, відкинув на мить завіску і, тут же затагнувши її, підійшов до столу.

— І що ж вам відповіли? Відмовили, звичайно?

— Так.

— Правильно. У листопаді Овруч був ще у противника,— замислено сказав Хрущов, і мені здалося, що думає він про щось далеке.

— Овруч був зайнятий партизанами генерала Сабу-

рова і загоном чехословацьких партизанів на чолі з Яном Налепкою, — сказав генерал Строкач, звертаючись до Ватутіна.

Командуючий посміхнувся і, тут же зігнавши посмішку, сухо сказав:

— Так, пам'ятаю, пам'ятаю. Була тут така перестрілка. Отже, девіз партизанів твердий? Чужого не хочемо, але й свого не віддамо?

— Ні, чому ж чужого не хочемо? Ось просимо ж у вас допомогти зброєю, боеприпасами, товаришу генерал армії.

— Але це не наше власне, а народне. А от що своєї слави не віддаєте — схвалюю. Хоч можна було б і менше запалу проявляти. Так. Усе-таки що ж вам конкретно відповіли в листопаді? На ваше прохання? — наполегливо спитав він у мене.

— Ми не можемо займатися вантаженням і відправкою військових вантажів за прогнозами всяких партизанських безвідповідальних романтиків.

Ватутін і Хрущов розсміялися. Микита Сергійович сміявся довго й весело, а потім, усе ще перебиваючи слова сміхом, сказав:

— Треба буде підказати, щоб в академії тилу більше вивчали історію воєн.

— Як ви гадаєте, Іване Павловичу? — спитав Ватутін у того, хто доповідав. І я не зрозумів, чи запитання було поставлене серйозно, чи в ньому була іронія на адресу нас, цивільних у військовій формі.

Полковник із служби тилу зробив якийсь невиразний рух, від чого його погончики знову з'їжилися на плечах. Командуючий говорив далі:

— Ну, хоча б історію першої світової війни. Прип'ять завжди розрізувала фронт на північну і південну ділянки. В усякому разі, при позиційній війні.

Тут уже довелося здивуватись і мені. Раніш якось і на думку не спадала ця досить проста істина з галузі військової географії — дисципліни, про існування якої ми й гадки не мали в ті дні. Адже я теж був не так уже й добре підкований з військової теорії.

Хрущов повільно сказав, звертаючись до Ватутіна:

— І у війні з білополяками теж... тоді не врахували ці лісові масиви. Не організували взаємодії Західного і Південно-Західного фронтів. Невчасно знявши Першу

Кінну з-під самого Львова, Троцький поставив її під удар. Зате в тридцять дев'ятому був врахований цей досвід. Ми тоді використали танки й кінноту і виграли час. Львів, Карпати і Забужжя до самого Перемишля були зайняті за кілька днів...

— Вірно, вірно,— пожвавішав Ватутін.— Одну хвилиночку, прошу почекати,— сказав він, швидко підійшовши до карти, і, відкинувши різко шторку, вп'явся очима в лісовий масив на північ від Коростеня і Сарн.

Широка спина командуючого закривала карту, та й з елементарної військової ввічливості не годилося мені заглядати туди. Задзвеніли кільця — так сильно засунули шторку. Командуючий обернувся до нас лицем, і його погляд зустрівся з уважним і спокійним поглядом Хрущова. Незвичайні очі були в обох у цю мить. Так, певне, дивляться молоді слідопити, знайшовши який-небудь хитромудрий, тисячолітньої давності черепок, так дивляться вчені, піднявши очі від окуляра мікроскопа, так дивляться композитори, відбивши на нотному папері ще ніким не чуту мелодію...

— Вірно. Дуже вірно. Шлях несподіваний. Фланговий удар механізованою кіннотою,— сказав Ватутін, звертаючись до Микити Сергійовича Хрущова.

Щось майнуло в їхніх поглядах тепле, дружнє.

«Розуміють один одного з півслова»,— подумав я.

Хрущов усе ще дивився на Ватутіна, а потім сказав тихо:

— Сидір Ковпак теж такої думки. Він пропонує з партизанських загонів Полісся створити корпус і кинути його на Сарни і Ковель. Але я думаю, хай вони роблять свою партизанську справу...

«Удар правим флангом фронту,— подумав я.— Ох, не встигнемо ми зайти ворогові в тил. Ліси, болота, а далі на південь незамерзлі ріки...»

Ватутін пройшовся туди й сюди, зробив у розкритому блокноті якусь позначку, показав її Микиті Сергійовичу, і Хрущов кивнув головою на знак згоди.

Потім Ватутін знову взяв нашу відомість.

— То як же все-таки ви з Овруча доставите все це через лінію фронту? До себе? За. призначенням?..— спитав він, повертаючись до перерваної розмови.

— На конях і волах, товаришу командуючий,— відповів я хвацько, як і годиться партизану.

— Ну що ж... І це діло,— ховаючи посмішку, сказав Ватутін.— Тільки не баріться... Потім важко буде вам на волах... від Червоної Армії відірватися.

А Хрущов підкликав Строкача і сказав йому тихо:

— Опрацювали завдання на рейд?

— У ЦК, у Дем'яна Сергійовича.

— Добре. Я подивлюся.

— Можна вручити командирі?

— В опечатаному конверті.

Перебуваючи вже далеко у ворожому тилу, на південь від Луцька і Ровно, я не раз згадував цю знаменну розмову. Особливо тоді — це було п'ятого лютого 1944 року, — коли розвідка донесла про те, що ударом двох кавалерійських корпусів, які обійшли лівий фланг Четвертої танкової армії німців, Перший Український фронт з ходу зайняв Ровно і Луцьк. І я розповів тоді партизанським командирам, як сяяли догадкою очі Хрущова і Ватутіна.

Але це була лише одна мить: силою волі чи довгорічною звичкою до дисципліни Ватутін першим погасив цей погляд.

Потім підійшов до столу і під одним-единим словом, яке вирішувало багато чого в успіху майбутнього партизанського рейду, — під словом «Затверджую» поставив свій чіткий підпис.

2

Ще до виклику в штаб фронту я встиг мимохідь, у їдальні партизанського штабу, перемовитися кількома словами з Ковпаком і Сабуровим. Весь їхній вигляд — маузери, які били по підколінках, генеральські бриджі партизанського пошиву, хода, енергійні голоси, — все говорило, що вони ще там, де гриміла народна війна. На мене знову війнуло звичаями і обстановкою партизанського життя.

Сидячи в штабній їдальні і зрідка поглядаючи на свого партизанського вчителя, я мимоволі думав: «Разом з Васею Войцеховичем вивели з Гірського рейду найкрупнішу групу і привели її до Ковпака. Це так... Але як зараз поставиться він до передачі справ? В усякому разі, настрій у нього ніби войовничий». Ковпак розмовляв зі

мною лагідно, жартівливо, але ділових тем уникав, таємниче погладжуючи вуса й борідку. Він весь ще був сповнений вражень від недавно проведеної ним Олевської операції. Хлопці на прощання порадували старого, чітко і сміливо виконавши його відчайдушний задум по розгрому залізничної станції Олевськ. На станції стояло кілька вагонів з артилерійськими снарядами. Крім того, там скупчилось кілька ешелонів награбованого гітлерівцями майна: продовольства, худоби, верстатів, машин, аж до кількох київських трамваїв, які гітлерівці намагалися притягти до себе в Німеччину. З ходу захопивши станцію, партизани стали господарювати на коліях. В цей час на підкріплення гітлерівцям підійшов бронепоїзд. Від снаряда чи від кулі партизанської бронейки, що влучила прямо в один з вагонів з порохом, залунали оглушливі вибухи. Загорівся ешелон з боеприпасами, і партизанам довелося поспішно відходити з станції, навколо якої на півкілометра літали осколки вибухаючих снарядів та авіабомб. Випереджаючи партизанів, тікало й німецьке підкріплення. Ще довго на покинутій людьми станції гуркотіли вибухи, диміли пожежі...

Розповідаючи про Олевську операцію, Ковпак заплювався, бігав по тісній їдальні.

Дід трохи бравірував, але ж і похвалитися дійсно було чим¹. Та досить було мені спробувати повернути розмову в майбутнє, як дід відразу замовкав осміхаючись. І я більше не намагався добитися від нього чогонебудь, оскільки знав його натуру: якщо вже він не хотів говорити, то з нього й кліщами не витягнеш слова.

Поки генерали розмовляли за обідом, я думав про своє.

— Ти чого такий скучний, брат? — спитав Сабуров, закінчуючи обід.

— Та... розлучає от мене воєнна доля з тими, з ким

¹ Генерал Строкач доповідав у Ставку про наслідки цієї останньої бойової операції Ковпака: «Під час захоплення станції Олевськ—Сновидовичі знищено: паровозів — 7, вагонів — 58, автомашин — 40, танкеток — 5, пульмановських вагонів — 10, зруйновано 1700 метрів залізничного полотна і 700 метрів зв'язку, вбито і поранено 702 солдати і офіцери противника». (Центральний партархів ІМЛ, ф. № 69, д. № 53).

ходив у гори, бродив по Поліссю і Дніпровському правобережжю.

— Ну, що поробиш. Служба все-таки. Війна. Зате виходимо в самостійні командири. Досить тобі в припряжці ходити... На Карпатах, кажуть, відзначився...— співчутливо озвався Сабуров, з посмішкою поглядаючи на діда.— Час і своєю головою працювати. Приймати самостійні рішення і виконувати їх.

А Ковпак таємниче посміхався.

В ідальню зайшов зв'язковий.

— Підполковника Вершигору просять терміново в штаб до генерала Строкача.

Начальник партизанського штабу стояв біля стола, підкреслюючи цим офіційність розмови. Він мовчки простягнув мені документ. Це було рішення про надання Ковпаку тривалої відпустки для лікування і відпочинку.

Другий документ був наказ Українського штабу партизанського руху про призначення мене командиром з'єднання. І далі ставилися конкретні завдання.

— Ковпак знає про це призначення? — з тривогою спитав я.

— Не тільки знає, але й перший запропонував твою кандидатуру. Познайомся з другою частиною наказу і розпишись.

Пам'ятаю одне — не було ні хвилини вагання. Навіть те, що завдання з'єднанню було вже поставлене і, очевидно, розроблялося по застарілих даних і що в ньому не враховувалася зміна обстановки, якимось мало бентежило. Найважливішим здавалося — швидше добратися до своєї братви, побачитися, порадитися з розвідниками. «Уже більш як місяць працюють вони без мене. Ех, хлопці...»

Я відразу ж попросив Строкача радиувати начштабу Васі Войцеховичу кілька слів: «Негайно висилай через фронт Овруч підводи».

Через кілька годин прийшла відповідь: «Висилаємо сто пар волів і п'ять тисяч мобілізованих в армію».

Показав шифровку Ковпаку.

— Не розумію я, Сидоре Артемовичу, які це мобілізовані...

Дід прочитав відповідь Васі. Розсміявся.

— Ось бачиш — не був удома більше місяця і вже відірвався. Так це наші хлопці, щоб не сидіти склавши

руки, як тільки намацали овруцьку дірку у фронті, відразу мобілізацію об'явили...

— Та партизани ж — справа добровільна...

— Так то партизани. Вірно. А ми вже не один тиждень ліктевий зв'язок тримаємо з тією самою гвардійською дивізією, що від Курської дуги через Десну, Дніпро, Прип'ять без перепочинку наступала. Ну, й видихалася дивізія. Один тільки номер, та штаб, та полкові прапори, та техніка. А солдатів-стрільців півсотні на батальйон. Усі в них розрахунки на поповнення. І ось в Овручі — зупинка.

— Оперативна пауза?

— Еге ж. От ми й провели мобілізацію... Майже на сто кілометрів уперед і на два-три тижні раніше. Нехай мобілізовані потім самі свої села звільняють. Так? Зібрали людей на збірні пункти — і ну їх муштрувати. Там така наука пішла — тільки держись! Коли через Овруч їхав, я з командуванням домовився. Вони, знаєш, як дякують за допомогу!.. Ти там не лови гав. Патронів тобі можуть підкинути...

* * *

Уже другу добу ми майже не виходили з штабу. Ковпак діяльно і причіпливо стежив за всіма приготуваннями. Хоча він був у відпустці після поранення, однак нізачо не хотів їхати в санаторій, поки ми не спорядимося і не вирушимо в тил ворога. Він, певне, не міг інакше. Формальна передача справ — це одне, а батьківське піклування про своїх партизанів — це щось важливіше, ніж просте додержання формальностей. Крім того, ми бачили, що йому щиро жаль розлучатися з своїми хлопцями, з якими провоював більш як два роки і пройшов усю Україну — від Путивля до Карпат.

На третій день нас обох викликали до генерала Строкача.

— Ну, командире, готовий? Коли вирушаєш?

— Та ми готові... Тільки от гармати затримують... Ніяк не одержимо, — відповів я.

Генерал взявся за трубку телефону.

— В чому справа? Чому не відпускаєте гармати для з'єднання Вершигори? Є ж наказ командуючого... На-

ряди? Які наряди? Зайдіть до мене з усією документацією.

Через дві-три хвилини начальник постачання штабу з'явився до генерала.

— Майор Новаковський. За вашим наказом... Ось наряди на артилерію...

— Покажіть,— сказав генерал.

Майор Новаковський, який партизанів у 1941 році під Ленінградом, опасистий, лисіючий чоловік подав папери.

— «Арсенал»? То це ж тут під боком,— сердито сказав Ковпак.

— Але він зруйнований... Ще тільки налагоджується робота. За два тижні зможуть для вас відремонтувати артилерію.

Два тижні? У мене аж під грудьми занило... За два тижні можна безнадійно відстати і опинитися в радянському тилу. І відразу згадав, майже почув голос командуючого фронтом, який попередив на прощання: «Не баріться... Потім важко вам буде від Червоної Армії відриватися. Та ще на волах...»

— Товаришу генерал,— звернувся я до Строкача,— дозвольте разом з майором в «Арсенал» самому з'їздити. Поговоримо з дирекцією, з робітниками. Тут же не полк артилерії, а всього дві-три гармати та сорокап'яток батарея-друга...

— Правильно, Петре... Оце діло,— пожвавішав Ковпак.— Ви з робітничим класом помізкуйте... Не може бути, щоб арсенальці не допомогли партизанам.

— Слушна пропозиція. Варто спробувати... Беріть мою машину і їдьте. Зараз же...— Генерал подивився на годинник.— Якраз попадете між змінами.

— Ви дзвоніть. Я тут затримаюсь у штабі. Якщо треба буде, і я приїду. Щоб з робітничим класом та партизани не домовилися,— жваво говорив Ковпак, проходячи разом з нами коридором.

Через півгодини ми вже були на знаменитому київському «Арсеналі». Тепер він був досить-таки зруйнований.

— Погано із верстатами, самий мотлох...— скаржились у дирекції, відсовуючи наряди, які подавав їм майор Новаковський.

Але партизани — народ напористий, і, поглядаючи на

інтенданта партизанського штабу, представник дирекції тільки мотав головою, ніби його жалили джмелі. Потім він втупився в мою нову шинель, підполковничі погони (новоспеченому командирі партизанської армії для шику були видані не фронтові, а з блискучими галунами), новий пояс із зіркою і раптом наче по секрету спитав:

— Воєнпред, чи що? Ну, кому-кому, а вам повинно бути ясно, що не можемо ж ми за два тижні налагодити ремонт гармат. Так?

Я мовчав. З усього виходило, що в рейд доведеться йти без артилерії. Прикидав уже, чи не можна замінити гармати мінометами. Так я і сказав. Представник дирекції здивовано розкрив рота, вважаючи, мабуть, пропозицію технічно безграмотною.

— Та ви хто будете? Інженер чи, може... лікар, товаришу підполковник?

— Командир партизанських загонів. Група загонів — з'єднанням називається. Ну, як бригада чи дивізія, а може, й корпус. Там, у тилу, все може бути. Від самого Ковпака загопи під командування прийняв... А ви кажете — без гармат, без артилерії,— пояснив Новаковський.

— Від Ковпака? Чого ж ви раніше нас не попередили... От яке діло...— раптом заклопотався наш співрозмовник.— Як же тут бути? Га? Знаєте що? Ходімо прямо в цех. Можливо, що й придумаємо.

Цех був схожий на кладовище металолому: частини гармат, ходи, лафети та інша покалічена військова техніка — все це лежало навалом.

Сухий, офіційний діяч дирекції раптом якось весь змінився. Виснажене жовте обличчя його ледь зарожевіло, дряблі морщини невдоволення біля губ пом'якшали, скучні очі подобришали й освітилися зсередини вогнем стурбованості і прихованої енергії.

— Ось він, фронт. З-під Житомира і Брусилова...

До нас підійшов майстер цеху. Старий і похмурий.

— Партизанам гарматки потрібні, Остаповичу. Га?— сказав наш знайомий, який виявився тимчасово виконуючим обов'язки головного інженера «Арсеналу».

— Скільки? — спитав Остапович.

— Візьмемо, скільки дасте,— рубонув я прямо.

— А все-таки?..

— Хоч би парочку. Полкових. Та п'ять-шість сорокап'яток...— запобігливо сказав Новаковський.

— Коли треба?

— Та зараз. І треба негайно...— натискував Новаковський.

— Ох, усім треба негайно,— кречав Остапович.

— Війна, Остаповичу, війна... Чекати ніколи,— втрутився я.

— І то правда,— погодився майстер.— Зараз, звичайно, я вам не викладу. Але почекайте трошки, з бригадою пораджуся. Тут є у мене на прикметі одна дивізійна...

До нас підійшли кілька робітників. Привіталися.

— Партизанам допомога потрібна, хлопці. Як? Зможемо спорудити ту саму дивізійну? — спитав інженер.

— Треба — значить треба. Як дирекція дивиться? — кашлянув виразно Остапович.

— Встигнете до завтра?

— Раз треба для такого діла...— сказав вусатий слюсар, схожий на запорожця з картини Репіна.

— Ну, виходить, домовилися,— зітхнув інженер.— Візьмете завтра вашу гармату. Сорокап'ятки вибирайте самі, скільки потрібно.

Наступного дня ми, самі того не чекаючи, були присутні на маленькому заводському святі. Через цех були протягнуті скромні гасла. Чоловік сорок прийшло з прапором. Мітинг з приводу початку робіт для потреб фронту почався. Виголошувалися короткі промови. Грав оркестр.

Виступали й партизани.

Так пішла з нами в рейд перша гармата, відремонтована на звільненому київському «Арсеналі».

* * *

Відразу ж після мітингу мене попросили зайти до дирекції.

— Ви будете командир партизанський, на ім'я по батькові Петро Петрович? Вас питали із ЦК. Просили негайно подзвонити по цьому номеру. Негайно...

Набрав номер. Назвав прізвище.

— Одну хвилиночку. З'єдную!

І я почув знайомий голос товариша Дем'яна.

— Як з артилерією? Все в порядку?.. Не кривдить робітничий клас?.. От бачите. Це ж наша опора. Перша гармата з ремонту? Знаємо, знаємо. Коли думаєте рушати? Завтра. Ну що ж, добре. Тоді так — відразу з «Арсеналу» приїжджайте в ЦК, до мене. Ніяких особливих справ нема, ніяких паперів брати не треба. Але попрощатися, побажати сили, удачі можу я чи ні? Я ж теж в деякій мірі ваш партизан... Отже, відразу до мене.

За годину я був у Дем'яна Сергійовича Коротченка. Секретар ЦК неквапливо розпитав про підготовку. Із розмов було ясно, що в ЦК знали про зустріч з арсенальцями і схвалили її.

— Треба було докладніше виступити. Розповісти про загін, про партизанів. Підтримати дух робітників. Ну, ми попросимо товариша Ковпака. Він тепер вільніший буде. Отже, завтра? — Товариш Дем'ян пройшовся по кабінету і підійшов до вікна, глянув у бік бульвару Шевченка, де за горбатою тополевою смугою вгадувалося шосе на захід. Потім продовжував: — Що ж вам сказати на прощання? Бережіть традиції, розвивайте, помножуйте їх. І ніколи не стійте на місці. Пам'ятайте, старики своє вже відвоювали. Вони потрібні партії тут для відбудовної роботи. А у вас у з'єднанні виросла прекрасна молодь. Та й ви самі молодий комуніст. Ми віримо вам і от — довірили командування. Як самі відчуваєте? Справитесь? Я не вимагаю зараз відповіді. Слова — це що? Ви самі продумайте для себе це питання. І не відривайтеся від колективу. Колектив у вас чудовий! Це він створив Ковпака. І Руднев — партійний організатор цього колективу — теж створений ним.

Дем'ян Сергійович говорив неквапно, із задушевним почуттям.

За вікном пролітали сніжинки, чорна алея тополь на горбатому бульварі Шевченка манила вдаль.

— Ну, ні пуху, як то кажуть, ні пера. Бажаю вам, Петровичу...— Він уже підняв праву руку, щоб міцно вдарити по долоні, але зупинився.— Що б вам подарувати на згадку?

Він підійшов до шафи. Рівними рядами вишикувалися книги: Маркс, Енгельс, Ленін, енциклопедії, різнокольоровий ряд художньої літератури. Товариш Дем'ян розкрив одні дверці і легким рухом провів по корінцях, на яких було витиснено ім'я великого вождя.

— Ось. Візьміть, мабуть, цю, почитайте. Це наше джерело мудрості, натхнення. Обов'язково почитайте, коли буде час між боями. Корисно... І може допомогти в багатьох труднощах, які зустрінуться на вашому шляху.

Я подивився на книгу. Це був десятий том творів Леніна довоєнного видання. Здалося дивним, чому саме десятий... Але, вирішивши, що вибір випадковий, я подякував і про щось запитав його, чи то про зброю, чи то про оформлення партійних документів нововступаючих у партію товаришів.

Дем'ян Сергійович уважно подивився мені у вічі, не відповідаючи на запитання, взяв ручку і написав на титульній сторінці: «Багато чому можна навчитися і багато що правильно зрозуміти партизану, читаючи цю книгу».

— Зрозуміло? — сказав він.— Вона може допомогти у важкий час прийняти правильне рішення.

Через кілька хвилин ми попрощалися. Біля дверей кабінету товариш Дем'ян, ще раз міцно потиснувши руку, сказав:

— А книгу не загубіть. Це вам наш подарунок.

Лишилися лічені години. Треба було поспішати. На світанку—початок походу. Артилерія, відремонтована арсенальцями, вже була перетягнута на подвір'я штабу, біля неї возилися гарматники. Шофери студебекерів, солдати фронтової автобази налагоджували кріплення.

Вечір і частина ночі минули в останніх клопотах і прощанні з сім'єю.

3

Марш з Києва був призначений на двадцять восьме грудня. Вдосвіта до чотирнадцяти студебекерів зібралися своєрідні пасажири: в радянському і німецькому обмундируванні, в цивільних пальтах і ватянках, в чоботах і обмотках, у військових шапках, вушанках і папах, у кепках і капелюхах; зовсім здорові лісовики і ще бліді після госпітального режиму люди. Веселі, збуджені хлопці мостилися на машини поверх ящиків з мінами і снарядами, влаштовуючись там надовго і всерйоз, галасливо, як граки весною. Не обійшлося й без

«зайців». Перед самим від'їздом колони до мене підійшов її командир, лейтенант Кожушенко,— рябий, чорноокий, меткий і хитрий українець.

— Товаришу командир, тут між ящиками знайшли якогось... Кажуть, чернігівський, з якоїсь Крючківки чи Корикивки.

— Що ж він там робив?

— А біс його знає.

— Де він?

— Та ось стоїть, у валянках і в кепці.

Мені було не до «зайців», але треба було виконувати службу, і я сказав строго, для порядку:

— Давай сюди.

Кожушенко підкликав хлопця. Високий, молодий, білявий, із засоромленим, але лукавим обличчям, в штаних, натягнутих поверх валянок з саморобними калошами з камер німецьких грузовиків, ватяному, явно з чужого плеча, пальті і маленькій, майже дитячій кепочці на голові.

— Прізвище?

— Сокіл Микола.

— Ну, який ти Сокіл? — не витримав Кожушенко.— Ти на общипану ворону схожий.

Дійсно, з дірок пальта стирчали, як рване пір'я, брудні клапті вати.

Крива, соромлива посмішка і благальний, але лукавий погляд сірих, з рудявинкою, очей.

— Партизанів?

— Аякже! В місцевому загоні. Під Черніговом.

— Чого ж ти «зайцем»? В чужий віз чого заліз?

— За це й батогів можна відразу заробити,— попередив Кожушенко.

Чухаючи валянок об валянок, Сокіл байдуже сказав:

— Вчора тільки взнав. Збігав у відділ кадрів, а там кажуть — робочий день закінчився. Приходьте завтра...

— Ну?

— А я від хлопців дізнався, що ви вдосвіта вирушаєте. Поки відділ кадрів мені папірець дасть, ви тим часом і поїдете. То я й вирішив: прибуду на місце, а там розберуться. Мені не папірець, а автомат і вибухівка потрібні,— граючи на моїй партизанській психології, розважливо говорив Микола Сокіл.

— Що ти в ній тямиш, тюха-матюха? — зневажливо сказав Кожушенко.

І хлопця як підмінили. Зникла запобіглива посмішка, груди заходили колесом, на обличчі півнячий запал.

— Та я шість ешелонів під укіс пустив. Сам вибухівку витоплював. Із снарядів. Коли б не підполковник, я б тобі показав матюху...

Хлопець починав подобатися. Проте я сказав:

— Ну, а як же ми тебе без довідки перевіримо? Мало чого можна наварнякати.

— А в мене свідки є. З вашого ж поповнення.

— Де?

— А ось Васько...

Дійсно, збоку стояв хлопчина років п'ятнадцяти. В гарному, підігнаному по фігурці, червоноармійському обмундируванні, в командирській шапці-ушанці. Було в ньому щось таке по-солдатськи справне, що відразу викликало до нього довір'я. Мені здалося, що я десь уже бачив цього хлопчину. І тільки-но я повернув голову, як він, чітко карбуючи крок, підійшов, взяв під козирок і відрапортував:

— Старший підривник Чернігівського з'єднання Героя Радянського Союзу Попудренка, партизан Коробко.

Багато з нас чули про знаменитого підривника Васю Коробка. Але ніяк не сподівалися, що цей підліток, по суті хлопчак,— той найгрізніший диверсант, про якого з повагою говорили навіть маститі, вусаті підривники.

— Той самий Коробко? — не приховуючи своєї цікавості, спитав я в хлопчини.

— Так точно, той самий,— жваво відповів він.

— Вася Коробко?

— Я.

— Давно служиш?

— Два роки і три місяці.

— Маєш нагороди?

— Орден Леніна, Червоної Зірки і медаль партизанська... Першого ступеня. Представлений на Героя...

Навколо збирався народ. Почулися схвальні вигуки. Андрій Цимбал підтвердив, що це він завербував Васю в свою роту ще в госпіталі, де їхні ліжка стояли поруч.

— Можеш рекомендувати цього товариша до нас у загін? — спитав я.

— Авжеж! Це ж наш...

Вася раптом запнувся, бо хлопець у валянках з-за моєї спини робив йому якісь загадкові знаки.

— В чім річ? — спитав я хлопця.

Васинога розгублення як не бувало.

— Так, як і ми, підривник. Кілька ешелонів має на своєму рахунку.

— Шість ешелонів,— як суфлер з будки, підтвердив Микола Сокіл звідкись з-за спини.

— Щось вони хитрують, товаришу командир,— шепнув Кожушенко, який ретельно виконував свої обов'язки.

Звичайно, і я бачив, що хлопці щось затіяли, але це напевно була одна з тих забавних і невинних партизанських хитростей, в яких не було нічого небезпечного. Що ж дивного в тому, що ці люди трохи мудрують у своєму не дуже вже веселому й легкому партизанському житті. «А взагалі треба буде розпитати на місці суворіше, причіпливіше»,— відзначив я в пам'яті мимохідь. Але зараз було ніколи, і, махнувши рукою, я сказав командирові колони:

— Почекай, на місці розберемося. А тепер...— І оглянув колону: — Кроком руш!

Пролунала команда: «По ма-ши-нах!»— і, прямуючи до однієї з них, я помітив, як поважно, з почуттям власної гідності, йшов по бруківці доладний маленький боєць Вася Коробко, а поруч з ним, вистрибом, дрібною риссю, трохи згинаючись, човгаючи валянками, його підопічний Сокіл. Вони разом вилізли в кузов машини. Сів і я в кабінку вантажного студебекера, вмощуючи між ногами автомат і немудрі фронтові пожитки. Ще через хвилину лейтенант Кожушенко підбіг до відкритого вікна машини, хвацько козирнув і попросив дозволу вирушати.

Колона рушила.

4

Рух по вулицях міста йшов ривками. На перехрестях машини, скупчившись щільно, ніби стиснуті міхи двохрядки, змикалися в єдиний густий ланцюг коліс, хребтиною брезентових кузовів нагадуючи допотопного ящера, а потім за сигналом регулювальників знову витягувалися по проспекту. Тільки коли вийшли на довгий, як

стріла, Брест-Литовський проспект, колона стала набирати темп руху. Чотирнадцять вантажних машин везли близько сорока тонн боеприпасів. П'ять гармат причеплені були до могутніх студебекерів і близько ста чоловік хвацьких, один в один, бувалих партизанів застягли пісню.

Багато бійців були знайомі в обличчя ще до Карпат, але я не зразу пригадував їхні прізвища. За свіжим враженням спали на думку щойно зустрінуті люди — лейтенант Кожушенко, Вася Коробко, Микола Сокіл. І думка відразу побігла від них до тих, чиїми представниками вони були в нашому загоні. Чернігівські партизани. Ми з ними зустрічалися не раз. Мимохідь — під час рейду до Дніпра восени 1942 року: тоді не було часу для налагодження тривалих зв'язків і довгої, стійкої дружби, тільки наші розвідники і дозорці на заставах Федорова і Попудренка встигли зустрітися, нашвидку обмінятися новинами і тут же поспішили кожний своєю дорогою... Друга зустріч — на Прип'яті у квітні 1943 року — була довшою.

У Києві я дізнався про героїчну загибель Попудренка. Він був убитий у Софіївських лісах і похований у селі Миколаївці. А Чернігівщина до кінця 1943 року була повністю звільнена від противника. Партизани Попудренка, які залишилися в живих, стали ніби безробітними. І нічого дивного не було в тому, що такі «професіонали», як Коробко і Сокіл, рвалися до тих, кому належало рухатися вперед, на захід.

В кінці Брест-Литовського проспекту, десь біля Пересічення, колона зупинилася. Западалий Кожушенко ще раз вирішив перевірити, чи все в порядку.

Вийшовши з машини, ми востаннє дивимося на Київ. З гори добре видно його західну частину — шосе, аж до привокзального базару, і відразу за ним бульвар Тараса Шевченка, з його стрункими тополями.

— Ну що ж, прощай, Києве, — зітхнув я. Наче подув осіннього вітру навів я почуття жалю за цим містом, і багато хто в колоні поділяв його зі мною. Лише клопітливому начальнику нашої колони було не до лірики. В котрий раз він вимогливо оглянув конвой і, всім своїм нахмуреним виглядом змушуючи військових шоферів підтягнутися, скомандував:

— Похідною автоколоною... інтервал між машинами

п'ять-десять метрів... начальник колони попереду, помічник начальника в замикаючій машині, марш-марш!

Колона рушає і скоро звертає на північ — вправо від Брест-Литовського проспекту. Думки летять, переганяючи одна одну. Згадки снують, наповзаючи одна на одну, і в пам'яті виникають відгримілі бої, які принесли славу партизанським друзям, командирам, бійцям... Ми тримаємо курс на знайомі місця: попереду — Димер і димерські ліси, в яких на цій же шосейній дорозі рота П'ятишкіна весною 1943 року підірвала міст; зліва від нашого маршруту, на Тетереві, вгадувалася знаменита Блітча — там ми мали бій з частинами київського гарнізону, кинутими проти нас обер-гаулейтером Зоммером. Попереду Іванківський міст через річку Тетерів, спалений нами за допомогою німецької кіноплівки...

«Цікаво буде подивитися на нього при денному світлі», — думаю я.

Дорога виявилась поганою. Купи булижників, вивернутих танками, часті воронки від авіабомб і снарядів. Передбачений Кожушенком графік руху колони п'ятнадцять-двадцять кілометрів на годину явно зривався. Так і не пощастило подивитися знаменитий Іванківський міст при денному світлі. Ми проїхали його пізно ввечері. Але зате ми компенсували свою цілком зрозумілу партизанську цікавість тим, що розташувалися в цьому самому Іванкові на першу ночівлю.

Шлях до Овруча зайняв увесь другий день маршу. Колишній учитель історії і географії, а нині наш розвідник Кашицький говорив на останньому привалі перед Овручем:

— Стародавнє це містечко відоме ще з перших російських літописів. Саме сюди, в Полісся, ходили на полюддя — грубий феодальний грабунок — перші київські князі.

Я слухав про те, як звідси, з району Овруча, стягувалося на північ до Гомеля і Могильова українське ополчення часів 1812 року. Десь вище, під Салтанівкою, взявши за руки двох синів, генерал Раєвський піднімав у атаку своїх бравих солдатів.

— Слухай, Кашицький! А ти б розвідникам про це лекцію прочитав, — спало мені на думку.

— Та я вже й так розповідаю. Лекція не лекція, а схоже на це...

— Ну й як? Слухають? Діяли навколо Овруча партизани громадянської війни?

— Аякже! Цікавляться хлопці, як стягував свої полки до Коростеня і Житомира Микола Щорс,— туди, де проти Петлюри прорубалися на захід батько Боженко і хвацький Черняк.

Зв'язано було з Овручем і більш близьке до нас відважне партизанське діло. Всього якийсь місяць тому налетів на Овруч партизанський генерал Сабуров. У складі з'єднання Сабурова діяв Чехословацький партизанський загін. Командував ним колишній капітан словацької армії Ян Налепка, який загинув у бою за цей самий Овруч.

«Треба буде відвідати могилу нашого товариша по зброї в Овручі»,— подумав я.

А колона рухалася фронтовою дорогою, то розтягуючись, то збираючись впритул. Надсадно ревучи моторами, студебекери, перевалюючись, переповзають воронки і вибоїни, а на коротких ділянках уцілілого шосе, весело бризнувши голубуватим димком глушителя, мчать уперед.

От випав досить довгий відрізок нормального шосе, стало хилити на сон.

— Два Андрії, два Андрії,— шепонув я з напівсонною посмішкою.

— Що? — повернувся до мене фронтовик шофер.

— Та нічого... Згадав, як з нами в гори ходили два Андрії.

Обличчя в солдата розпливається. Він здивований.

— Які тут гори, товаришу підполковник?

— Та не тут, друже. Це в Карпатах було діло.

— До Карпат ще далеко...— безтурботно відповідає шофер з транспортного батальйону служби тилу Першого Українського фронту.

Замість відповіді я затакую нашу пісню, складену Платоном Вороньком.

Дні і ночі стрільба, канонада,
У Карпатах луна не змовка.
Партизан тут не просить пощади,
Про підмогу собі не гука.

Він не кличе далекого друга,
Що за тисячу верст, де фронти.
Із-за Дону й південного Бугу
Нам на зміну бійцеві прийти...

Водій натискує на газ. Попереду — Овруч. А в Овручі сто пар волів, на яких ми махнемо знову туди, на захід, і, можливо, знову засиніють на нашому шляху Карпатські гори...

5

Наступного дня, прибувши в Овруч, ми, партизани Карпатського рейду, відвідали горб з останками Яна Налепки та інших товаришів, які навечно заснули в братських могилах.

— Він що — з того полку? — спитав я, маючи на увазі візит землячки Кашицького, нашої знаменитої Карпівни, до словаків.

— Точно не знаю, — відповів Кашицький. — Чув тільки, що капітан цей був начальником штабу Словацького полку.

Згадав я і командира полку, полковника Йозефа Гусара — того самого, з котрим ще весною 1943 року наша хоробра Карпівна вела переговори. Він так і не наважився сам перейти до нас. Але все-таки встановив з нами контакт і особливо не перешкоджав утечі своїх солдатів і навіть унтер-офіцерів у партизанські загони. Згадав і про те, що завдяки роботі Карпівни і Кашицького, ми змогли в Карпатах перекинути в Словаччину словацьких «войніків» — досвідчених партизанів, майбутніх застрільників партизанської війни і словацького повстання.

Я сказав про це Кашицькому, жалкуючи, що наш поспішний вихід з тих країв перешкодив підтримувати із словаками постійний зв'язок.

— Вони ще себе там покажуть, — впевнено відповів Кашицький.

Мені згадалися відкриті, чесні обличчя словацьких партизанів. «Так, вони ще себе там покажуть...» Один з них — Андрій Сакса — і зараз воює в нашій головрозвідці, а другий Андрій діяв у знаменитій третій роті Карпенка. Дійшовши з нами до словацького кордону, цей, другий Андрій, на чолі невеликої групи словаків махнув у липні 1943 року через кордон, став застрільником партизанського руху в себе на батьківщині. (Уже після війни хтось з наших партизанів, що мандрував по Чехословаччині, бачив його в Братиславі).

— А Сабуров? Переплюнув нас з тобою, розвідник. Га? — підколов я Кашицького.

— Та йому що? Поки ми на Карпати ходили, він мав час агентуру налагодити. От літом 1943 року він і встановив тісний зв'язок із словаками.

Ян Налепка, очевидно, був рішучішим від Йозефа Гусара. Не знаю, чи сам Налепка був ініціатором, чи цей сміливий план йому запропонували Сабуров та його розвідники, але вони задумали організувати перехід всього Словацького полку на бік партизанів. План був розроблений вміло, але, можливо, надто детально. «В таких випадках деталізація вступає в протиріччя з конспірацією,— говорив не раз комісар Руднев.— Занадто детальна розробка операцій у підпіллі часто загрожує зривом через необережність чи зраду». І ось план переходу всього полку на бік партизанів раптом опинився під загрозою провалу. Налепка не дав часу німецькому гестапо переловити своїх однопумців, як курчат. Зібравши найбільш активних підпільників, утік з ними до партизанів. Німці організували погоню за втікачами на автомашинах і танках. Словацьким офіцерам і солдатам вдалося сховатися в лісі. А там вони вже були зустрінуті українськими і російськими товаришами з розкритими обіймами.

Так виник перший словацький партизанський загін. Я чимало чув про нього після повернення з Карпат. Це була бойова патріотична організація, сильна у військовому і міцна в морально-політичному відношенні.

Ян Налепка та його бойові товариші довели гітлерівцям, на що здатні воїніки, коли вони борються за справедливу справу. Змушені до цього нести караульну і патрульну службу на користь свого одвічного ворога — німецького імперіалізму,— словаки всіляко саботували її. Часто при зустрічах з партизанами вони стріляли для годиться в повітря, швидко залишали зайняті позиції, кидаючи на місці «бою» ящики з патронами, мінами,— вони знали, що партизанам усе це, ох, як необхідно. Так було і під Юревичами... Словаки умудрилися підкинути партизанам Мельника навіть дві чудові шкодівські гармати з повним боєкомплектom снарядів. Дуже пригодилися вони партизанам у бою за місто Брагін.

Негаймо після організації словацького загону гітлерівське командування змушене було поспішно зняти не

тільки з фронту, але забрати навіть і з свого оперативного тилу всі словацькі полки, які дислокувалися в районі Полісся. Навіть для охорони гітлерівських тилів вони виявилися непридатними.

У партизанських рядах словацькі воїники швидко змінилися: на високих тулях офіцерських і солдатських кашкетів з'явилися яскраво-червоні партизанські стрічки, перейняли вони й партизанську манеру хвацько носити зброю, а легкі чеські ручні кулемети з дивовижною влучністю і методичністю стригли німецькі колони і цепі на заставах і в засадах.

Ян Налепка і його воїники-партизани рвалися в діло. Їм хотілося брати участь не тільки в незначних сутичках, але й у крупних наступальних партизанських боях. Тому при розробці операції по захопленню Овруча партизанське командування пішло загонові Яна Налепки назустріч, виділивши йому самостійний сектор наступу. Загін словаків мав захопити і втримати міст.

У нічному бою міст був узятий відразу. Незважаючи на неодноразові спроби і контратаки гітлерівців, вибити партизанів не вдалося. Гітлерівці кинули на загін Налепки бронемашини. Словаки стояли на смерть. Вони допомогли партизанам Сабурова повністю звільнити Овруч від гітлерівців. Але ця перемога дісталася дорогою ціною. Смертю хоробрих загинув вірний патріот словацького народу, життя і смерть якого стали символом братерської дружби слов'ян, радянський партизан, наш словацький товариш — капітан Ян Налепка.

Указом Президії Верховної Ради СРСР Яну Налепці посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. І от ми стоїмо біля його могили.

Квітів і вінків у нас не було. Ми без команди вирівняли шеренгу, а потім, не змовляючись, дали трикратний залп у повітря.

Ще під час цього салюту я раптом відчув, як у мене запаморочилась голова. Приклавши руку до лоба, я зрозумів: гарячка. А коли дійшов до свого житла, мене хитало з боку в бік.

— Оце вже нам з вами ні до чого, товаришу командир,— сказав бравий Кожушенко, який встиг організувати мені квартиру поруч із своєю.— Тимчасово переходите під мою команду. І кроком руш у постіль.

Довелося підкоритися. Нічого не поробиш, краще

відлежатися день-два, поки перевантажать боеприпаси із студебекерів на волів і коней — вони вночі уже прибули в Овруч через лінію фронту. Разом з ними прибуло і поповнення, мобілізоване в тилу ворога.

Очоловав маршові батальйони, які вже розташувалися в навколишніх маленьких селах, наш командир головрозвідки капітан Бережний. Ми пройшли з ним разом від самого Брянського фронту, а ще раніше спустилися на парашутах у Брянських лісах. Стосунки в нас були якнайдружніші.

Завжди веселий, баляндрасник і жартівник, він ввалився прямо в квартиру, коли я вже був у постелі. І жартівливо відрепортував:

— Син власних батьків, Іван Іванович Бережний з'явився в ролі тимчасового командуючого п'ятьма маршовими батальйонами по дві тисячі постолів у кожному. Військо як на підбір — від одного пострілу не розбігається. А як поведе себе в майбутньому, справа не наша. Поповнення здав, розписку одержав — і хоч танцюю. Ванька-солдат лежить, а служба йде. А ви чого ж це задумали звалитися, товаришу майбутній партизанський генерал? Завтра Новий рік, треба відзначити. — Він сів на краєчок ліжка, взяв мене за руку, похитав головою.

— Боюсь, Іване Івановичу, що доведеться і тобі Новий рік зустрічати не зовсім по-людськи. Приймай вантажі, людей і завтра ж зранку рушай у з'єднання, — сказав я, сам не пізнаючи власного голосу.

— Це ми можемо. Завтра раненько встанемо і до півночі будемо в своїх.

Мені пригадалось, як любив поспати Бережний. За це йому не раз перепало і від комісара, і від мене. Та він говорив далі:

— Тридцять п'ять кілометрів звідси наш третій батальйон стоїть.

— Матюшенко?

— Він. І Петя Брайко поруч. Так ми до них, мабуть, і дотягнемо.

— На волах?

— Еге ж. Там такі воли, що держись. Особливо як що перцем під хвіст...

— Ну, годі, годі, — шепнув Кожушенко, — давай дамо відпочити.

— Ет, мало не забув... — Іван Іванович повернувся

від дверей і, нахилившись до мого вуха, зашепотів: — Я тут ініціативу проявив, щоб ви знали на випадок чого... Коли здавав свої батальйони гвардійцям, так я закинув вудочку відносно патрончиків. Гвинтівкових і автоматних. Автоматних не обіцяли, а гвинтівкових — у них учора летючка із станції Коростень прибула. Командир дивізії розщедрився. Дуже ми його виручили цим поповненням, від самої Курської дуги пре його гвардійська. Довоювалися до ручки. А тут ми йому як з неба — раз, і п'ять тисяч бійців... Теж чогось та варте. Га? «Бери,— каже на радощах генерал,— стільки, скільки донесеш». Я прикинув швидко й кажу: «Та півмільйона гвинтівкових патрончиків легко донесу, товаришу гвардії генерал». — «Жартуєш?» — каже. «Ні, чого ж, цілком серйозно,— відповідаю.— Он у мене сто пар волів сіно жують у вас на майдані». Підійшов до вікна генерал, глянув, головою покрутив і каже: «Ну й меткі ви, партизани». А з другого кінця начбій дивізії генералу моргає, головою мотає: «Не давайте, мовляв, багато». А я йому і рота розкрити не дав і кажу так, ніби сам собі: «Ну що, генеральське слово повинно бути міцне, а гвардійське — вдвічі міцніше. Пиши,— кажу,— накладну, товаришу гвардій начбій, без особливої бюрократії. Тут зараз же й затвердимо».

— Ну, а генерал як? — зацікавився і Кожушенко.

— Покрутив головою, посміявся і каже: «Здорово піймав ти мене на слові. Ну, що поробиш, товаришу начбій, слово дане, незручно!» І тут же поперек накладної резолюцію написав: «Затверджую». І підпис. От, будь ласка, документик є. Дозвольте, я вночі постараюся, одержу і нанантажу, щоб завтра ж удосвіта вирушити назад. Хочеться ж моїм обозникам на Новий рік бути з своїми. Та й у дивізії щоб не роздумали. Адже діло зліплено на живу нитку. А начбій у них як ото наш Павловський... Ох, і скупердяй! Патронів йому шкода. Всі вони, видно, на один копил...

— А хто ж тобі вночі боеприпаси відпускатиме?! — з сумнівом сказав Кожушенко, який слухав розповідь меткого партизанського капітана з деякою заздрістю.

— Ха! Це вже справа інша. Тут, звичайно, уже розмовами не допоможеш. Хоч як підкочуйся, не пройме. Тут первачок потрібен. Це ж розуміти треба. Психоло-

гій. У армійців як-не-як, теж Новий рік. Пошаримо по вояках — у соломі щось та знайдеться.

Ми слухали веселу розповідь капітана Бережного: лейтенант Кожушенко похмуро і недовіжливо, а вартовий біля дверей аж здригався від сміху. Це був той самий чернігівець, у цивільному пальті, у валянках з калошами. Мене теж трясло під ковдрою, але від лихоманки. Бережний жестикулював, намагаючись, очевидно, розсмішити й мене. Але раптом він витягнувся і просто на моїх очах почав розпливатися. До слуху долинуло бурчання Кожушенка: «Годі, годі». І вартовий на дверях став кивати Бережному. А той, попрощавшись, сказав мені на вухо: «Так я завтра на світанку виїжджаю... Не буде ніяких наказів?»

— Гляди, розвідку висилай наперед. І бойову охорону...— сказав хтось поруч. І тільки коли Бережний, схилившись зовсім близько до мого вуха, відповів: «Не турбуйтеся. Розуміємо, що повеземо»,— я зрозумів—це я сам кажу йому про розвідку і бойову похідну охорону. Навшпиньках, задкуючи, вони відійшли і раптом розтали в дверях, на кілька секунд затрималися лише стурбовані очі вартового.

Я відкинувся на подушку.

— У вас сильна простуда, температура. Дайте пульс, товаришу підполковник,— чую я голос вартового. Я дивуюся.

«От дивак... Ну що може розуміти диверсант у пульсі? Адже це не міна сповільненої дії. І не магнітка».

— Нащо ж ти мені тичеш під пахву вибухівник англійської ем-ем? Я ж можу підірватися. Ти хоч би сповільнення поставив на три доби. Я доїду на волах до своїх. А там уже й підривай, чорти б тебе вхопили!

Білявий вартовий сміється і дає мені випити якусь рідину, від якої я швидко повертаюся до тями. Сокіл посміхається і каже:

— А я не тільки підричник, я й лікар. Ні, серйозно. Ви не смійтеся, я не жартую.

— Чому ж ти мені в Києві не сказав?

— Боявся — не візьмете. У відділі кадрів сказали: санчастина у Ковпака — Вершигори укомплектована.

— Отже, не підричник? На якого ж дідька ти сунув мені під пахву вибухівник?

— Ні, я й підривник також. Це не вибухівник, а справжнісінький термометр.

І він спритним, суто професіональним рухом медика виймає з-під пахви термометр, підносить його до своїх очей.

«А й правда. Я забув... Зовсім забув, що вибухівники англійської магнітної міни дивовижно схожі на термометри».

— То ти лікар чи диверсант? — питаю я свого вартового.

— І лікар, і диверсант. На місці розберетесь. Ви ж самі так сказали в Києві. Приїдемо — там і розберемося. Випийте порошок.

Він виймає з кишені, призначеної для годинників, медальйонів, а в похідному партизанському житті диверсантів для капсулів,— порошок і дає випити, примовляючи:

— Там, у ворожому тилу, при потребі — буду диверсантом. А тепер я лікар. У вас висока температура.

І я раптом ясно розумію, що це не марення, що це відбувається наяву, дійсно відбувається в житті... І що ж тут такого? Лікар, то й лікар. Білий лікар... білий...

І засинаю неспокійним, гарячковим сном. Серед ночі знову просинаюсь. Наді мною схилилось обличчя білого лікаря. А поруч зі мною Вася, Усач, Давид, Павловський, Женька-ординарець... І комісар Руднев схилився наді мною. Все-таки вийшов він з карпатського котла. Живий! Красивий, дорогий. Нема тільки Ковпака. Ми ж виручили його в Карпатах, пораненого винесли на руках. Навіть комісара не змогли винести, коли лежав він поранений під горою Рахів біля Чорної Ослави. А що ж дід? Ага, він і сам поранений... Він у Києві передав мені команду, говорив на прощання: «Петре, не підведи». — «Ну як же я підведу, якщо зі мною Сокіл...» Він схиляється наді мною, кладе холодну долоню мені на лоба і ніби знімає гарячку з голови. Шепчу йому:

— Сокіл, не підведи!

І він відповідає тихо:

— Не підведу... Не підведу...

Завдяки турботам вартового, який виявився хоч і не лікарем, а тільки фельдшером, наступного дня температура в мене впала. Щоправда, Новий рік я зустрічав ще в постелі, але вранці першого січня вирішив усе-таки рухатися на захід. Сашко Коженков, мій незмінний ординарець, роздобув величезний кожух з височенним хутровим коміром. Білий лікар дістав десь столового червоного вина, і Новий рік ми зустріли як належить.

— Ліки, а по сумісництву і новорічна заздоровна чарка,— сміявся, розкорковуючи пляшку, Сокіл. Він зустрів Новий рік разом зі мною і силоміць поклав мене в постіль. Потім довго про щось шепотівся з Коженковим.

— Щодо виконання мого категоричного наказу радитесь? Нічого не вийде, вирушаємо на світанку...

І от у другій половині дня першого січня ми вже переїжджаємо «лінію фронту». Перед очима заспокійливо хилитається широка спина Сашка Коженкова, а ноги мої впираються в незмінний мішок вівса, що його завжди возить на тачанці запасливий донський козак. Ми їдемо риссю спочатку по невеликому апендиксу — шосе, яке починається в Овручі і закінчується тупиком у колишньому районному центрі Словечно. Містечко дощенту спалене фашистами восени 1942 року.

Біля Словечно випереджаємо обоз. Він повзе вужем в напрямку до лісового села Собичин, де розташовані наш штаб і головні сили. Поки що гармати тягнуть волами. Обслуга біля гармат сидить урочисто, ніби священнодіючи. І справді, адже до цього часу в нас були короткокрилі «полкові» десантні гарматки, облежені пахалки гірського типу. Ковпак був змушений підірвати їх у Карпатах. А тепер? Тепер у нас справжня гармата із знаменитого київського «Арсеналу».

Моя тачанка випереджає артилерію. Підкликаю політрука батареї Михайлика і, посадивши його поруч, розповідаю історію гармат.

— Навколо цього факту і будуй свою політроботу в батареї,— кажу йому.— Що таке «Арсенал», знаєш? Це все одно, що Путиловський в Пітері чи.. Ти сам звідки?

— З Уралу.

— Про Мотовилиху на Камі чув?

— Аякже...

— Ну от, це за революційними традиціями все одно, що в Києві «Арсенал»...

Політрук з повагою дивиться на гармати. Скочивши з тачанки, він підходить до гармати, і я бачу, як щось весело говорить батареїцям і поплескує долонею по стволу.

— Ну от вам і воли, панове фашисти... А то: вас іст дас — воли? — весело кажу я, піднімаючи комір кожуха.

— Що? — повертається на передку Сашко Коженков.

— Нічого, — сміюся про себе, — поганяй.

Через півгодини тачанка і взвод кінної розвідки уже в лісових нетрях Полісся. Добре знаю — тепер до самої Горині нема ні поля, ні степу. Суцільні ліси, болота, лісові річечки, прохідні вброд, вузький, звивистий коридор дороги в цій глухомані; потім заплава річки Горині, і знову лісова сотня кілометрів на захід до річки Стоходу; той зовсім без заплави, тихо струмує десятками русел серед боліт, словом — Стохід; а за ним знову ліси до Західного Бугу, а там і до Вісли — ліси, ліси й ліси...

— Тепер можеш затикати свою дірку в лінії фронту, пане Манштейн. Дивись, тільки затичку не загуби, — не можу відмовити я собі в задоволенні подумати вголос, піднімаючи вище комір кожуха.

І, ніби розуміючи мене, Коженков, обернувшись, підморгує і, підтягнувши віжки, говорить:

— Пройшли фронтові ворота...

Ці слова викликають у моїй уяві цілу бурю почуттів і згадок.

«...От і ще раз пересік я лінію фронту. В котрий раз?!» Звичайно, з широкої оперативно-стратегічної точки зору, десь саме тут і проходить та невидима умовна лінія, яку на картах штабів позначають пунктиром чи окремими півколами... Але куди нам з Сашком Коженковим до стратегії? Адже з нашої, партизанської точки зору, саме тут ворота, «фронтові ворота», крізь які можуть пройти десятки партизанських загонів. А можливо, і дивізій.

Проїжджаючи вже повз партизанські землянки, застави і пікети, ми перемовляємося слівцем-другим з кінними патрулями, які з інтервалами в півтори-дві години зустрічаються на шляху.

Перед очима похитується спина Сашка Коженкова. Поруч з ним сидить білий лікар, котрий неабияк надокучив мені своїм надмірним медичним піклуванням. Після

чергового прийому порошка закутуюся з головою у величезний кожух і, вмовившись поруч з мішком вівса, вдаю, що заснув. Потім, трохи розплющивши очі, дивлюсь, як угорі урочисто пропливають верхів'я сосен і ялин...

Морозець прихопив болотисту поліську землю. Дороги затверділи.

— Скоро на сани перейдемо,— говорить сам собі Коженков.

Ніхто не обзивається, і ординарець, прицмокуючи, пускає коней рясю.

Немов кістки покійників, стукають об грудки колеса тачанки. В повітрі зрідка пролітають білі мухи.

Коли-небудь, якщо залишусь живим, найбільше згадуватиметься перший «перехід» лінії фронту. В ніч на тринадцяте липня 1942 року... На літаку У-2 піднялися ми з Єлецького аеродрому: разом з радисткою мали стрибнути на парашутах до брянських партизанів. Звичайно, і зараз декому з моїх друзів, навіть бувалих партизанів, цей переліт здається подвигом. Але я добре знаю, що ніякого там подвигу не було. Просто везли тебе, як kota в мішку. І якщо хто-небудь і відзначився тієї пам'ятної ночі, так це льотчик. Прізвище його було, здається, Кузнецов. Він умудрився так перелетіти лінію фронту, що лінії цієї ми й не помітили. Пам'ятаю, вже минуло більше двох годин нашого перебування в повітрі, коли я спитав льотчика:

— Ну, скоро лінія фронту?

Той повернувся до мене і з-під шолома на мить блиснув пустотливим зеленуватим оком, в якому відбивалися фосфоруючі прилади управління. Насмішувата торжествуюча посмішка мигнула в зеленкуватій імлі.

— Еге, друже! Пізнувато згадав. Ми вже давно над окупованою територією чапаємо. Пройшли більше двохсот кілометрів...

Так ми й не помітили тієї першої «лінії фронту», яка уявлялася нам такою страшною. А насправді, як переконався я ще тієї пам'ятної ночі, її можна перелетіти, навіть і не помітивши... І от, виявляється, її можна перейти пішки, переїхати верхи чи на тачанці. І навіть на волах... І ми ні в якому разі не виняток. Пересікли її під Вітебськом і кінні партизани білоруського загону Флегонтова, і обоз ленинградських патріотів, який доставив на санках сотні центнерів замороженого м'яса, мас-

ла й борошна в обложений Ленінград, і лижники полковника Медведєва, які перейшли фронт десь у непрохідних Брянських лісах, і карело-фінські партизани, всі дії котрих і полягали в періодичному проникненні в тил ворога: щоразу після швидких ударів вони поверталися назад через «лінію фронту» до своїх військ. Тут відпочивали і знову йшли в тил ворога.

Що ж це за химера така — лінія фронту? Адже ж дев'ятий раз за цю війну пересікаю її. Але до цього часу робив це тільки в повітрі... Із Брянських лісів у штаб Брянського фронту, до Рокоссовського, і звідти назад, піднявшись біля Красивої Мечі; перелітав фронт десь над Бежиним лугом, сідав на партизанський аеродром під Салтанівкою; приймав літаки з Великої землі на партизанський аеродром і на півдні Брянських лісів, під Смеліжем, і на льодовому аеродромі білоруського Князь-озера, і на колгоспному вигоні під Чорнобилем, біля сіл Товстий Ліс і Тонкий Ліс. Та й звідси, з Полісся, літав із знаменитими льотчиками Феофаном Радугіним і Тараном до Москви, Харкова і Курська... А от переступаю цю «лінію фронту» вперше...

Звичайно, всі ми, хто пересікав того новорічного дня «лінію фронту», — і пушкарі, і обозники, і командири — розуміли, що на північ від нас наїжачився залізом і траншеями фронт до самого Ленінграда, знали, що південніше — під Брусилівом і Житомиром — тільки що відгримів жорстокий танковий бій. Але й там теж не все було так чітко і красиво, як це висвітлювалося після війни, скажімо, в деяких статтях на воєнно-історичні теми. Ні, і там були такі проломи і глухі місця, через які можна було непомітно для ворога переходити серед білого дня «фронт» — безпечно перевозити гармати, обози, переводити мобілізованих... Але практика — одне, а відображення її в схемах — інше. Адже і над нами тяжів застарілий жупел позиційної війни. І тому звичайний марш, рух обозу лісовою дорогою багато хто був схильний розглядати як надзвичайну небувалу справу. Чи знають про такі «фронтіві ворота» наші вчені мужі?.. Ватутін в усякому разі знав... І розумів. Незабаром він майстерно використав партизанські ворота для крупної фронтної операції. Добре розумів це і М. С. Хрущов, який безпосередньо керував діями сотень партизанських загонів і з'єднав.

Абстрактні роздуми про тактику і стратегію невдовзі змінилися цілком конкретними справами і враженнями, зустрічами і короткочасними дорожніми розмовами. На лісових бівуаках кипіло життя, люди несли службу; обози, тили робили свою справу. В глибині лісу стелився дим багать — у таборах варили обід, пекли картоплю, прали білизну, біля землянок читали зведення, газети, листи, чистили зброю. Ось натрапили на ціле селище вкопаних у землю бункерів: і дотів, і жител одночасно. Ми в партизанському краї.

7

Ночували в ніч на друге січня в розташуванні з'єднання, в батальйоні Петра Брайка.

— Петя остаточно вже став командиром батальйону, — казав, умиваючись снігом, Андрій Цимбал. — До цього часу йому щось не везло.

Дійсно, досить тільки прийняти Брайку командування, повоювати тижнів зо два, як з Великої землі з госпіталю повертався після вилікування організатор Кролевецького загону, він же і комбат, Кучерявський... І доводилося Петрові здавати батальйон і тягнути штабну лямку. Кучерявський покомандує, відбуде куди-небудь «в розпорядження» — батальйон приймає Подоляко; поранили його — знову комбат Петя Брайко. Тільки розвоюється як слід, знову з'являється Кучерявський.

Пригадую улюбленця всього нашого з'єднання Валентина Подоляка. В Карпатському рейді в бою з четвертим полком СС наклав він у селі Рашковці своєю буйною головою. А поранений Кучерявський полетів після Карпат у Москву. Тепер Брайко твердо і впевнено виконує обов'язки комбата. Він фактично і командує цим батальйоном, починаючи з відходу з Карпат.

Петя Брайко — маленький, стрункий, верткий, завжди зібраний, з талією, туго перетягнутою офіцерським поясом, акуратно підігнаною командирською сумкою, планшетом і кобурою з трофейним пістолетом. Мова у нього точна, військова. От тільки голос підводить: тоненький жіночий голосок, ніякої солідності. Ну, і характер... Але про це потім. А в звичайному товариському побуті перше, що впадає у вічі, — це смішок, ехидний, швидкий, як гороховий розсип.

От він каже за вечерею:

— Товаришу командир з'єднання, обстановка на нашій ділянці цілком сприятлива, фронт з тилу мені прикриває Четверта гвардійська, та, що без солдатів. Хихи-хи...

— Як же це розуміти? Фронт з тилу? — питаю я.

— А я за наказом Ковпака тримав оборону фронтом на схід. А тепер це наш тил.

— Ну, ну продовжуй...

— А з півночі сидять у лісах ті, з червоними стрічками. Півники, одним словом, хихи-хи... На Заході наші батальйони, Кульбака, Матющенко, штаб, а тепер уже і батарея... на волах, хихи-хи... А на самій залізці, під Олевськом, це ж треба придумати, хихи-хи, лінія Бакрадце. Взагалі, воюємо... На одному боці. Перевернувся на другий бік і знову воюю, хихи-хи...

Не розумію, що тут смішного. Адже скаржиться комбат, що близько місяця просидів у партизанській обороні.

Тільки перед від'їздом Брайко підійшов до тачанки і серйозно, без хихикання, приклав руку до папахи, яку він хвацько наловчився носити в Карпатах.

— Дозвольте звернутися з проханням, товаришу підполковник...

— Слухаю...

— Дайте мені в батальйон старшого лейтенанта Цимбала...

Мені не сподобалося це прохання.

— Та ти що? Знову в заступники, в поми захотів?

Брайко мовчав.

— Ну чого ж не хихикаєш?..

— Ні, я комісаром батальйону його прошу...

Я замислився. Жарти закінчилися, треба приймати рішення. Цимбал, з рукою на чорній перев'язі, в чорній кубанці з малиновим верхом, стояв осторонь, хльостаючи себе нагайкою по халяві. Цю нагайку звечора я бачив у Брайка. «Обмінялися — значить, друзі...»

— Стривай, Петре, дай розібратися... Покажи, брат, своє військо.

Ми об'їхали розташування батальйону. Коли поверталися, Брайко, який їхав верхи поруч з тачанкою, очікуюче глянув мені в очі.

— Яке враження, товаришу командир?

— Суперечливе, комбате,— і гарне, і погане.

Хихикання застрягло в горлі Брайка. Він насторожено замовк.

— Службу несуть добре. Поздоровішали...

— Так, відгодувалися трошки після карпатської голоднечі...

— Зброю тримають в порядку. Багато новеньких?

— Тридцять шість чоловік...

— Але от що, комбате. Неначе жирком обросли твої люди. Як ти сам не помічаєш цього?

Комбат залився своїм смішком.

— Хи-хи... Так діло ж за наказом. Не від нас залежить. Буде наказ вирушати...

— Наказ, Петю, буде.

— Днів десять на підготовку і...

— Доповісти про готовність до маршу завтра ввечері,— наказав я.

Брайко, навіть отетерівши від подиву, натягнув повід, від чого його верховий кінь прищулив вуха.

— Оце я розумію! — сказав він з щирим захопленням.— Дозвольте їхати виконувати, товаришу командир?

— Та вже разом поїдемо. Через півгодини-годину вирушаю в штаб з'єднання, в Собичин...

В Собичині стояв наш штаб. З'єднання було розкидане в радіусі до півсотні кілометрів. Стояли гарнізонами, перейшовши після повернення з Карпат на тактику партизанського краю.

І вже до самого від'їзду я більше не чув хихикання Брайка. Він був зібраний, мовчазний і час від часу викликав по тривозі командирів рот.

8

Другого січня надвечір ми благополучно прибули в Собичин. І відразу я закрутився в командирських справах. Замиготіла карусель зустрічей. Одразу ж, щоб не відірватися од головного, вирішив я поговорити з начальником штабу Васею Войцеховичем. Він один поки що мав знати завдання.

— Не більше тижня на підготовку... Негайно давай команду в батальйони і роти. Швидше готуватися. Розподіляй зброю, боеприпаси. Який стан з'єднання?

— Найскладніше з транспортом,— почав доповідати Войцехович.— Зовсім не чекали виходу в рейд.

— Доведеться, Васю, притримати твоїх волів мобілізованими. До Горині дотягнемо на обивательських підводах? А там уже роздобудемо конячок...

— Взагалі-то вихід правильний. Але...

Войцехович зам'явся, і по стурбованому його обличчю я помітив, що не один транспорт непокоїть начштабу. За час виходу з Карпат, де мало не тисячокілометровий похід здійснили разом, душа в душу, перевіряючи в очах один одного свої думки, оцінки, рішення, ми навчилися розуміти один одного з півслова.

— Що ж іще? Кажі!

— У якоїсь частини особового складу з'явилися демобілізаційні настрої,— доповідав відверто начштабу.— Особливо серед стариків-ветеранів. Адже вони, як-не-як, в тилу ворога мало не з першого дня війни. А горя ж набралися! І чутка пройшла, що нас у Київ на парад зажадають.

— Ох, чутка, чутка... Але це, брате, теж враховувати треба. З чуток настрої якраз і виходять.

— Саме так! Треба локалізувати, роз'яснити.

Порадившись, вирішили: не будемо особливо затримувати стариків, дійсно, багатьом з них треба дати відпочити. А відносно молоді займемо тверду лінію і з сьогоднішнього дня почнемо справедливо, але міцно закручувати гайку.

Після цієї бесіди з начштабу ми розпочали перші кроки в організаційних справах. Вася сів писати окремі стройові і господарчі розпорядження. А я зайнявся, так би мовити, психологією. З кожним треба було поговорити, перемовитися словечком, і в цих короткочасних зустрічах, що іноді затягувались на півгодини, поновлювався той необхідний душевний контакт, який був перерваний вимушеною розлукою.

Загони на довгий час затримувалися на одному місці — становище, незвичне для рейдовиків. І це наклало свою, можливо для них самих і непомітну, печать, яка на свіжий погляд дуже впадала в очі. В рейді всі відчують себе щохвилини наготові, люди підтягнуті, насторожені, завжди ладні на ходу, не гаючись, вступити в бій. Там вони живуть у якомусь підвищеному темпі і напруженому ритмі, вміють цінувати час і легко справ-

ляються з простором. Навіть і на короткочасних стоянках, на дньовках, перебувають немов у стрімкому русі. А зараз я помічаю повільність, неквапливість, благодущний спокій, який переходить, як мені здалося, в самозаспокоєння. Бійці ходили вулицями якось перевальцем, командири не поспішаючи вислуховували вказівки і так само не поспішаючи йшли чи то виконувати їх, чи то відкласти в довгий ящик.

Увечері я з тривогою повідомив про це начштаба.

— Нічого, один-два марші — розберуться по місцях. Втягнуться. Верховий кінь, він швидко жвавішає, коли відчує сідло, а обозний — хомут на холці.

— Теж, порівняв...

Правда, придивляючись, я помітив й іншу, більш втішну обставину. Незважаючи на млявість, люди були надзвичайно веселі. В жартах, примовках, веселих побрехеньках, яких я наслухався ще першого дня, я впізнавав справжню душу нашого ковпаківського з'єднання. Партизанський гумор плескав, хлюпав через край. Це означало, що наслідки карпатської драми почали виживатися. Рани затягуються, і навіть найтяжче, що сталося всього два-три місяці тому, пройшовши крізь призму часу, уже поверталось своїм веселим боком. А якщо ні з якого боку не було нічого веселого, то люди придумували його.

Ось один з ветеранів розповідає, як він на чолі відділення, в якому половина була поранених, вийшов з Карпат.

— Вирішив я доставити хлопців на сабурівський аеродром у Дубровичах. Ідемо лісовою дорогою. Почалися знайомі місця. Перейшли через річку Уборть... Ну, думаю, тепер уже наша корінна партизанська земля. З кінця сорок другого року ми тут як вдома... Назустріч — повозка, парою запряжена. На всякий випадок шарахнули в ліс. «Стій! Хто такі?» — «А ви хто?» — «А хіба не бачиш? Партизани... А ви?» — «А тобі що, повилазило?!» Відкашлявся я і якнайгрізнішим голосом запитую: «Звідки прямуєте? Відповідайте не криючись!» — «З Карпат прямуємо, брате...» «Тю-у-у... та хіба ж Карпати там? Де ж ти задом наперед навчився ходити?» — «Та там же, де й ти, — в Чорному лісі через дорогу п'ятками наперед хіба мало доріг і боліт переходили... щоб есесівцям голову затуманити, сліди заплу-

тати?!» Ну, бачимо, це наші. Третього батальйону. Це їх Матющенко все каблуками наперед водив.

— Еге, Миколо. Здорово! Це не ти часом корову в есесівські чоботи взував? Ті самі, з підківками і гірськими шипами на подошвах. Навіть самі гуцули не змогли розібрати, куди корови пішли, а куди генерал Крігер.

А в іншому місці чується:

— Ти звідки, зв'язковий?

— З лінії Бакрадзе... в штаб донесення везу.

«І що воно за лінія Бакрадзе? — подумав я.— Другий раз чую...»

Підкликаю зв'язкового, розпитую. Той докладно розповідає:

— Висунув штаб після Олевської операції дев'яту нашу роту на чолі з Бакрадзе і з доданими йому саперами та підриивниками під самий Олевськ. Наказ — триматися міцно, назад ні кроку не відходити. Обладнали ми спочатку бліндажики. Ріденькі... Так, для вигляду і запаху, від дощу тільки ховатися, як курені для пастухів. Ну і пасемо фріців на тій залізці. А потім бачимо — час іде, стали дзоти-бункери будувати. На фріцевський лад — закріплюємося, значить. Підкинули нам ще підкріплення. Ну, коли так, тоді ми перекриваємо всі шляхи і лісові стежки. І ходів сполучення накопали. Давай бункери споруджувати міцніше. Тепер до нас не те що поліцай не проскочить, але й заєць не пробіжить. Лісу навколо скільки хочеш. У три-чотири накати вкопалися, зв'язок налагодили. І вийшла в нас лінія партизанських укріплень... фронтом на південь, значить. Стали ми їй назву підбирати. Хто каже: хай буде лінія Мажіно, а другі — Зігфрідою називати хотіли, а треті — Маннергейма згадали. А хлопці, які на цій лінії засіли, ображаються: «Станемо ми зігфрідами та маннергеймами себе марати. Лінія Бакрадзе — і крапка».

Наступного дня я повернувся з цієї самої лінії, яку проїхав разом з Бакрадзе і його конвоєм верхи. Зadowolений Бакрадзе доповідав:

— За нашим прикладом місцеві партизани і на заході і на півдні підтягнулися до залізниці. На моїх флангах сіли. Тепер тільки вузька, у кілька сот метрів, смуга залізниці знаходиться в руках у фашистів. Та й то одні блокпости і станції, укріплені з усіх боків. Вишки, башти, дзоти, бронекорпуси. Такого понабудували! Ста-

раються. Погано себе почувають фашисти в цьому новому, сорок четвертому році...

Бакрадце весело засміявся.

Згадалося, як навесні минулого року десь під Житомиром, у невеличкому робітничому селищі Кодрі, ми стояли під навісом біля цегляного будинку, критого дранкою. За стріхою його приліпилося кілька ластівчиних гнізд. З ранньої весни в ці гнізда забралися нахабні горобці. Вони демовито уможувалися для висиджування потомства. Деякі з них прямо на очах у людей пікірували на землю, де коло партизанських возів було багато свіжого кінського гною. Діловито мітингуючи, горобці порпалися в кізяках, шмигляли взад і вперед, з писком злітали під дах, таскаючи туди солому. Ми з Рудневим і Базимою задивилися.

— Весна,— зітхнув Семен Васильович.— Життя кипить. А ми от Володю Щитова поховали...

А опівдні звідкись з висоти, розсікаючи крильми повітря, спустилася зграйка ластівок. Спочатку вони втомлено ширяли, знижуючись. Мабуть, тільки що закінчили далекий переліт. Від зграйки відділилося кілька розвідників; шмигнувши під дах, вони стурбовано злетіли назад: виявили непроханих гостей.

— Бач, як горобці настовбурчили пір'я, їх поки що більше. І вони в обороні,— підштовхнув мене ліктем зацікавлений Базима.

Забравшись по двоє в ластівчині гнізда, горобці не хочуть кидати захоплене. Розвідники ластівок відбиті. Вони шугають угору, приєднуються до зграї, і там, на льоту, відбувається щось тривожне: швидкість їхнього польоту збільшується, вони описують дуги і стрімко переходять в атаку. Проносяться із свистом уздовж стіни, сповнюючи входи в гнізда войовничим писком. А потім починається зовсім неймовірно. На кожне гніздо нападають по п'ять, по шість, а то й по десять пташок. Вони чіпляються малюсінькими червонуватими лапками за зовнішній бік гнізда, швидко тріпають своїми гострими крилами, клюють горобців і викидають їх геть. Б'ють їх крильцями по голові, по очах. Як ошпарений, вилітає грабіжник з чужого гнізда. Але відразу не здається. Намагається повернутися назад. Тут його зустрічає друга група ластівок, яка в повітрі відганяє його геть.

Так дружно були очищені майже всі гнізда. І вже з малюсіньких отворів-дучок стирчать голівки справжніх хазяйок пташиного селища.

Але в одному найбільш міцному гнізді ґрунтовно за-барикадувався непроханий гість. Він і не намагався ви-совувати свою голову. Він просто засів у гнізді й не за-хотів вилазити.

— Цей горобець тактично найграмотніший,— пока-зав я рукояткою нагайки на гніздо.— Бачите, він зайняв сильну оборону.

Але коли зо всіма, хто не знав тактики сильної обо-рони, розправа була закінчена, ластівки повернулись і до цього гнізда. Вони обліпили його суцільним роєм.

— Тепер вони нагадують бджолиний рій,— захоплено шепнув завзятий пасічник Базима, який навіть на війні вечорами проводив бесіди на бджолині теми.— Цікаво, що ж вони придумують. Глянь, глянь!

Ластівки, немов пошептавшись, відразу войовниче свиснули і чорною хмарою вмить зникли кудись в бік скреслої заболоченої річки. Через дві-три хвилини вся зграя повернулася назад і сіла на старе місце. Копир-саючись біля малюсінької дучечки гнізда, вони сиділи там хвилини зо дві. Потім вся зграя знялася. Спокійно літали тепер пташки у весняному небі, сповнюючи його переможним кличем. Перед нами виникла несподівана картина. Гніздо являло собою суцільну, без єдиної трі-щинки й отвору, кулю з глини і грязі.

— Живим замурували нахабу,— зареготав комісар.

— Не хочеш звільнити квартиру для справжніх ха-зяїв — сиди,— посміхнувся і Ковпак.

— Він думав, це фортеця, а вони перетворили її в саркофаг,— заливався сміхом Радик.— Тату, дивись, справжня Хеопсова піраміда, тільки догори ногами!

Оцей випадок пригадав я на лінії Бакрадзе. Ніби ластівки горобця, обсіли фашистів з усіх боків партиза-ни і наглухо замурували гітлерівські гарнізони, приза-начені для охорони немаловажної дороги між Коростенем і Сарнами.

Отже, два дні минуло в зустрічах і бесідах. Я розду-мував: «Людей — сотні, люди різні. Але важливо перед-усім, щоб міцним був командний і політичний склад, за яким люди підуть у бій. Чи не приріс Бакрадзе до своєї лінії оборони? Платон Воронько? Павловський? Микола

Солдатенко? А як поставляться до нового завдання Кульбака, Матющенко? Кращі командири, досвідчені вояки, ветерани партизанської боротьби. Все це правильно. Частина з них, безперечно, поїде в Київ. А ті, хто залишиться? Як вони поставляться до заміни командування? Зі мною прибули і свіжі сили: Цимбал, Намальований, Кожушенко... І цей німець Кляйн, угорець Тоут... Як їх приймуть наші?.. А в обставовці які труднощі? Перше і головне — скоротився партизанський плацдарм. Корінні радянські райони півночі Правобережної України вже звільнені від противника. Залишилася тільки Західна Україна. Як це позначиться на просуванні, маршах, поповненні людьми? А ставлення населення до нас? А прикордонні лінії? А густота залізниць і шосейних доріг?..» Тут було над чим подумати... посидіти над картою.

Надвечір у штаб набився народ. Напередодні, під Новий рік, хлопці випили і влаштували партизанський салют по всій лінії Бакрадзе.

— Налякали фашистів і в Олевську і в Білорочовичах. Мабуть, і до самих Сарн переполох був,— розповідає жваво Михайло Іванович Павловський.

— Будуть пам'ятати нашого Ковпака. Адже це він Олевську операцію надумав.

— Не дав дід київські трамваї в Німеччину поволокти. Зараз і сам у Києві на трамваях роз'їжджає,— філософствував бронebійник Арбузов.

— Ти, Тимко, так міркуєш, ніби в Києві нема трофейних машин,— розсудливо говорив їздовий Ковпака. Політуха.— Кого ж там на них і возитимуть, якщо не нашого діда.

Бронebійник Тимко Арбузов охоче погоджується. Трофейних машин йому, звичайно, не шкода для свого легендарного командира.

А я слухаю ці розмови, і в мене зріє текст першого наказу, який і підпишу вночі, а завтра зв'язкові розвезуть по ротах і батальйонах.

Разом з начштабу Войцеховичем ми сідаємо за перегордокою.

— Так для початку добре буде? — Вася передає мені «шапку»: «Наказ по військовій частині 117, № 449, село Собичин, 2 січня 1944 року. Згідно з наказом Українського штабу партизанів за № 269 від 24 грудня 1943

року цього числа приймаю на себе командування з'єднанням...» Як? — питає начштабу. — Це констатує. А щодо політики ви самі накидайте.

— Треба б і Миколу покликати.— Я чуваю в нерішучості бороду.

Коли хвилин за п'ять начштабу повернувся з Миколою Солдатенком — кандидатом у нові замполіти,— було написано і продовження.

«Приступаючи до виконання службових обов'язків, нагадую, що наша частина виросла й зміцніла в дворічних численних боях з німецькими загарбниками. Рейди по глибоких тилах ворога під керівництвом героїв партизан, генерал-майора...»

— Кого писати раніш?

— По-моєму, спершу Руднева. Все-таки загинув смертю хоробрих і партійну лінію вів,— пропонує майбутній замполіт.

— Але все-таки з командира прийнято починати.

— Ну, напишемо через тире. Як два Федорових роблять.

— Але ж Ковпак один. Його не сплутаєш з іншим. Вирішую я за воєнною психологією.

— «...Ковпака і Руднева викували наш колектив у бойовому дусі».

— Крапка. Абзац,— машинально шепче начштабу.

— Тепер відносно історії? — питаю я.

— Само собою,— поважно відповідає замполіт.— Як годиться. Пишіть самі. У цій частині я щось тугуватий.

— Як історію робити, то по саму зав'язку. А як писати про неї...— говорить в'їдливо начштабу.

— Облиш його,— замислено кажу я.— Всі ми щодо історії вахлаки! З діда-прадіда такі. Запорожці. Всім світом трясли, а лишилися нащадкам самі клейноди¹ та прілі онучі. Француз Боплан та шляхта про них писали. Із скреготом зубовним.

— Може, і про нас який фашист напише?

— Може, союзник? Англійці або американці?

— А ти ж що думав? Еге-ге-ге... Таке набрешуть... що до правди всі дороги закриють.

— Ну гаразд. Досить. Треба писати.— Я схилиюся над папером.— «Комісар Руднев і командир Ковпак за-

¹ Козацькі прапори, бунчуки і т. ін.

лишили нам багату спадщину — це традиції частини, її бойовий дух і моральне обличчя бійця-партизана, народного воїна, якого любить народ і ненавидить, боїться ворог». Давай тепер ти, Василю.

Василь сідає і пише про рейди, про дисципліну, пильність, взаємини з населенням.

Зазирнув зв'язковий, подивився на схилені голови, на стуйовджені чуби і тихо шепнув комусь за дверима:

— Стінгазету випускають... а може, і стратегію розробляють.

Микола нахмурився. Зв'язковий навшпиньках вишов.

— Годі, хлопці! — кажу я. — Довгий наказ не так вдарить у точку. Давай два-три пункти «наказую» і підписи.

«Н а к а з у ю:

1. Свято берегти бойові традиції частини, ненависть до ворога, відданість Батьківщині, товариську і бойову дружбу. Берегти військову таємницю, посилити революційну пильність». Можливо, досить?

— Еге. А наказ двісті? — спохватився Микола.

Ми посміхаємося.

— Наказ двісті — розстріл на місці¹. Так, чи що, й писати? — сміюсь я.

— Ні, ні, саме тут і є найголовніша політика. Пиши, — диктує Микола. — «Не забувати, що наша сила в народі. І його любові до нас. Правильний підхід до народу — тут і є весь глузд, вся політика...» Ну, і далі давай про наказ двісті.

— «...Наказ двісті залишається в силі. Командирам, політрукам, всім партизанам пояснити його новим бійцям». Так?

— Так. Нагадувати й старим. Теж щоб не забували.

— «Наказ оголосити всьому особовому складу». Підписи. Крапка.

Вася прочитав, розставив коми і сів за машинку.

Ми з Миколою пішли в роту.

У штабній роті вже зібралися партизани — учасники

¹ У з'єднанні Ковпака — Руднева був наказ № 200, за яким категорично заборонялось мародерство і ганебні вчинки щодо населення. За злісні порушення карали аж до розстрілу. Тому з'явилася примовка: «Наказ двісті — розстріл на місці».

самодіяльності, які за ці тижні відпочинку підготували нову програму. Верховодив і чудив Дорофеев. Заступник Карпенка по знаменитій третій роті, Гришка-циркач, як його звали в загоні за невичерпну винахідливість, був визнаним заводієм партизанської самодіяльності. Все-рйоз, у бойовій обстановці, він мав і третє ім'я — Гришка-ленінградець. Але зараз, на відпочинку, його більше називали циркачем. Він очолював організацію «диваків», як називали себе учасники цього партизанського ансамблю музикантів, співаків і веселих баляндрачників. Звичайно, хлопці образилися б, якби ми відмовились подивитися їхній немудрачий репертуар.

Терпляче висидівши більше години в душній хаті, де на якихось саморобних «полатях» Гришка Дорофеев виробляв складні акробатичні номери, я під час перерви вийшов на вулицю. Відійшовши на задвірки, пірнув у зіркову морозну тишу і тривожно почав вслуховуватися в далекий, пом'якшений ватою лісових далечин гуркіт канонади.

«Мабуть, перейшов у наступ правий фланг Першого Українського фронту. Не інакше...» І відразу виникла в пам'яті бесіда в штабі фронту: «Треба негайно вириватися вперед. Щоб зовсім не опинитися в своєму тилу».

— Червона Армія ніби... Га? — кажу я начштабу, який саме підійшов.

Зупинившись поруч, Вася теж стурбовано прислуховується до канонади.

— Наступають?

— Як чуєш. Треба скоріше виступати.

Прикинули, коли ж можна рушити вперед наші батальйони, і твердо вирішили форсувати день виступу.

— На ранок п'ятого, Василю, призначай загальний рух на північний захід. Гаразд?

Начштабу, кбзирнувши, йде в хату, де розташований штаб, і через хвилину там яскравіше загоряється світло. Вірний друг і помічник мій схилився над паперами. Замислившись, їду далі вулицею повз вартових і кінних патрулів, механічно напівголосно відзиваюся на паролі.

Село ущерть набите партизанами. Одних новачків прибуло більше сотні. В хаті, де квартирував тиждень тому Ковпак, крім мене, розміщено ще чоловік шість із новоприбулих через «фронтові ворота».

Коли я повернувся, майже всі вже розійшлися з вечірки, влаштованої «хором диваків».

— Залізу, мабуть, я на піч,— кажу постійним жильцям, які сиділи біля столу.— Давно хотілося відігритися.

Але чогось не спалося. По стелі бродять тіні. Тепло. Цвірчить цвіркун, світить поліський каганець, який хлопці називають «парашутом»: це жаровенька із жерсті чи дюралю завбільшки з добру тарілку. Звисає вона на чотирьох дротинках з стелі, на зразок дитячої колиски. В ній яскраво горить маленьке вогнище із сухих смолистих полінець, а над вогнем широка полотняна витяжна труба, що звужується догори, як в українському комині. Вогонь — теплий, оранжевий, домашній — заохочує до задушевної розмови... Навколо затишного вогника схилилися голови — чубаті, стрижені... «Хто ж це в кубанці набакир? Ага, Цимбал». Він скучив за загоном і збуджений. Багатьох щирих друзів він побачив першого ж дня.

До самого вечора думки мої були приковані до політроботи. Вона вже персоніфікувалась у певній людині, яка її очолить. І, очевидно, не тільки я думав про неї.

Ось і зараз Цимбал розмовляє про цю людину з новоприбулими.

— Бачили? Ну того, котрий мов суха жердина?! Це орел. Ну той, що за весь вечір жодного слова не сказав. Мовчун. Так це ж він і є, Микола Солдатенко. Той самий, про якого я вам ще в Києві говорив. Ох, козарлюга!

Цимбал із захопленням хитає головою і, поправляючи кубанку з малиновим верхом, яка злазить з чуба на потилицю, оглядає слухачів.

— Це той Микола, що на Прип'яті...— Цимбал заливається тихим сміхом з чогось лише йому відомого.— Ну, той самий, який у бою з пароплавами на Прип'яті умудрився відразу від діда і догану, і подяку одержати. Був і політруком роти, і командиром гармати. Це, брат, зараз він і військовий спец, і дипломат, і політпрацівник. А до війни колишній колгоспний активіст із села Воргола...

Слухачі присунулися ближче до вогню і не зводять очей з Цимбала.

«І що він там бреше, цей Андрій Қалинович? Не пригадаю щось я такого випадку. Знаю тільки, що

Микола — командир сорокап'ятиміліметрової гармати — підбив на Прип'яті чи то один, чи то два пароплави. Ну, а подяка чи догана — це за що ж?» — думаю я дрімаючи.

Через деякий час регіт слухачів хитнув полум'я поліського «парашута». Заворушилися тіні на стелі. Сміється Слава Слупський, сміється угорець Тоут, сміється навіть серйозний Сокіл, гримлять басами зв'язкові біля дверей, і заливається щирим дитячим сміхом Вася Коробко.

— Так, значить, і догану тут відразу, і подяку? Одним снарядом заробив? — питає крізь сміх Сокіл.

— Еге ж, — відповідає задоволений Цимбал. — А ти ж що думав? Режим економії. Снарядів усього сім штук залишилося.

І знову вибух сміху. Ну як тут заснеш на печі?

А на Цимбала напала балакучість. Я слухаю його доладну українську мову і думаю: «Справді, чи не пустити його по політчастині? По-перше, тільки з госпіталю після важкого поранення, по-друге, найголовніше, вміє він душу людини відкрити. Це в партизанському житті, можливо, головне для політпрацівника».

Цимбал підсів уже до зв'язкових, серед яких чимало і стариків-ветеранів (років їм по шістнадцять-вісімнадцять від народження). І завів нову легенду.

— Ви рудого бачили? Той новий капітан з гострим таким носиком? Ну той, що на одну ногу кульгає? Так то ж, хлопці, німець! Чистокровний. Ану, тихо, не схоплюватися, не галасувати! Сиди, лежи тихо. Це ж наш німець — радянський. Скоро йому геройську зірку дадуть. Сам генерал Строкач нам казав: днями чекаємо указ...

— А звідкіля він тут узявся? — все-таки підозріливо питає зв'язковий розвідки третього батальйону Шкурат.

— А як його звати? — спитав хтось.

— За які ж такі заслуги-подвиги? Це ж треба щось таке... щоб німцеві і героя дали, — дивується Вася Коробко.

Але, роздраживши слухачів, Цимбал позіхнув і сказав:

— Спати, братва, пора. Часу попереду багато. І весь — наш. Завтра ще, якщо встигну, розповім вам і про цього німця.

Через кілька хвилин усі спали.

Цимбал заліз до мене на піч і, вмощуючи поранену руку в теплу гірку проса, спитав:

— А ви чого ж не спите, товаришу підполковник?

— Здорово ти розповідаєш...

— Та в госпіталі наловчився. Треба ж хоч язиком воювати, раз фріц руку перебив. Ех, проклята...

— Болить?

— Не те що болить, а ние, ніби комашня якась у самій кістці ворухиться.

Помовчали.

— Як ти, Андрію Калиновичу, про Брайка думаєш?

— Та нічого — батальйон добрий...— невиразно відповів він.

— А командир? Сам Петро?

— У поганого командира і батальйон буде ні риба ні...

— Ось до нього комісаром пішов би?

Довго мовчав Цимбал, шурхочучи просом.

— Значить, так? За командира не вважаєте мене?..

— Ти невірно мене зрозумів. Хіба Руднев поганим був би командиром? А от комісаром все-таки був.

— То Руднев. Він, можливо, на всю Україну партизанську комісар був першорядний.

— Ось таких нам і в батальйони треба.

— Ех, ну хіба я зможу...

— А ти постарайся. Адже про Миколу сьогодні не просто так розмову вів, а з виховавчою метою.

— А що, помітно? — стурбовано спитав Цимбал.

— Ні, ні, ніхто і не подумав навіть,— поспішив я його заспокоїти.— Це ти правильно. Треба, щоб агітація від душі, не казенна, не по службі, а по дружбі, по людському почуттю...

— Еге ж. І я не раз так думав... Щоб вона поперед горла чи у вусі не застрявала...

І заснув, не доказавши.

9

Четверте січня рано-вранці було відзначене приїздом уповноваженого Українського штабу партизанського руху полковника Старинова. Прибув він на емці фрон-

того типу. Ця машина з'явилася перед самою війною. В армії сміялися: мовляв, спеціально сконструйована для того, щоб вивертати сідоків у кювети під час бомбардування на початку війни. Висока, ніби навшпиньках, закамупльована під осінній листяний пейзаж, вона різко виділялась своєю плямистістю і викликала асоціації з першими днями війни.

— В сорок першому тікали на таких «антилопах». А тепер на них такі через фронт їздимо,— сказав, потираючи руки, полковник Старинов.

— Хто на «антилопах», а хто й на волах,— буркнув Михайло Іванович Павловський, чимсь незадоволений.

Старинов осміхнувся.

— Та й в сорок першому теж не всі вже так і тікали, як декому здається...

Старинова добре знали в багатьох партизанських загонах. Ентузіаст диверсійно-підривного діла, він воював у Іспанії і був дуже добрим підривником, вихователем і наставником цілої плеяди молодих диверсантів. Міни конструкції Старинова вибухали в різних місцях ворожого тилу. В Харкові завдяки їм злетів у повітря крупний німецький штаб з гітлерівськими генералами; кубанські партизани використали міни Старинова у передгір'ях Кавказу; він був автором складного мінування проток на Азовському морі — вовчі ями там були розставлені так дотепно, що під лід полетів не один десяток автомашин з фашистськими солдатами, військовими вантажами і награваним на Кубані майном.

В партизанському загоні, як у селі,— нова людина відразу помітна. І вже через півгодини більшість партизанів дізналася про Старинова по бездротовому телеграфу партизанського поголосу. У нас уміли цінувати справжню відвагу, і знання, і кмітливість. Особливо поважали тих, хто не похитнувся в перші важкі місяці війни. А про харківську диверсію Старинова чули всі, хоч і не знали імені її автора. І от він сам приїхав до нас.

Старинов швидко встиг ознайомитися з станом справ. Він бачив, що ми хочемо скоріше вирушити в рейд. І не підганяв нас без пуття. Він виступив на літучих зборах комскладу, де в міру можливості пояснив, яке перед нами поставлено серйозне завдання. Старинов схвалив

наше рішення звільнити декого із стариків-ветеранів, які вже достатньо повоювали. Вони заслужили відпочинок. Крім того, для звільненої частини Радянської України були потрібні партійні і радянські працівники, а господарські — особливо.

— Таким людям, як, скажімо, ваш Павловський, у щойно звільненому, зруйнованому тилу ціни нема,— казав нам Старинов.

— Ну, у ворожому тилу йому теж ціни нема,— сказав Брайко.

Але Павловський, дізнавшись, що його відкликають у Київ, засумував. І навіть сплакнув.

— Що, незадоволені рішенням? — спитав наступного дня Старинов.— Про вас та інших товаришів я шифровку дав. Є рішення ЦК.

— Ні. Задоволений. А серце щемить. Хлопці ж свої. Молоді, а на смерть ідуть. Хто ж їх нагодує, одягне? У них же ще вітер у голові, чи оця, як її там звуть... романтика. Через оцю романтику вони ж і наголодуються і завошивіють, чого доброго...

Пробувши у нас більше доби і переконавшись у тому, що при першій же нагоді ми рушимо в рейд, полковник Старинов і його супроводжуючі вирішили відбути на своїй «антилопі» в інші з'єднання, південніше нас. Треба було перевірити їхню готовність до виходу в рейди. Від Старинова ж ми дізналися, що йдемо на захід не одні.

— Туди ж націлені і Сабуров, і Бегма, і Шитов, й Іванов, і Андреев та багато інших,— повідомив він мене по секрету.— Як, не відстанете?

— Це ще більше підхльосне нас,— відповів я.

Не одержали ми від нього відомостей тільки про кавалерійське з'єднання генерала Наумова. А в мене з Наумовим була не те, щоб особиста дружба, а тактична одностайність, чи що... Невже він не візьме участі в загальному поході українських партизанів на захід?

— Наумов десь на півдні,— сказав невиразно полковник.— Ще й до цього часу не одержав боєприпасів. Ну, Петровичу, займайся своїми командирськими обов'язками, а я піду з народом поговорю. Хто в тебе комісар чи замполіт?

— Миколу Солдатенка намічаю.

— От ми з ним і поговоримо.— Старинов узяв мене під лікоть і відвів убік.— То все-таки, коли думаєш рушати?

— Завтра вранці.

Старинов відійшов на два кроки, немов хотів виміряти мене поглядом.

— Ого. Смілива стратегія...

— Скоріше вимушена, товаришу полковник. Ватутін, наступ Радянської Армії вимагають від нас такого рішення.

10

Увечері четвертого січня Радянське Інформбюро повідомило про взяття радянськими військами міста Олевська. Наші розвідники доповіли, що армійські частини рухаються вздовж залізниці на Сарни.

— Все-таки обганяють нас,— похмуро сказав начштабу, принісши на підпис наказ про рух.— Ох, важко! Мало часу на підготовку.

Останній день на місці ми прожили неважно. Нас покидали старики. Відбував на південь у тачанці, подарованій Ковпаку польським капітаном Вуйко, ординарець діда — Політуха; від'їжджав Михайло Іванович Павловський — старий щорсівець, знаменитий помпосп, той, що врятував у Карпатських горах загін від голодної смерті: через свою анекдотичну скупість він до останнього приховував мішок цукрового піску. Як пригодився на висоті Шевка цей мішок, коли вже цілий тиждень люди не мали в роті ні риски! Зараз з великими труднощами, шляхом всяких дипломатичних викрутів і хитрощів вдалося нам зрештою всучити Михайлові Івановичу мішок білого борошна і копчений окорок. Від'їжджав і Федот Данилович Матющенко — комбат-три, хитрющий український дядько, мудрий стратег, обережний командир, який вивів з найменшими втратами свій батальйон із карпатської прірви (правда, тією ціною, що в дуже скрутному становищі підкинув у нашу групу всіх своїх поранених). Розлучалися ми і з секретарем парткомісії Яковом Григоровичем Паніним. Його відкликали в ЦК, і він забирав з собою ретельно упакований, оббитий залізом саморобний сейфік-сундучок з цінним ван-

тажем: там зберігалися сотні партійних справ прийнятих у партію бойовиків-партизанів.

Скрізь, де вирішувалася доля війни,— в двохсотп'ятдесятиденній облозі Севастополя, в блокованому Ленінграді, в окопах Сталінграда — тисячі синів і дочок нашого народу писали: «Іду в бій за Батьківщину, прошу вважати комуністом!», «Хочу померти комуністом і прошу прийняти в ряди більшовиків!» І партія приймала їх в свої ряди. Тих, хто, не здригнувшись, гинув смертю хоробрих, навіки зараховували в славні залізні ряди безсмертних; а тим, хто залишався живим, вручали партійний квиток, а з ним і суворе довір'я партії.

Так було і в нас: у боях на Князь-озері, в рейді під Київ, на Прип'яті і за Дністром, під Ровно і на карпатських вершинах міцні партизанські руки писали ті самі слова, що й севастопольці, сталінградці, ленінградці. Люди йшли в славні партизанські рейди, вважаючи себе комуністами. І от зараз наш секретар партійної комісії забирав у безцінному сундучку лаконічні, безхитрісні заяви, анкети, рішення ротних партійних зборів і парткому партизанського з'єднання — все в цьому сундучку... Він віз нашу віру, і нашу надію, і нашу любов. І сотні партизанів, багатьом з яких не судилося повернутися з майбутнього походу, проводжали нашого Якова Григоровича.

Від'їжджало багато: путивляни, конотопці, глухівчани... Їхні райони вже були звільнені. Їх кликали колгоспи, жадала земля, чекали сім'ї. Треба було людям війни готуватися і до сімби. І старі ветерани, ревно плачучи, обнімали нас, молодих, націлених партією на захід. А в них уже був другий приціл — на схід.

Попереду проводжаючих височіла постать наступника Яші Паніна — Миколи Солдатенка. Бравий артилерист, а потім політпрацівник, спочатку політрук роти, потім комісар батальйону, Солдатенко був, безперечно, однією з найкolorитніших постатей нашого з'єднання. Це він за наказом Ковпака і Руднева ходив на ризиковані переговори з командиром бандерівської банди Беркутом, про якого ми ще почуємо пізніше, коли визнаємо про трагічну смерть командуючого Першим Українським фронтом; це його, Миколу Солдатенка, мовчазного і неквапливого, можна було посилати на будь-які найважчі завдання, і він виконував їх скромно, тихо і методично, а рапорти

про виконання завдань найчастіше складалися в нього з одного-двох слів, наприклад: «Зробив!» чи «Хлопці постаралися», «Хвашистів уже нема!» І все.

Вранці п'ятого січня почалося шикування колон. Різними лісовими доріжками стягувалися ротні обози. Іздові, підтягнуті, котрі встигли відпустити вуса (давалася взнаки гвардійська мода, запозичена при короткочасному спілкуванні з передовими частинами армії в Овручі), поважно сиділи на передках. Між возами снували старшини. Останню добу вони зовсім не відходили від обозів і знали вже кожний віз і кожну пару волів і коней. Але зараз причіпливо ще раз оглядали своє господарство.

— Це вже просто так, для порядку стараються,— посміхнувся Павловський.— Треба ж показатися перед командирами рот.

— Демонструють перед начальством свою дбайливість і ретельність,— сказав начштабу.

— Аякже! А ти ж як думав? Старшина, що не знає, як туману напустити і на підлеглих страх нагнати, який же це старшина?

Павловський раптом якось дивно гмукнув і відвернувся. Я помітив, як по його щоці скотилася і сховалася у вусах непрохана сльоза. Він останнім їхав на парі битюгів у Київ. Його зміняв колишній командир Олевського місцевого партизанського загону Федчук, теж партизан громадянської війни, інженер-будівельник. Великих справ їхній загін не зробив, за межі свого району не виходив, але воював у Поліссі чесно. Займаючи всього кілька глухих лісових невеличких сіл Олевського району, він в основному брав участь у блокаді залізниці. Влітку в Поліссі активізувався всенародний партизанський рух. Доросле чоловіче населення олевських сіл, а частково й жінки, повалили в свій партизанський загін. До осені він нараховував уже в своїх рядах близько трьохсот чоловік. Реально і тверезо зважаючи свої організаційні можливості, Федчук вирішив влити своє війсьсько до нас, коли ми повернулися з Карпат. Ковпак призначив до Федчука комісара, підричника і поета Платона Воронька, а потім ми передали йому і строеве командування. Перед самим своїм відбуттям на Велику землю Михайло Іванович Павловський запропонував

кандидатуру Федчука на посаду помпогоспа. Це нас цілком влаштувало. Зараз Михайло Іванович Павловський ревниво слідкував очима за своїм наступником, котрий трюхав верхи, оглядаючи підводи.

В батальйонах свого обозу майже не було, і основний вантаж довелося знову звалити на обивательські підводи; вони й були здебільшого запряжені волами. Ця частина колони, що якраз знаходилася в центрі села, мала дуже непоказний вигляд. Незвичні до строю упряжки волів стояли безладно, абияк. А батареїний обоз і санчастина взагалі скидалися на базарну товкучку. Це, мабуть, найбільше бентежило нового нашого партизанського інтенданта, і він гасав верхи від однієї групи підводчиків до іншої. Вони тут же обступали його і, постюбуючи розмашисто батогами по бортах чи колесах своїх величезних возів (я в думці відмітив цю ознаку хвилювання і нервозності), про щось уперто розпитували нового помпогоспа. Федчук розмовляв з ними спокійно, але інколи і покрикував, після чого кучери швидко розходилися, знизуючи плечима.

Для мене настрої цієї частини нашого війська був зараз важливіший за все. У своїх солдатах я був упевнений, а на волячі упряжки було навантажено більше мільйона патронів, тисячі гармат, тонни вибухівки — майже весь боезапас майбутнього рейду, виданий нам за наказом Ватутіна і поповнений у гвардійців у Овручі.

Особливо жваво Федчук розмовляв з представниками обозу четвертого батальйону. Декого з них я впізнав. Це були ті самі возії, які всього три дні тому прибули із Овруцького походу через «фронтові ворота». Вирвавшись з їхнього кільця, Федчук затрюхав в сідлі риссо. Покрутившись хвилини дві, під'їхав до штабу, крекчучи зліз з коня і підійшов до нас.

— Народ бунтується, товаришу командир, — ретельно і з незвички курйозно витягуючись струнко, доповів Федчук. — Просять точні терміни їм вказати. Говорять, тягло в них підбилося. А крім того, кажуть, що вони зараз уже на армію мають намір орієнтуватися і партизани для них тепер не захисники.

— Ого, швидко зметували, — сказав начштабу Войцехович.

— Аякже! Політику вони добре знають, — пожвавішав Павловський.

— Особливо на свою користь,— підтакував Солдатенко.

— Що ж ви, товаришу Федчук? Ви ж людина місцева, народ вас знає...— докірливо сказав я помпогоспу.

— В тім-то вся й справа. Коли б чужий, вони прямо не говорили б. Просто на марші ушилися б куди-небудь з волами, покидавши навантажені вози в лісі. А так, по совісті, як своєму, викладають всі сумніви.

— Ну що ж? І це непогано. Принаймні знатимемо настрої,— сказав Солдатенко, збираючись іти до возів.

— Так, настрої у них, прямо скажемо, поганий,— підтвердив наш інтендант.

— Добре. Стривай, товаришу Солдатенко. Яка ваша пропозиція, товаришу помпогосп?— спитав я Федчука, одночасно задумавши випробувати організаційні здібності і спритність свого нового помічника.

Федчук подумав, погладив свою інженерську, з сильною сивиною борідку і сказав розсудливо:

— Всі вантажі своїм обозом ми не піднімемо. Але певний: термін возіям вказати варто. Щоб у людей перспектива була. Ну, скажімо, хай доставлять нас до кінних місць. А там перевантажимо на інші обивательські вози.

— Виходить, на обивательських возах і рейд думаєте здійснювати, Федоре Костянтиновичу?— незадоволено спитав начштабу.— Ні, так у нас діло не піде.

— Щодо рейду нічого не можу сказати, товариш начштабу. Досвіду в мене по цій лінії нема,— з гідністю відповів помпогосп.— Адже ми іншої, лісової і болотяної тактики партизани. Але з народом треба ладити.

— Правильно. При всякій тактиці з народом ладити треба,— підтримав помпогоспа Микола Солдатенко.

«А помпогосп неначе з головою...— майнула думка.— Він по-своєму має рацію».

І, прикинувши з Васею приблизний маршрут і його можливості щодо наявності в селах тягла, ми вирішили поставити перед возіями визначене і цілком конкретне завдання.

— Зберіть усе своє воляче військо, товаришу Федчук, і твердо їм заявіть: якщо до річки Горині жодна повозка не поламається, ніхто не дезертирує і не буде симулянтів, то відразу за Горинню ми їх відпустимо додому.

— Можна від вашого імені їм доповісти? — козирнув Федчук.

— А хіба вам свого імені мало? — відрубав я помпогоспу, одразу даючи йому зрозуміти, що він користується достатніми правами у загоні і що від нього вимагають самостійності.

Федчук, здається, так це й зрозумів. Навіть, можливо, аж надто близько сприйняв до серця мое зауваження: несподівано і дивно для літньої людини він почервонів і зніяковів. Трохи зніяковів і я, почувавши незручність перед людиною, старшою за віком. Та й заважали допитливі очі Павловського. «Ревнує він, чи що? Від'їжджав би вже... А то Федчук мій ніби спутаний по руках і ногах».

Та служба є служба. А часу для тривалого вивчення характерів і встановлення відтінків у взаєморозумінні в мене не було.

— Дійте.

Помпогосп хвацько козирнув і важко повернувся через ліве плече.

«Все це перетреться. І характери, і натури. А чоловік чесний і буде на своєму місці... Це головне...» — думав я, дивлячись, як інженер Федчук вилазить на куцу поліську шкапчину.

Через кілька хвилин він верхи пританцьовував серед обозу, зо всіх боків оточений погоничами волів. Вони уважно вислуховували його пояснення. Потім мовчки почали розходитися. Вже біля повозок, зібравшись купками по п'ять-шість чоловік, про щось судачили.

— Настрій у них неначе піднявся, — кивнув Солдатенко, який уважно стежив за всією цією історією.

Саме тоді, спостерігаючи цей маленький суспільний конфлікт, я подумав: «Який все ж таки чудесний наш народ! Під всякий тягар він підставить свої могутні плечі. Треба тільки говорити йому правду. Без брехні. І завжди давати йому перспективу, як висловився Федчук. Щойно шуміли, протестували проти наступного виснажливого походу, який ми звалили на них відразу ж після попередніх важких справ. І от зараз вони мовчки погодилися: «До Горині так до Горині».

— А чи зможемо ми їх відпустити там? — відразу ж спитав я про це Василя Олександровича.

— Е, там видно буде,— безтурботно відповів начштабу.

— Треба, щоб політруки рот біля них покрутилися. Хай вивчають людей цих... На всякий випадок. Може, вам ще й на голому ентузіазмі доведеться їхати, а не тільки на волах,— сказав Павловський.

В колоні, куди вже підшиковувались піхотні роти, відчувалось пожвавлення. Навколо бійців снували жителі, переважно жінки. Багато хто проводив своїх рідних, котрі влилися до нас як поповнення. Молодші жінки явно симпатизували кадровим партизанам, ветеранам Карпат і Брянських лісів. Перехоплюючи на льоту затуманені сльозою погляди, бачив я не тільки прості, дружні, але й більш ніж дружні обійми, чув зітхання, а то й тихі голосіння.

Для бувалих партизан лічені тижні стоянки були мирним, спокійним життям. І от знову похід! В невідоме, грізне...

Треба було рвати всі ці короточасні зв'язки. Шкода, звичайно, але наш обов'язок був суворий і не дозволяв ніжностей.

Ми підганяли комбатів. Ті гучним голосом підганяли своїх підлеглих. Прощання, сльози, привіти... Хіба тільки мигне лукава, хвацька посмішка бравого партизана, який, притискуючи лівою рукою до своїх сильних грудей заплакану дівчину, від ніяковості пустотливо підморгує друзям, ніби даючи їм зрозуміти, що він тут ні при чому, що з самого початку крутого і короточасного партизанського кохання не приховував від неї, що це все ненадовго, і сама, мовляв, знала, на що йшла... Тож, мовляв,— солдатський гріх. А потім раптом відвернеться партизан і глибоко зітхне.

Прощався з нами і полковник Старинов. Він мав їхати своєю «антилопою» в інші з'єднання, кудись на південь.

— Ось вже й начальство роз'їжджає на машинах. Неначе який тобі директор метесе,— сказав, дивлячись вслід машині, Павловський.

— Це така метесе, що Гітлеру кишки випускає. Міну Старинова знаєте, дядьку? — сказав Вася Коробко, один з численних учнів Старинова.

А на півдні все погуркує і вже трошечки на захід просувається канонада. Значить, не жартував тоді гене-

рал Ватутін! Ех, не вистачає тільки, щоб з'явилася поблизу кавалерія. Тоді зовсім пропали. Ну куди ми з цим волячим базаром і швидкістю два-три кілометри на годину? Ні, ні! Досить прощань і сліз. Треба давати команду...

— Ну, друзяки мої дорогі, давайте прощатися,— сказав Павловський і, ступивши вперед, міцно обняв мене, начштабу, а потім свого наступника Федчука.

«Ні, цю пуповину рвати набагато важче. Це не в коротку ніч на сіні чи на печі... Це на льоду Князь-озера, в прип'ятському мокрому мішку і на вершинах Карпат міцніла бойова дружба».

— Кро-ком ру-у-ш, Василю. Га? — сказав я, звертаючись до начштабу.

І тільки перекинув ногу через сідло, як Митька Гаврилов із комендантського взводу випустив вгору довгу чергу на весь круглий диск автомата.

— Салют, товариші командири, салют! — хвацько закричав він.

«Ох, ці вже мені штабні лоботряси! Скрізь вони однакові... Що це — підлабузництво чи справжнє побажання успіху? Добре ще, що втримався в сідлі, коли кінь шарахнувся. Не попередив, чорт!..» Хмурюся, а в грудях якась тривожна радість. У похід, у похід... Ех, ще б тиждень підготовки, та гарматок повну батарею, та спарених зенітних... Вперед, на захід, вперед!

А навколо сяючі очі і насторожені обличчя. В голові колони народжується шурхіт. Хвилина, друга, і шурхіт виростає в шум. Рух тисяч ніг і сотень коліс.

— Як говір гірського струмка,— каже комбат-п'ять Платон Воронько.

— Ох, і не згадуй мені про ті Карпати,— перебиває його комбат-два Кульбака.

— Не подобається? А на Заході, в Європі, є гори й вищі,— сміється Петя Брайко.— Хочеш, карту покажу? Полюбуйся, Петре Леонтійовичу!

І заливається веселим сміхом, а Кульбака чортихається.

«Всі комбати тут. Ну що ж, добре. Вперед!» І я пускаю застояного коня рясю, обганяючи обоз і піхоту, як це любив частенько робити на марші наш незабутній комісар...

Покрикування обозних, вигуки погоничів, говір,

сміх... Ще хвилину — і над колоною, яка витягнулася за селом, злетіла і понеслась над Поліссям дзвінка партизанська пісня.

11

Шумить, шумить наш гірський потік по рівнинному Полісся. Колона вже витяглася з села, коли я випередив обози і піхоту. За мною зграйка зв'язкових і кінні маяки батальйонів. Пустили коней ступою. Мовчать зв'язкові, які змудилися за живим, швидким ділом.

І раптом знову загула канонада з південного боку Полісся. Треба йти швидше. Я стьобнув коня. Через три кілометри галопу зупинився, кинув поводи ординарцеві.

— Дочекаюсь тачанки тут.

Біля роздоріжжя шляхів — широкий дубовий пень. Чим тобі не крісло... Шлях, по якому шарудить позаду наша колона, лімітована середньою швидкістю волячого кроку, веде на північний захід. Безмежний ліс тягнеться більш ніж на шістдесят кілометрів. Тільки один острівець — село Глинне — попереду.

Що ж головне? Обоз і людей якось підняли. Сяк-так рушили з місця. Досвід підказував, що тренований, бойовий колектив швидко втягнеться в похід. Треба тільки дати три-чотири дні маршу, а потім один день стоянки — для усунення неполадок — і справа піде. Це в розумінні фізичного навантаження. А якщо бій? Тоді потрібне буде щось вирішальніше... Як у нас з політико-моральним станом? Це питання невідступно переслідувало всі ці дні. Але відсували його організаційні справи. Не те щоб ніхто не займався політроботою — в ротах регулярно приймали зведення інформбюро, ми привезли з собою з Києва цілу паку центральних і українських газет, але це все-таки була «поточна політика». Вона проводилась у ці дні навіть більш жваво, ніж будь-коли раніше. Давалося взнаки зіткнення з частинами Червоної Армії, немало роль зіграла і «сотня резерву», яка прибула разом зі мною. Серед новоприбулих було немало політпрацівників: Андрій Цимбал, Йосиф Тоут, Славка Слупський... Але політроботу теж треба організувати. Постійну, серйозну. І це тобі не обоз... Тут на волах не виїдеш. Звичайно, комуністи своє діло знають. Добре,

якщо доля дасть нам хоч би тиждень спокійного маршу. Закінчимо з обозом, з бойовими порядками, призвичаїть-ся комсклад. Ну, а якщо завтра-післязавтра бій?..

Знову думки впиралися в політико-моральний стан. Добре було діду: в нього який комісар був! А ми рушили в рейд, взагалі не маючи комісара. Ще в Києві я говорив про це в ЦК разом з генералом Строкачем. Тоді й виникла думка про перехід на військовий принцип організації.

— Полки, дивізії — там видно буде, — сказав генерал. — Але так чи сяк, а потрібні будуть уже не комісари, а замполіти. За армійським зразком.

Все це було дуже ясно в Києві. А як вирішувати зараз, тут, сидячи на пеньку зрізаного дуба? З піснями і веселим гомоном підходила сюди колона.

Під'їхав начштабу.

— Карту, Васю, — кинув я йому.

І пень швидко перетворився на штабний столик.

Схилившись над ним, ми нишпоримо по карті поглядом, намагаючись зрозуміти, що ж чекає нас попереду.

Ліси, ліси, безкраї, похмурі. Хисткі місточки через болотисті канави і річечки, а попереду — річка Горинь і впадаюча в неї Случ. По берегах Горині, повторюючи її звиви, то праворуч, то ліворуч, берегом проходить рокада¹ — залізниця, яка ще знаходиться в руках у німців: із Ровно на Сарни і далі на північ, у Білорусію — до Лунінця і Барановичів. Містечка і станції: Висоцьк, Домбровиця, Столин, Давид-містечко.

— Ця залізниця майже не працює, — підказує начштабу. — З часів Сарнського хреста.

— Видно, до цього часу вона була не дуже потрібна гітлерівському командуванню. Але тепер?

— Адже все залежить від оперативної обстановки, яка раптово виникає, коли розгораються бої. Фронт наблизився...

Ще прикинули по карті, і, скочивши на коня, начштабу поскакав уперед, до розвідників.

А я довго сидів на пеньку, пропускаючи повз себе роти.

«...На вигляд несерйозне якесь військо», — майнула

¹ Залізниця, яка веде не до фронту, а вздовж нього.

раптом думка. Якщо глянути на колону з армійської точки зору, прямо можна сказати — не в рейд рушили, а на власну загибель. Але оці ж хлопці, що галасують в безладних колонах, одягнені абияк, сковували в Карпатах вісім есесівських полків... Ох, який дивовижний народ! До нових смертельних небезпек прямують з жартами, посмішками, з милими, лукавими іскрами в очах. І лише в небагатьох, заклопотаних поточними справами, що постійно вимагають вирішення, зосереджені й суворі обличчя.

Можна і треба з такими хлопцями боротися й перемогати. Тільки думати треба серйозно, тверезо, щоб менше втрачати в боях дорогих товаришів — от завдання командира.

А комісара? Його поки нема.

Але головне, головне що? Треба налагоджувати політроботу. А з чого її починати? Звичайно, із замполіта з'єднання. Чи годиться Солдатенко? Як люди його приймуть? Надто вже серйозна і важлива ділянка, і на таку «посаду» мало підбирати тільки тямущу і грамотну у військовому чи політичному відношенні людину. Тут, крім всіх якостей, необхідних командирю, потрібна ще й людина з великою і широкою душею, з почуттям міри, з гумором, сердечністю і разом з тим з непохитною волею...

Треба неодмінно ще простежити за тим, як ставляться бійці до Солдатенка. Одне діло — особисті враження і особисті симпатії, а інше — свіже око. Цимбал вірно розкусив Миколу і вірно його, мені здається, «подає». І братва ніби непогано ставиться до цього мовчуна. Не дугий буде в нього авторитет, а здобутий і перевірений у боях. А що він небагатослівний, так не тільки ж в промовах політробота. Іноді одного слова, сказаного до речі і з душею, буває досить. Найголовніше — бойовий досвід є у Миколи.

І, проїжджаючи повз третій батальйон, де здалеку, як дикий мак, на узбіччі дороги мелькав малиновий верх кубанки Цимбала, я кивнув йому:

— Андрію Калиновичу! Ти б у п'ятому батальйоні покрутився трохи. Народ це новий. Необстріляний.

— Що? Командира там треба? — з надією спитав він.

— Командира чи комісара... Там видно буде. Командиром там Платон Воронько.

— Я придивлявся до цих олевців. Але спробую поговорити.

— Ти їм більше відносно традицій. Га?..

Але Цимбал щось не дуже схоплює це мудре слово і, розгублено кліпаючи очима, мовчить.

— Відносно Солдатенка... Як там, у Собичині. Ну, догана і подяка одним снарядом.

— Зрозуміло. Буде зроблено, товаришу командир.

Надвечір привал у селі Глинне. Першого дня пройшли всього двадцять три кілометри. Гнати особливо не можна, треба дати людям і коням втягнутися, адже наступного дня знову марш. Тоді візьмемо більше. В Глинному відразу стало людно. Розвідники і старшини бували тут не раз, мали знайомих. Серед підводчиків було немало свояків. Із Олевського загону багато хто — тутешні жителі...

Олевці розташувалися на крайній вулиці. Через годину я підійшов до хати, де вів свою «політроботу» Цимбал. Очевидно, він устиг уже розповісти кілька випадків про Ковпака і Руднева. «Добре, звичайно, але треба і про тих, хто поведе їх завтра в бій...» І, ніби догадуючись, комбат-п'ять Платон Воронько спитав у Цимбала.

— А що там за історія була... З одним снарядом?

— Це де, на Прип'яті, чи що? — говорить байдуже Цимбал.

— Та ніби там. Тут поголос іде — повчальний випадок. Цікаво очевидця послухати.

Слухачі присунулися ближче. Хтось підкинув у вогонь скіпок. Стало світліше. Цимбал відкашлявся.

— Як було діло? Перекинули мою другу роту в Аревичі з тих самих Мухойдів, де мене підбили на засаді біля Чернігівського шосе. Забралися ми за Прип'ять. З усього видно, відпочити вирішило командування тут з тиждень. Підремонтуватися. Стали місце для аеродрому шукати. Знайшли такий лужок — рівний, з твердим ґрунтом, — біля села Тульговичі...

«Дійсно, все так і було, як розповідає Цимбал», — і пам'ять, уже підхльоснута цією розповіддю, забігає вперед. Як тільки ми розташувалися в Аревичач, я пустив розвідників уздовж річки — до Чорнобиля, за яким Прип'ять впадає в Дніпро. Словом, до «мокрого кутка». Прошупати цей куток! Завдання їм було таке: «Підете

скільки зможете. Обстежте дорогу, а головне — як там на річці. Чи не збирається противник навігацію почати. Льодохід тільки що кінчився».

Минуло днів з п'ять, кінна розвідка доповідає по радії: «Проїшли благополучно до верхів'я, все в порядку, навколо білоруські партизани. Газували до річки Піни, а за нею канал почався, на каналі скупчення барж і буксирів, є й пароплави».

А Цимбал бубонить в лад з моїми думками:

— ...І в цей самий час Гітлер організував чи, як його там, Рейхсбан, чи що,— ну, взагалі, здумали Дніпровський басейн з Віслою з'єднати. Значить, Україну з Східною Пруссією водяною петлею зв'язати. Через цей королівський канал, Дніпровсько-Бузький ще інакше він називається. Повертається наша розвідка — чутка із штабу пішла, що на тому каналі щось штук двадцять шість пароплавів...

«Так і було, ще по радії відстукав я їм наказ: іти далі, вниз по річці».

— Приходить наша розвідка і доповідає: біля Мозиря бачили п'ять пароплавів. Тут наш підполковник розвідників за шкірку взяв. Заноровився. Вже хотів другий раз до Мозиря розвідку погнати, уточнити, куди останні поділися: було двадцять шість штук, а лишилося всього п'ять. Дід з комісаром саме до розвідників зайшли. Ковпак послухав-послухав та й каже: «Слухай, Петре, і нащо хлопці будуть даремно ноги бити? Це ж тобі не океан». «І навіть не Азовське море чи, скажімо, Сіваши якісь»,— підтакнув комісар. «А це ж всього-на-всього річка». «А річка завжди тече в один бік»,— говорить комісар. «Нікуди вони від нас не подінуться,— каже дід.— Усі судна-пароплави мимо пропливуть. От ми на них тут і подивимося. Потопимо, а потім вже і порухуємо».

Почекавши, поки у вогонь підкинули нову порцію скіпок, Цимбал продовжував:

— Ну, про той бій вам хлопці ще не раз розкажуть з усіма подробицями, а я вам розкажу, як Микола Солдатенко там відзначився. Був він тоді командиром гармати. Гармата, звичайно, партизанська, гармата без прицілу, без панорами, але він і без оптики з нею справлявся непогано. Присяде біля гармати, через ствол наводку зробить, снаряд в казенник, та як шандарахне...

Взагалі, пристосував Микола свою гармату серед штабелів сплавного лісу — примічайте, на самому березі були ті штабелі. Зручно замаскували гармату, обкопали і сидять. Чекають. Ось тут вже я повинен вам його характер намалювати. На повний його зріст, ну й натура яка. Зросту, самі бачили, довгого. Але худий. Це не те що Кульбака наш глуховський, чи, скажімо, грузин. Давид Баградзе. Ті в плечах ширші будуть. А в грузина ще й нога — чоботи номер сорок сім вимагає... А цей високий, худий, як жердина, і зростом, мабуть, ні Кульбаці, ні Давиду не поступиться. Характеру мовчазного. Хоч політруком роти вже в Карпати ходив.

— Який же з нього політрук, — спитав хтось із олевців у Цимбала, — коли він мовчить весь час? Так ні доповіді зробити, ні бесіди провести, тільки в мовчанку грати...

— В засаді з ним добре сидіти, — зітхнув Платон Воронько. — Або на диверсії.

— Як же з політроботою він справляється з таким характером? — здивувався Слупський.

— Тут не в розмовах, товаришу лейтенант, справа. Тут, буває, одним словом діло робиться. Все залежить, хто з яким підходом до бійців партизанів... І головне — до мирного народу. Взагалі, який з нього політрук, я сам не знаю. Про це хай начальство розмірковує. Їм видніше. Але що мовчун — так мовчун. І, крім всього іншого, українець. Слободянин наш.

— Упертий? — спитав угорець Тоут.

— Не те щоб безглуздо впертий, а так, можна сказати, настирливий, і звичка в нього знаєш яка? От задають йому, скажімо, запитання. Він стане, як криничний журавель, випрямиться, ногами постукає — видно, думка в нього від ніг догори йде, — справжній рейдовий партизан. Потовче, значить, землю трохи, подумає з хвилину, потім витягне праву руку догори, шапку на лоба зсуне, постоїть-постоїть, два пальці на це саме місце ззаду шапки покладе. По-українськи воно потилицею називається. Ну, почухає потилицю ще з хвилину, а потім уже й скаже два-три слова, від сили п'ять. І замовкне.

— На півгодини?

— Як коли. Коли й на годину. А то, може, і на цілий день. Тверда людина. Комісар його на переговори з бан-

дер'ю посилав на Горині і на Случі з Ганькою Самогонщицею і з Бородою — втрюх. Ковпак тоді говорив комісару: «Правильна делегація, хай вони поpróbують з Миколи слово витягнути. Цей зайвого не скаже. Підірвуться, поки з нього витягнуть не те що секрет який, а просто балачку про погоду чи там про інші нейтральні справи. А Борода — обкрутить Бандеру навколо пальця... Цей виберешеться...»

— Так що ж все-таки на Прип'яті? І догана, і подяка, говориш? Як же він їх одержав? — перебив Платон Воронько, очевидно, вже захопившись розповіддю.

— Поставив, значить, Микола обслугу і гармату між штабелями! Підлеглі номери в нього спритно діяли, без жодного слова команди. Яюсь вони навчилися свого командира по носу, по пальцях розбирати. Нагнувся Микола, через ствол глянув, щоб зручніше було пряму наводку улаштувати, завмер. Одні тільки пальці ходять по системі наводки, а сам так і прилип до гармати. Ледь-ледь ногою ворухне — миттю хлопці правило наліво; нижнім бюстом Микола ворухне — відразу вкопали; підборіддя своє підняв догори — хлопці снаряд в тіло гармати р-раз, готово. Отак і в бою у них. Тільки снаряд у казенник — і шарахай! Наприкінці підготовки Микола вийняв пістолет і вступну промову сказав.

— Пояснив, значить, завдання?

— Ага. І про дислокацію: «Хлопці, будемо топити хлот». А снарядів для цієї гармати було в нього вісім штук. Ось тут і довелося Миколі промову говорити.

— Раз снарядів в обріз, тут уже без промови не обійдеся, — засміявся хтось із зв'язкових.

На нього зашикали. Цимбал говорив далі:

— Звичайно. Пістолетом помахав і каже: «Якщо хто мені без команди стрельне, так дев'ять грамів між очі... Зрозуміло? Дріб'язок там всякий — катери чи баржі, то хай бронebійники і мінометники кінчають. А ми будемо топити найбільший пароплав. Вільно! По номерах розійдись!» Така промова, як додатковий бойовий комплект, подіяла... Номери стоять, як боввани, очі повітрішали. Бачать, дійсно, справа серйозна. Такої довгої промови вони від свого командира давно, видно, не чули. І стали чекати. Лежать на пісочку, загорають.

— І прогавили? За це й догана Миколі? — спитав нетерплячий Вася Коробко.

— Почекай, не лізь поперед батька...

— Значить, гармата Миколи і наша друга рота на самому березі. Ну, а з боку Аревичів, на піщаній висотці, біля сосонок, комісар спостережний пункт вибрав. І дід наш туди вийшов. Дивляться. А Прип'ять як на долоньці звідти. Ближче до півдня з'явилися на річці димки. Потім загуло. Почали сиренами вони перегукуватися, гуняві в них такі гудки, не те що наші на Дніпрі чи на Волзі. Ніби як фашисти, шпрехають собі під ніс тими гудками. Ковпак тихо матюкнувся. Зв'язкові відразу в усі боки, до річки. Зрозуміли, значить, команду: приготуватися. Без наказу не стріляти. Запускай їх у мішок вогневий. Вже два глісери — один справжній, другий так, на катерок скидається, димить на вугіллі чи, можливо, на дизелі — повз нашу роту проскочили. Мовчимо. От пройшов ще один пароплавик, річковий, невеликий, неначе буксир. Не стріляємо. Баржа самохідна пливе, і на палубі в неї повно піхоти. Як потім виявилось, рота річкової поліції була там навантажена. Ну, тут дали команду, і відразу із станкачів і ручників ту палубу стрижуть та мінами накрили. Фріци у воду стрибають, пливуть до берега, тут їх автоматами стали полоскати. Слідом за баржею ще один буксирок і один катерок проскочили вниз. Там їх Кульбака потопить, думаємо, — стояв батальйон Кульбаки нижче, біля самого мосту.

— А говорив — всього п'ять пароплавів?! А вже шість виходить, — посміхнувся Вася Коробко.

Цимбал розповідав далі:

— Говорив же я вам, що спочатку двадцять шість нарахували, а під кінець тільки п'ять виявилось, і точних даних розвідка не дала. От шість штук пройшло, а може і сім, не пригадую. А Микола мовчить. Дід стоїть на своєму спостережному, в бінокль дивиться. Бій у самому розпалі. Він і питає комісара: «А що це наша гармата не стріляє?» Комісар не обзивається. «Ану, малий, скажи, з'ясує і доповіси, чому гармата не стріляє». Наш «малий» — це ж Семенистий, зв'язковий. Найметкіший, Михайло Кузьмич! На коня — і галопом на заплаву. В цей саме час і показався найбільший пароплав. «Лейпціг» його назва була. Микола встав на весь свій довгий зріст, притиснувся до казенника, руку на ручну наводку поклав. «Оце наш», — каже. Номери

завмерли з снарядами в руках. Микола підпустив ближче і одним снарядом як дасть йому прямо в бік. В котел попав. Капітан, видно, хотів пластир на пробойну поставити, рулем судно на правий борт поклав. Але не розрахував, повернув надто круто вправо, ближче до берега. І прямо на міліну посадив свого «Лейпціга». Микола встав на весь зріст і каже: «Цьому досить!» Снарядів у нього сім штук лишилося. «Хто ж їх знає, скільки ще пропливе з того королівського каналу? Говорили ж спочатку розвідники: двадцять шість штук бачили». А в цей час малий лугом скаче щодуху. Залишилося йому якихось метрів сто, як саме з того «Лейпціга» черга з кулемета. Малий — сторчака з коня. Ковпак дивиться із СП в бінокль: «Не видно — вбило чи поранило мало-го... Чи, може, сам спішився». Розлютився командир: «Комісарє, я до гармати, порядок наводити». На коня скочив і галопом до тих штабелів сплавного лісу. Але скаче хитро, зигзагом, уздовж складок на лужку. Доскакав. На повному ходу з коня злетів, кинув поводи за штабелем лісу і з нагайкою підбігає до гарматників: «Сметанники! Туди-розтуди і назад! Хто командир гармати?» Значить, Микола встає на весь довгий зріст. Під козирок взяв. «Чому гармата не стріляє?» — кипить Ковпак і нагайкою перед самим носом Миколи розмахує. Ну, Микола вже хотів відповісти, але йому треба спершу подумати хвилин дві.

— А потім двома пальцями потилицю чухати, — залився сміхом Вася Коробко, який вже чув цю історію.

— А рука зайнята, під козирок держить. Ковпакові зовсім терпець увірвався: «Чортові ви боги, а не артилеристи. Вам би сметану тільки збирати та за баб'ячі подоли триматися. Догану командирю гармати!»

Тут саме наш Микола два пальці на потилицю поклав. Але не встиг він як годиться подумати, підлітає до них командир батальйону, наш геройський Петро Леонтійович Кульбака, колишній кооператор і хитрий дипломат. Завжди він уміє до командира з підходом сунутися. Гармата рахується за його батальйоном, і догана в батальйоні, звичайно, йому ні до чого. Розуміє, що говорити відразу наперекір не можна, надто вже командир розпалився. Тому він почав здалеку, з рапорта. Теж руку під козирок і рапортує: «Товаришу командир, Герой Радянського Союзу...» На такий рапорт

командир, трохи прохолонувши, тихіше: «Ну, що там у тебе?» — «Так я відносно тієї гармати, товаришу командир, Герой Радянського Союзу...» — «Так чому гармата твоя не стріляє?» — вже ласкавіше питає Ковпак. «А не стріляє вона тому, що вона, товаришу командир, Герой Радянського Союзу...» — «Та знаю вже, герой, герой... Ти мені прямо кажи, чому не стріляє?» — «А не стріляє вона тому, товаришу Герой... пробачаюсь. Не стріляє тому, що він і одним снарядом у пароплав попав». Ковпак встав. Подумав, подивився на обох, підійшов ближче до штабелів і виглянув. Пароплав стоїть як на долоні. Його тепер до наступного водопілля з мілини не стягнеш. Посміхнувся дід і до Кульбаки: «Попав, кажеш? А чого пароплав не тоне?» — «Тому не тоне, товаришу командир, Герой Радянського Союзу... Не тоне тому, що сів на мілину!» — «А ти не брешеш?» — питає Кульбаку Ковпак. «Та хіба ж я коли вам брехав?» — говорить кооператор докірливо. «Ну, гаразд, догану знімаю, оголошую подяку», — каже Ковпак. І цигарку запалив.

Поки тривала ця розмова, я все думав: чи правильний вибір? Надто вже відрізняється Микола своїми особистими якостями від Руднева, який здавався нам зразком комісара. Та й не тільки здавався... Правда, після історії в Аревичах минув майже рік. За цей час Солдатенко побував і в політруках роти, і «дипломатом» на Західній Україні. Йому неодноразово давав доручення Руднев. Він уже заміняв секретаря парторганізації Паніна, коли того відкликали в Київ.

Та проте, й думати тепер нема чого. Кандидатура Солдатенка вже послана нами на затвердження. Тепер треба разом з ним працювати.

Я знайшов Миколу в третьому батальйоні. Він сидів у Брайка, переглядав підшивку зведень Радінформбюро, роблячи якісь помітки в записній книжці.

Я не став йому заважати. І, кроком проїжджаючи затихлим селом, подумав: «Треба буде підказати Цимбалу, щоб він цю байку про Прип'ять припинив розповідати. Для початку вона, може, й годиться. Так би мовити, для солдатського авторитету... А тепер досить. Хай сам Микола діє. А ми підтримаємо. Дивно! Раніше комісари про командирський авторитет дбали, а тут щось зовсім навпаки виходить...»

В кінці другого дня маршу наша колона навпроти міста Столина підійшла до східного берега Горині... Розвідники вже чекали нас. Зведення, одержані ними, були досить втішливими.

— Суцільної лінії фронту нема. Але в містечках і крупних селах гітлерівські гарнізони,— доповідає Кашицький.

— Справжній осередок оборони. Кругової,— додає Осипчик.

Звичайно, якщо пошукати, то можна було б і прослизнути між ними. Але відчувалася внутрішня, чисто командирська необхідність перевірки на ділі боєздатності з'єднання, а особливо новачків.

Колишній Олевський загін Федчука до цього часу брав участь тільки в засадах і малих сутичках. У багатьох командирів він не викликав серйозного довір'я. Сам комбат Платон Воронько на мої запитання тільки низував плечима.

— А хто ж їх знає! Хлопці неначе нічого, тримаються бадьоро...

— А в очах як? — спитав Солдатенко, який уже по троху входив у нові обов'язки замполіта, хоч Київ поки і не прислав затвердження.

— Та в очах молодечтва нема. Крім того, жінки розтравили. Із своїми прощаннями та голосіннями.

— Як думаєш відносно Столина? — поставив я прямо запитання комбату.

— А чого ж? Можна спробувати. Проведемо сьогодні вночі розвідку...— охоче відповів комбат.

— Ні вже, розвідку вести ніколи. Якщо брати, так сьогодні вночі. З ходу.

— Це складніше.— Воронько почухав чуприну, відразу на очах обертаючись із вихрестого поета на розсудливого хазяїна, вдумливого комбата.

— Розвідка проводилася, але не з розрахунку на бій. Хлопці з головрозвідки прощупували,— відповів начштабу Войцехович.— Ти, Платоне, їдь до них, поговори з Кашицьким і Осипчиком. Візьми в них усі відомості, а через годину-півтори разом з командирами рот повертайся в штаб. Прикинемо завдання.

Столин вирішили брати з ходу в ніч на десяте. Розрахунок був на раптовість. Від розвідників і провідників

вияснилося, що навпроти міста річку вже прихопило льодом.

— Хоч він і прогинається, але не тріщить,— доповідав вельми досвідчений Кашицький.— Як у минулому році Прип'ять. Піхота цілком може розраховувати на успішну переправу.

Неясно було одне: як укріпився противник у Столині. Чи є там окопи, дротяні загородження, дзоти? Чи всього-на-всього доведеться вибивати фрїців з міських будинків. Складність полягала ще й в тому, що не можна було перевезти по тонкому льоду гармати. Чи зуміють, до того ж, олевські хлопці зробити швидкий і непомітний кидок?

— Спробуємо,— сказав не дуже впевнено Платон.

Опівночі почався бій. І відразу ж, з першої хвилини, стало ясно, що справи почались погано. Батальйон Воронька перейшов річку добре, швидко і непомітно ввірвався на вулиці міста, але в центрі, загородженому колючим дротом, застряг, заліг. Почалася тягуча перестрілка. Зрідка бухав наш міномет, сухим тріскотом одзивалися автомати, нові протитанкові рушниці випльовували відразу по цілій обоймі.

— Просування нема,— сказав через півгодини начштабу.

— Погано. Залягли — тепер їх не піднімеш,— чортивався Солдатенко.

Зненацька залпом зажвакали німецькі міномети, завили скорострілки і ворожі станкачі.

— Контратака. Ех, діла! — викрикував начштабу.

Ще через півгодини начштабу запропонував дати наказ про відхід. Вислали зв'язкового. Але він застряг на кризі. А як з'ясувалося потім, Платон Воронько без наказу не наважився відходити. Обстановка свідчила, що перевага партизан — раптовість — нами все більше і більше втрачається. Коли ж олевчани, все-таки не витримавши контратаки, почали відкочуватися, фашисти викотили на берег — високий західний берег — міномети і станкові кулемети. Необстріляний батальйон відходив по льоду в паніці, під вогнем. З нашого берега ми виставили прикриття. Подавили німців вогнем двох гармат. Але коли батальйон переправився назад, з ним не було комбата. Він залишився, поранений на льоду.

— Це ж ганьба для всього батальйону! — сказав

Солдатенко Цимбалу, який всього другий день комісарував у олевчан.

Тут же, в прибережному лозняку, Цимбал влаштував командирам рот, які відійшли, і політрукам добру прочуханку. І сам вдруге повів партизанський цеп на лід. Гармати держали Столин і протилежний берег на прицілі, цеп рухався безшумно, і, поки він ішов темним берегом, противник його не виявляв. Але тільки-но постаті бійців зачорніли на світлому льодку Горині, вдарив вогняний шквал. Атаку партизан уже не могли прикрити навіть гармати. І через кілька хвилин цеп знову відкотився назад.

І все-таки завдання було виконане: пораненого комбата витягли волоком, поклавши його на великий кожух, який легко ковзав по кризі. Але і Цимбал був поранений, хоч і лишився в строю.

— Ех, не повезло Платону. Не повезло. Який був би командир полку! І от...— скрипнув я зубами, коли мимо проносили тяжко пораненого комбата.

Цей бойовий епізод через кілька років спалахнув у своєрідних ліричних віршах, написаних самим Вороньком:

Коли виносили із бою
Мене по чистому льоду,
Чотири впало на ходу,
А два дійшло...

Два коротких чотиривірші краще за всякий великий опис передають суть цієї пам'ятної ночі.

...І я з тобою,
Тому що там на полі бою
Чотири впало на льоду.

Отже, рейд почався. Але перший бій був невдалим.

12

Наступної ночі, обійшовши Столин з півночі, наші загони форсували Горинь. За добу міцненького морозу лід став тривким настільки, що колона вільно могла перейти на західний берег річки. Тільки для важких возів і гармат довелося зробити вузький дощатий настил з довгими, схожими на рідкі шпали поперечками.

Ступивши з настилу вбік, я вийшов на темно-зелений прозорий паркет першого льоду. Дивлюсь як зачарований вниз і бачу, як під льодяним панциром сердито буркоче Горинь. Пружні гітарні струни гудуть піді мною. На ще більш похмурій стрімнині подзвонюють швидкі струмені...

І раптом ніби хитнулася земля. Лід прогнувся.

А бійці колони, щоб не заважати переправі важких підвід і артилерії, розтікалися дрібними струмочками по льоду.

— Товаришу командир. Ішли б ви по настилу,— сказав старший сапер Яковенко, майстер партизанських переправ.

По настилу рухалась гармата.

«От куди вже ти потрапив, подарунок робітників київського «Арсеналу»,— думав я, крокуючи до західного берега Горині.

За ті кілька коротких хвилин, що я провів на березі Горині, весь бачений простір був всіяний чорними постаннями бійців, які заклопотано перебиралися на захід. А з лісу з'являлися все нові й нові. Не було чути ні криків, ні матюків. Спокійно, діловито, в темноті розбиралися люди, і кожний знаходив своє місце і виконував свою справу.

«Навіть новачки в рейді не плутаються під ногами і не порушують злагодженого руху»,— подумалося мені.

В трьох-чотирьох кілометрах за Горинню проходив тракт. І відразу за ним — залізниця. На ній було помітне незвичайне пожвавлення. Розвідники, які були вислані ще вдень і чекали нас у гайку недалеко від переїзду, повідомили: за день по залізниці пройшло більше десятка ешелонів.

— Цифра небувала на цій одноколінійній рокадній дорозі. Що думаєш, начштабу?

— Треба з ходу атакувати. Не сьогодні-завтра тут буде фронт.

— Вдень?

— Зараз. Авіація нам тут не страшна.

Через півгодини, які були необхідні бойовій охороні і авангарду, щоб просунутись вперед, ми пройшли з невеликою перестрілкою через переїзд, який охоронявся угорцями. Під копитами недавно підкованих коней, співуча, дзвінка, заспівала дорога.

— Ось почнуть наші воли роз'їжджатися ногами, сковзати на ожеледі,— натякає помпогосп Федчук.

Я мовчу.

На світанку розташувалися в селі Колодно, за півтора десятка кілометрів на захід від Столина. Наше з'єднання вже бувало в цих місцях в лютому 1943 року.

— Перетинаємо свій старий маршрут,— пізнавали місця багато хто з командирів.— Тільки тоді з Князь-озера йшли ми з Ковпаком і Рудневим на південь, на Західну Україну.

Колодно і його околиці розташовані на ледь горбкуватій місцевості, за якою далі, на північ і на захід, починається низовина. Там на десятки і сотні кілометрів чавкають, пузиряться безкраї Пінські і Каширські болота.

Після переходу рокади шлях на захід був відкритий. Тепер, якщо на кордоні Горині фашистське командування й спробує відтворити фронт, нам це не страшно. Ми вже будемо західніше його. Але перед нами розіслався інший, не менш тяжкий для нас фронт: в'язкий, непрохідний фронт боліт і драговин, з відсічними позиціями осушливих каналів, вовчими ямами бездонних трясовин і густими хащами непрохідного дрібнолісся.

— Для місцевих партизан ці нетрі, можливо, й добрі,— резюмував Петя Брайко,— але нам зараз вони не годяться.

— Тут можна залізти в таку пущу, що й не виберешся. Годуй мошку і п'явок до кінця війни,— незадоволено бурчав командир кавалерії Усач. Він не любив ні лісових нетрів, ні боліт, де не можна було розгорнутися у одчайдушній кінній атаці.

— Стрімкий марш нам зараз потрібний, так-так... Суцільною колоною. Така місцевість нам ні до чого,— підтримав його Петя Брайко.

— Це тобі, генацвале, не Карпатські гори,— весело піддратовував Кульбаку Давид Бакрадзе.— Вийшов на гірку — на сто кілометрів видно!

Кульбака тільки головою захитав у відповідь. Він терпіти не міг гір. Це він, спустившись з Карпат під Делятином, заявив на повний голос:

— Тепер хоч і помирати... Все на рівному місці...

Так, гори, болота і непрохідні ліси — це не найкраща місцевість для партизанів-рейдовиків. Саме з цих

причин ми вибрали трохи інший шлях. Від Колодно звернули на південний захід, де рівнина трохи підіймалася, ставала пересіченою і ліс не стояв безкрайньою суцільною стіною.

— Треба зробити ривок кілометрів на сто п'ятдесят і вийти в напрямку Ковеля,— сказав я ввечері начштабу.— Давай прикинемо по карті, га?..

Там, попереду, перед нашими поглядами на карті маячив новий партизанський край, де дислокувалися загони генерала Бегми і крупні з'єднання під командуванням двох Федорових. Правіше, ближче до Пінських боліт, величезний район займало партизанське з'єднання Федорова-Ровенського, а попереду, на південний захід, недалеко від станції Рафалівка, діяв Федоров-Чернігівський. Їх так і величали, як колись старовинних російських князів. А у воєнних переговорах і документах відзначали з додаванням прізвища комісара.

— Це котрий Федоров? — питав хто-небудь у штабі.

— Той, котрий Федоров — Дружинін,— відповідали йому. І той, хто питав, знав, що мова йде про Федорова, який здійснив рейд з Чернігівщини. Комісаром у нього був Дружинін.

Чи навпаки:

— Той Федоров, котрий Федоров — Кизя?

Означало це, що мова йде про ровенського партизана, комісарив у якого смуглявий, чорноволосий Кизя.

— Той, котрий Федоров — Кизя, нам зараз ні до чого,— розсудив начальник штабу.— Наші заслони з його заставами ліктевий зв'язок тримають. Поки що він, очевидно, нікуди не збирається вирушати. Передамо йому бойовий привіт і — кро-ком руш на захід.

— Значить, триматимемо курс на Федорова—Дружиніна? Так, чи що? Єсть. Затвердили. Висилай вперед дальню розвідку.

Попереду, в напівстеповій місцевості, яку нам належало проскочити найближчої ночі, знаходилося два три поліцейських гарнізони.

— Важко зрозуміти, що там за військо. Якесь суміш місцевої поліції з українськими націоналістами і недобитками з власівців,— доповідав новий заступник командира розвідки Роберт Кляйн. Він уже потроху освоївся з обстановкою, стажуючи у капітана Бережного.

— Ми думаємо проскочити мимо. Не зв'язуватись же

з цим набродом? Нехай волинці з ними повозяться, якщо вони до цього часу на своїй землі цю погань терплять,— резюмував дані розвідки начштабу.

Але зв'язатися таки довелось. Увечері перед маршем до помпогоспу Федчука з'явилася депутація від підводчиків. Вони добре пам'ятали його обіцянку: після Горині їх повинні відпустити додому. Федчук, хазяїн свого слова, заблагав у штабі:

— Треба відпускати волів, товаришу командир. Народ і так скривджений.

— Що з вами вдієш?! Сам бачу, що треба.

І от на ходу ми розробили напад на бандитські гарнізони.

— Захоплювати села нам нема ніякої потреби. Тільки відсікти гарнізони від фільварка, де знаходяться коні. Цю думку і вклади в усні накази комбатам,— сказав я Войцеховичу.— Бойового наказу писати не будемо. Не додасть ця операція нам слави. І для історії ні до чого. Правда?

Начштабу погодився.

— Не варто на цю погань і папір марати.

Хазяям волячих упряжок Федчук заявив:

— Кожний, хто приведе добру повозку з кіньми, здавай їздовому, перекладай вантаж і рушай собі додому.

— А документи?

— Які ще документи?

— Про те, що ми були мобілізовані. Скільки днів пробули, і все таке.

— Народ, видно, досвідчений, знає, що до чого,— осміхнувся Микола Солдатенко.

Напад пройшов вдало. В групі прикриття були виділені старики з Путивльського загону, в групу захоплення фільварка призначені кращі роти теж із сумських партизан: по одній роті від другого, третього і четвертого батальйонів. Бій тривав від сили яких-небудь сорок хвилин. Допоміг снігопад. Пушистий легкий лапятий сніг прикрив фільварк від прицільного вогню. З гарнізону палили навмання «у білий світ, як у копійку». Вилазити із своїх нір боягузлива шушваль і не думала. Так, пострілювали поперед себе,— для хоробрості, чи що. Ми швидко і вправно зробили свою справу. Колона прискореним темпом, відгризаючись кулеметними трасами, рвонулася на захід і до ранку зачепилася за Рафалівські ліси.

Вже на світанку в штабі стало багатолюдно, ніби в день зарплати в конторі якого-небудь ліспромгоспу. Старшини рот і помпогоспи батальйонів з'являлися, оточені юрбами веселих і збуджених підводчиків.

— Оце я розумію... Все вийшло гаразд. Чинно, благородно. Як належить справжнім військовим, — розглагольствував той самий високий сивобородий дід, який ще в Собичині націлявся втекти із своїми круторогими волами. — Тепер документи одержимо — і поганяй.

— Назад порожняком швидко відмахаємо...

— Напрямки через Висоцьк, — підтакували дідові два інваліди — один на дерев'яній нозі, другий з порожнім рукавом.

— А може, і через Сарни. Там уже, мабуть, Армія наша Червона.

— Ні, через Висоцьк буде зручніше. Там Сабуров наступає. Ми з ним особисто знайомі.

— Старшина, підтвердь: вантаж зданий — прийнятий! Нові, уже парокінні, вози обладнані. Щасливої вам дороги, добрі люди!

Одержавши довідки, підводчики тут-таки відпорювали підкладки піджаків, шапок, приховуючи більшовицькі документи.

— Це щоб перейти вільно через кордон! Там ще можна зустрітися з німцями і їх прихвоснями.

Командири проводили першу партію підводчиків до околиці. Федчук козирився. Підходив до своїх земляків. (Були серед них уже й напідпитку). Прощався. Передавав привіти, поклони і поради. Ми всі були здивовані, і я побачив свого помічника в якомусь новому світлі. Це був народний ватажок, хай ватажок всього кількох лісових невеличких сіл, але ватажок, вибраний народом, визнаний ним.

— А він, видно, у них авторитетний, — сказав мені Солдатенко.

— А що таке авторитет, Миколо? — спитав я в кандидата у комісари.

Він замислився.

— Мабуть, щоб народ... поважав...

— Тільки?

Більше Микола нічого не сказав, але всю дорогу назад поглядав на мене допитливо.

Повернувшись, я сказав начштабу Войцеховичу:

— Ну, Василю, тепер ми всерйоз вийшли на оперативний простір. Вперед до самого Бугу можна рухатися без зупинки.

Мабуть, і на мене впливав загальний піднесений настрій. «Ех ти, головковерх лісової заводні... Але ж всіх підбадьорило те, що дістали свій власний обоз. А я що, гірший за всіх, чи що?..»

— Якщо вже на волах вирвалися, то кіньми піде-емо!

— Хід конем? Це як же розуміти, товаришу командир? — спитав раптом начштабу. — В розумінні цих польцейських коней-кобилят чи в розумінні тактичного ходу... Як на шаховій...

Ми замислилися. Дійсно, до цього часу лізли на волах, як шахові пішаки.

— Подивимось далі, Васию, цю думку обмізкувати треба. Як би не зарватися.

Знову й знову вивчали з начштабу місцевість на карті, яка лежала перед нами. Зелене море розкинулося до самої Вісли. Позаду витяглася Горинь. Попереду, з півдня на північ, пересікаючи наш маршрут, течуть всякі річечки: кілометрів за сто західніше від нас плутане мереживо — в'язь Стоходу; ще сотня кілометрів на захід — і там уже круто петляє, теж прямуючи на північ, Західний Буг; а південніше — Сан, північніше — могутня голуба стрічка багатоводної Вісли. Все це кордони боїв початку першої світової війни, боїв 1914 року і позиційного гнилого відсиджування в окопах 1915—1916 років. А південніше, у степовій Волині і Галичині, гігантське поле трагічного танкового бою червня 1941 року.

Ми розглядаємо театр майбутнього рейду по десятикілометровій генштабівській карті. Але тягне більше до двокілометровки. Адже на ній рельєфніша місцевість, бачиш дороги й стежки, сталь рейок і залізні ферми переправ на комунікаціях, бетон мостів на шосейках, обриси узлісь і галявин, конфігурацію населених пунктів. Сидиш над картою, і мимоволі напрошуються порівняння і паралелі.

— У всякому разі, до Стоходу шлях вільний, — задумливо говорить начштабу.

— Народ втягнувся. Можна на завтра намічати сорокакілометровий марш? Як думаєш? Потягнуть?

- Дозвольте піхоту посадити на сани?
- Так, якщо вистачить саней. І вирушати за дві години до настання темряви.
- Попробуємо. Ліси. Авіації щось у фріца не густо.
- Так, друже Васю, в авіації перевага наша. І фронтовики всі в один голос це саме твердять.

13

Користуючись тим, що встановилась добра санна дорога і тим, що фашистському командуванню зараз явно не до нас, ми навально рвалися на захід. Сарни вже були зайняті військами Ватутіна. Вздовж залізниці відкочувалися німецькі частини в напрямку Ковеля. Лісові нетрі були очищені від противника численними партизанами. Ми ввійшли в той район, який рік тому жартома прозвали «районом дядьків». За якимсь неписаним правилом командири невеликих диверсійних груп називали себе схожими кличками. Тут були загони «дядька Петі», «дядька Колі», «дядька Васі», «дядька Жені» і ще добрих півтора десятка «дядьків». Потім вони виявилися Героями Радянського Союзу Бринським, Прокоп'юком, Карасьовим, Бановим... А крім того, з літа 1943 року тут уже базувалися й крупніші загони, про які згадано вище. Тільки Ковель на південному заході та на північному заході Брест утримувалися крупними німецькими військовими гарнізонами, і вздовж залізниць стояла суцільна лінія блокпостів і станційних гарнізончиків. Та ще десь у глушині, в самому переплетенні каналів і болотистих річечок, заблокувалося поліське містечко Камень-Каширський. За чутками, фашисти передали його українсько-німецькій поліції, яка активно співробітничала з бандерівцями. Решта Полісся давно була в руках партизан.

Начштабу повеселішав, плеснув по плечу командира кавалерії, бравого Сашка Ленкіна.

— Ну, Усаче, тепер вже ми всерйоз вирвалися на оперативний простір! Газуй, брат, на всі чотири кобилячих копита.

— Люблю розмах і рух! — підкрутив вуса Ленкін.

— Як це в тебе? Нічка темна, кобила чорна...

— ...Ідеш, ідеш та помацаєш, чи не чортяка тебе

везе,— закінчив із задоволенням своє любиме прислів'я Усач.

Я прекрасно розумів начштабу. У всіх піднесений і бадьорий настрій. Тонка пуповина півторамісячного сидячого життя явно обірвалася. Можливо, непомітно і без болю вона й була перерізана гострим ножем горинського кордону. «Але не обійшлося і без крові... Ех, шкода Платона...» Його ми відправили в Київ на парі коней і з двома санітарами. Хірург Скрипниченко, який прибув до нас після Карпат, встиг з ним здружитися. Він хильнув склянку перваку і кілька годин при освітленні поліського «парашута» витягував із порожнини живота комбата осколки розривної кулі і клоччя кожушка.

Минуло три дні. Стрімкий марш, маленький успіх, і в людей прокинувся вироблений роками рефлекс руху, а разом з ним молодецтво, безтурботність, відвага.

Дав команду по колоні: привал на тридцять хвилин, і зіскочив з тачанки. Хотілося розім'яти затерплі ноги. Через хвилину десь поруч швидко й обережно зацюкала сокира. «Тьху ти, чорт! Неначе для багаття хмиз рубають?» Пішов на звук приглушених голосів. При світлі місяця, що саме визирнув, блиснуло лезо сокири. Хтось спритно обрубував знизу молоду пухнасту ялинку. Хтось, качаючись м'ячем, підбирав лапаті гілки і відносив їх до купини, густо вкритої торішньою сухою і ламкою травою. «З комфортом навіть на півгодини влаштувуйтеся. Не втягнулися ще хлопці в марші. Врахувати треба...» Замислившись, я зупинився осторонь, спостерігаючи легке і якесь злагоджене, миле серцю порання хлопців, які влаштовували собі «комфортабельні» лежа. Десь зовсім поруч блиснув світлячок цигарки, відразу ж схований в руках. Почувся смішок, і чийсь густий, простуджений голос промовив:

— Так, братва. А погодка не встоялася. Не розбереш: сани готувати, чи віз ладнати?..

Затріщали сучки під сильними тілами, які підминали похідну постіль, пролунав смішок, і молодий голос, заглинаючись, сказав:

— Хай про погоду старшина думає та господь бог. А мені от особисто шкода було від хазяйки нашої останньої в дорогу рушати. Ну й гарна-а, гадюка!.. Коса — як рука, на зріст — висока, гладка, як піч, не вщипнеш.

— Що гарна вона, то гарна,— вилаявся тихо й віртуозно хтось, забравшись в саму гущавину молодого ялинника.— А картоплю на сніданок жодного разу за три дні чищеноу не подала. Все в лущинні... Спати вона, видно, гарна!

— А нам дісталася вже така карга, така відьма, не приведи вночі приснитися! Злякаєшся,— весело сказав інший голос.— І як там квартир'ери дивляться? Аби кудись пхнути.

— Та вони ж не зобов'язані вибирати за смаком, дивак.

— Та я нічого й не кажу. До того ж, білизну нам наша відьма всім випрала, полатала. Нас у неї одинадцять чоловік стояло. Чоботи всім просушила, жиром змазала. Дивись... Ноги як у печі, тепер не чоботи, а благодать. Онучечки всім поміняла. І де вона такі м'якенькі роздобула? І всім вистачило.

Пролунали смішки.

— Та що там онучечки? Наша все одно краща. Королева, а не хазяйка,— не здавався молодий голос.— Картопля що — це діло минуче.

— То-то тобі добре всипали за нечищеноу зброю. Політрук і то крив...

І от уже почулася команда: «По конях!» Заворушилися, піднімаючись з лапятих лож, так і не розв'язавши одвічної дискусії про красу і користь, змішалися голоси, і через п'ять хвилин колона знову рушила...

Користуючись тим, що над лісами зовсім не видно було розвідувальної операції фашистів, ми наступної доби повністю перейшли на денний марш. Це полегшувало рух, зберігало сили.

— Марш став схожим на прогулянку, товаришу командир,— потираючи руки, говорив мені начштабу, завалившись боком на grindжолі.

Але я нічого не відповідав на молодецькі репліки.

Думалось і про інше — про рейд і його мету. Правда, я не знав тоді ні формул, ні міркувань, ні навіть загальної концепції, яка складала зерно, метод радянського оперативного мистецтва. Але суть того, що в ньому називають «глибокою операцією», почав осмислювати як практик саме в ці дні. Примітивно, туманно відчуваючи і, так би мовити, з бойового досвіду, навпомацки вловлюючи значення складних і різноманітних умов,

які складаються незалежно від нашої волі, хоч зерно їхнє командир зобов'язаний зрозуміти і використати з максимальною вигодою для свого війська, я вже знав, як командир, що веде вперед бойову одиницю, всім своїм еством зростається не тільки з картою, котрій він довіряє свої думки і проводить над нею безсонні години, але і з самою місцевістю: з її горизонтами, далиною, чіткими малюнками лісів і безкрайніми брижами рівнин. Не тільки думками, але й всім тілом, шкірою, м'язами, вузликами нервів відчуваєш те, що попереду. Більш того — думка весь час вперто повертається до фронту, до наступаючих частин Радянської Армії, до можливої їй реальної нашої допомоги... А попереду, звичайно, розвідники. Вони розійшлися віялом і прощупують, розглядають горби, шляхи і бездоріжжя. справа, до Камень-Каширського, нишпорить із своїм відділенням невтомний Кашицький; попереду мчить на трьох санях, виставивши по боках чотири кулемети-ручники, довгов'язий Журов — його довга, як у журавля, шия крутиться на всі боки, гострі очі прикордонника нишпорять по горизонту, перелісках, лісових галявинах, крючкуваті пальці на спусковому гачку; наліво, до самої залізки, газує верхи Мишко Дьомін, або Мишко Арія, як його прозвали за чудовий голос, яким він тішить на привалах слух партизанок... А Шкурат і Мурашко — розвідники з Третього Кролевецького, а Іван Дудка і учні знаменитого Швайки, а уралець Берсенев, а брва комсомолка Надя Циганко?.. Це вони освітлюють тобі шлях, роблять тебе більш зірким, впевненим. Але, звичайно, глибина проникнення командирської думки, а слідом за нею і колон, які стрімко рухаються, залежить не тільки від майбутнього противника: його можна обдурити, сили його зменшити хитромудрими маневрами, його розуму протиставити свій. У партизанській війні особливо варто враховувати, як зустрине тебе на цьому оперативному просторі народ. У всякій війні дії військ багато в чому залежать від оточуючого їх середовища, а в партизанській особливо. Не знаю, як при плануванні великих оперативно-стратегічних операцій з величезними масами військ, з усією їх складністю і взаємодією різноманітної техніки, чи враховується цей, на перший погляд, невловимий фактор, чи він загнаний кудись на саме останнє місце в таблицях взаємодії, але при рухові в рейді партизан-

ського з'єднання це вже не проста графа в штабному документі, а саме життя. Успіх або провал! Вона кров твоїх підлеглих! Середовище або збільшує твої сили в багато разів, або, за несприятливих обставин, гальмує не тільки сам рух, але й зменшує бойову силу і результат рейду.

Ми вже відчули це на власній шкурі влітку.

«Треба було не в Гуцулію нам пертися, а на Радянську Подолію і на Хотин іти. Там революційні традиції Котовського та гайдучтва були б нашим резервом»,— говорили тоді не раз Тутученко і Бережний.

А зараз ми рухаємося в найсприятливіших умовах по освоєному партизанами району. І це, безперечно, полегшує наше завдання. Перехід через партизанський край—просто відпочинок. Треба його використати. Лежу на гринджолах, і під скрип полозів добре думається: «Значить, так: втягнулися в рейд. Із скрипом, але справа пішла. Тепер що? Мабуть, розстановка командирських кадрів. Це одним махом не вирішиш. Але вже дещо зроблено: комбати на місці, командири рот, політруки — неначе теж. Ось хіба розвідка? Там діловий командир капітан Бережний. Але його вже час висувати — він командир головрозвідки з самих Брянських лісів. А кого на його місце? Ну, звичайно, Роберта Кляйна. Він уже придивився. Це командирські кадри. А політсклад? От де у нас слабке місце. Не можна ж на байках Цимбала політроботу будувати. Як би тут наш «комісар Микола» по недосвідченості не захопився дуже. Поточна політика — це ще так-сяк: газети поки що є — читають, зведення по радіо — теж, наказ Головковерха... Але кажуть же: політико-моральний стан... Адже ж це невловиме тонке мереживо взаємин, товариства, побуту, особистостей не втиснеш ні в які графи. А біографії, а проступки? Багато хто побував і в полоні. Які рубці на їхніх душах залишив трагічний сорок перший рік? Адже їх не розгледити відразу, ці травми, але вони є. А характери, а просто звички! Он у Глинному половина слухала Цимбалову байку, з'юрмившись біля дверей, а половина спала на соломі!»

Позначалося на політико-моральному стані тісне спілкування всього загону з фронтом, яке, безсумнівно, дало добру зарядку. Але будь-який акумулятор, навіть при найобережнішому його використанні, рано чи пізно

відкаже без перезарядки. І от як тоді? Треба б підказати Солдатенку свої міркування про наш святий обов'язок — допомагати фронту. Хлопці й самі, звичайно, це прекрасно розуміють, але в плінності, на марші, в щоденних турботах стирається в пам'яті це першочергове завдання... Необхідно це частіше поновлювати — надзвичайно важливо, щоб пам'ятали про це розвідники, вели розвідку і для себе і для фронту.

Згадалося, як комісар Руднев не раз говорив: найкраща політробота на війні — це добре бити ворога. Що правильно воно, то правильно, але... Він мав право так говорити. А ми? Ще два-три марші, і підвищаться вимоги до політроботи. Появився новий ворог — націоналісти... Звичайно, Солдатенко не один. Є партійна організація. От провели партзбори: про майбутні завдання в рейді, але тут все говорилося туманно, в загальних рисах, оскільки військова таємниця. Ні, треба партзбори проводити по черзі, щоб у кожній парторганізації могли побувати і командування, і комуністи із сусідніх підрозділів. Непогано було б наших комісарів до інших партизанів послати. Побачать там що-небудь корисне. І треба Миколі Солдатенку дати помічника по комсомольській роботі...

Так, в роздумах, відмахали за день по санній дорозі кілометрів шістдесят. Пізно вночі розташувалися по хатах. Зайшов у штаб, ліг, а думки все про те ж саме.

Захотілося дещо записати, я запалив «летючу мишу», яку завжди передбачливо залишав ординарець біля постелі. Замислився над записною книжкою.

Шарудіння за стіною змусило відірватися від сторінки.

Глянувши скося у вікно, побачив приплющений склом ніс і пустотливі, здивовані очі помічника вартового. Вдаю, ніби не помічаю. Через хвилину шепіт.

— Метикую щось над папером. От дивак. Я б спав без задніх ніг на його місці...

— А чого не спиш? — добродушно питає старший.

— Так я ж на варті...

— Сам ти дивак... Теж — на варті...

Смішок, відповідь, легкий стусан і возня. Слів не чути.

Гашу світло, натягую кожух і спокійно засинаю за рекомендацією меткого помічника вартового.

Так, відпочиваючи, ми йшли ще два дні. Розвідники, яких послали вперед і з обох боків, легко зв'язувалися із заставами і загонами партизанського краю. Лише зрідка ми перевіряли одержані від товаришів дані, якщо вони викликали сумнів. Штаб піклувався про те, щоб усі численні факти, відомості, навіть чутки зібрати, сплусувати в загальну картину, яку називають розвідзведенням, а потім осмислити її. Розвідники ж перевіряли, накопичували все нові дані й знову перевіряли їх. Нам треба було знати, що робиться на півдні Волині і на заході — там, за Стоходом. А поки що мимохідь ми придивлялися до побуту численних загонів нового партизанського краю. Розумна й необхідна спеціалізація цих загонів інколи доходила і до крайностей: були загони, котрі довгими місяцями сиділи на одному місці; але були й загони, головним методом дій котрих був стрімкий рух, раптовий напад на противника; були загони чисто розвідувальні, були й сугубо диверсійні, які ніколи не приймали відкритого бою, а діяли тільки міною і толом; були кінні, були й піші; були громіздкі, з обозом, чередою худоби, а були й такі, що влаштувалися в глибинах лісу, із землянками, господарством, сім'ями, гусьми і курми, системою оборонних укріплень і протягом місяців і років оперували в одному районі; були бойові підпільні групи, які діяли безпосередньо у ворожих гарнізонах, такі, що вдень працювали в господарстві, на хуторах чи навіть на службі у фашистських установах, а вночі збиралися для нападів, щоб до ранку перетворитися знову в хутірських дядьків чи «підлабужницьких» служак. Словом, були всякі.

«Хто краще, хто гірше?» — можуть поставити запитання. Відповісти на нього навіть і зараз, коли з часом люди стають об'єктивнішими і позбуваються тимчасових пристрасей і помилок, нелегко. Тим більш, що й я, вдершись тоді в зимовий оперативний простір партизанського краю, теж був пристрасним представником однієї з крайностей цієї професійної спеціалізації. Але й тоді я мав можливість поставитись без особливого упередження до тих, з ким довелося зустрітись перед вирішальним кидком у невідому і, головне, багато в чому

нерозвідану частину окупованої ворогом території — рівнинний лісостеп за Стоходом і Бугом.

П'ятнадцятого січня, зупинившись на добову пере-дишку північніше станції Рафалівка, ми дуже наблизи-лись до з'єднання Федорова—Дружиніна. Воно прибуло в цей район з Чернігівщини ще на початку літа сорок третього року. Можливо, саме в цьому з'єднанні най-більш гармонійно поєднувалися різні особливості партизан України. Партизани Федорова — Дружиніна здійснювали рейди, але одночасно у них на високо-му рівні різноманітно була поставлена диверсійна ро-бота.

— Тут кращі учні полковника Старинова,— сказав Войцехович.— Мені про цих зубрів ще Платон Воронь-ко розповідав.

Завершивши свій рейд з Чернігівщини на Волинь, командування цього з'єднання головну увагу звернуло на диверсії навколо Ковельського вузла.

— Масований удар по вузлу шляхів — це головне, що було пророблено диверсантами Федорова влітку і восени 1943 року,— розповідав мені Старинов.— Тоді, коли ви діяли в Карпатах, він Ковельський вузол наглу-хо блокував.

Про те, що керівництво партійним і комсомольським підпіллям було тут особливо добре поставлене, нічого й говорити. На чолі бойової групи чернігівських загонів стояли досвідчені партійні працівники. Про периферію цього підпілля ми на той час з причин конспіративного порядку, звичайно, знали мало. Але нас найбільше ціка-вило, як у них стоїть справа з розвідкою і чи не зможемо ми освітити собі шлях на захід без особливих турбот для нашої розвідки. Саме з цією метою ми разом із зам-політом Солдатенком і начштабу Войцеховичем виріши-ли поїхати з візитом у знаменитий Лісоград.

— Поки ми з Миколою будемо з генералами дипло-матію розводити, винюхай, Василю, у штабі, що в них там новенького. Особливо, як там щодо німецьких гарні-зонів, за Стоходом,— сказав я Войцеховичу.

В ролі ескорта з нами напросилися Вася Коробко, Микола Сокіл. Їм хотілося побачити земляків.

Звичайно, у цих хлопців знайшлась у з'єднанні купа дружків. Особливо серед підричників і особливо у Васі Коробка. Коли я побачив, як зустріли федоровці цього

хлопчака, я зрозумів, якого чудового розвідника-диверсанта ми придбали.

Федоров і Дружинін прийняли нас радісно. Розмови спочатку йшли про успіхи Радянської Армії. Далека канонада фронтів зрідка доносилася навіть до цих місць. Потім у своїй бесіді ми торкнулися й найближчих завдань. Напруження літнього удару, який перегукувався з «рейковою війною» білоруських партизан, вимагало від Федорова — Дружиніна максимальних витрат вибухівки. У наших хазяїв відчувалася нестача боєприпасів і особливо толу.

— Диверсанти в мене орли. Але ж вони на голодному пайку сидять,— щиро нарікав Федоров.— Уже давно в котлах свою «мамалігу» варять — витоплюють вибухівку із авіабомб і снарядів, які не вибухнули.

Дружинін сказав відверто:

— Везеш, мабуть, толу силу-силенну, новоявлений командире? Позичив би тонну-другу. Га? Якщо шкода подарувати, можу дати розписку. Після війни віддамо. Хочеш, навіть з процентами?

Але тут я при всьому бажанні нічим допомогти не міг. Враховуючи особливості нашої тактики, а можливо, й пристрасть Старінова до загонів диверсантів (для нього ми, рейдовики, були пустим місцем, і в цьому ми самі були винні, бо діяли мінами неохоче і не дуже вміло), тому і мін нам виділили справді мало. В самий обріз.

— Нічим, товаришу підполковник, не можу вам допомогти. В самого тонни півтори. А нам ще йти та йти,— відповів я федоровському комісару.

— Невже знову до Карпат думаєш добратися? Сподобалося? — жартував Дружинін.

«Оце так я тобі й скажу...» — подумав я, не дуже схильний передчасно хвалитися своїми планами. Цьому вчили і Руднев, і Ковпак. «Передчасно не кажи гоп»,— це була улюблена приказка діда. «Щоб потім не довелось червоніти»,— додавав комісар Руднев.

Федоров був небагатослівний, але привітний. Він сам особисто викликав начштабу капітана Рванова, з яким ми разом діяли під Брагіном.

— Ось розвідданими товариші цікавляться. Так ви всім, чим треба, допоможіть.

Відносини явно встановилися добрі. А чого б їм бути поганими? Всі робили загальну справу.

Ну, звичайно, кожний дбав і про свої інтереси. Хлопці Федорова теж шастали біля нашого народу, і тут уже Федоров здивував мене обізнаністю, коли раптом сказав:

— Слухай, підполковнику, віддав би нам одну гармату...

Я витріщив очі: він що, всерйоз чи жартує? Вдруге відмовляти було зовсім незручно. «Доведеться віддати їм кілограмів двісті толу. Незручно якось». А Дружинін, з властивим йому гумором, припірав до стіни:

— Ти, брате, не тільки всю зброю під Києвом загриб, а й екіпірувався на славу. Форс гвардійський, погони золоті. Мабуть, у тебе в запасі і погони полковника є? Давай хоч цим поділися, га? А то звання мені військове присвоїли по радіо, а ходжу у ватяній тужурці, як цивільний охламон який. Незручно, брате,— підштовхував він мене ліктем.— Командир — генерал, а комісар так собі. Виручай...

Запасні погони в мене дійсно були, і я охоче віддав їх.

— Бери, і двісті кілограмів толу на додаток. А гармату, ні вже, товариші, пробачте, собі пригодиться.

— Ну, правильно,— сказав Дружинін уже серйозно.— І за це, брате, велике спасибі. Наш Єгоров і його хлопці за кожні двісті грамів, за кожну шашку толову тримаються.

— Ні, навіщо ж, якщо товаришам так важко розлучатися,— трохи ображено сказав генерал.

Але тут принесли з радіовузла зведення Радінформбюро. Дружинін голосно почав читати зведення. Воно було радісним. Усі присутні в штабі схилилися над картою. В думках уявляли собі лінію фронту, яка все наближається. Вона вже переступила через кордон Горині і десь уздовж Збруча підходила до верхньої течії Дністра.

Але й ми були вже глибоко в тилу ворога. «І коні в мене зараз добрі. Завтра будуть ще кращі. Одним словом, хід конем»,— думалося добре під акомпанемент зведення. Політпрацівники Федорова — Дружиніна ретельно записували в блокноти назви населених пунктів, інколи перепитуючи у комісара те чи інше слово. Коли

кінчили слухати, Федоров відразу дав команду. Тут же політруки і комісари розійшлися по табору для проведення політгодини. Разом з ними вийшов і наш замполіт Микола Солдатенко.

— Піду переймати досвід,— шепнув він мені перед відходом. Але так шепнув, що його чули і командир, у якого ми були в гостях, і його комісар.

— Ну що ж,— задоволений, сказав генерал.— Нехай переймає. Справа спільна.

Я був задоволений ініціативою замполіта: бо, поперше, тут дійсно було чого повчитися, ну, а по-друге, й тому, що цей його крок якось зменшував незручність, зв'язану з нашою відмовою передати гармату.

Бесіда зайняла більше години.

— Попробували їжу духовну, сусіди дорогі, давайте харч, так би мовити...

— Гріховни-и-й,— пробасив один з федоровських комбатів, міцний, ладний, в чорному дубленому кожусі.

— Прошу пообідати з нами,— запросив генерал.

На штабному столі з'явилися українські миски з паруючою картоплею. Їх швидко розставляла перед нами повногруда жінка. Вона вже внесла і сулію з каламутною рідиною. Хазяїн почав з тосту:

— За бойову дружбу і з побажанням успіху!

Потім пішла передмова і до другої страви.

— Ну, картоплею підзаправились. Віддали належне основній продукції тутешніх місць.

— Чи не покуштуєте галушок?! Наші, чернігівські — трохи манірно говорила жінка, несучи попереду свого високого бюста знамениту чернігівську страву.

Микола Солдатенко крикнув:

— Оце так ад'ютантша! Оце так галушки!

Дружинін похлинувся і щосили під столом натиснув мою ногу підбором. Пустотливі його очі заблищали. Я навіть скрипнув зубами: комісарський підбор попав якраз на болючий мозоль.

В іншому все було добропристойно, благородно. Поїли добре, випили в міру, тільки «для нагріву».

В гостях і заночували. Виїжджали на світанку, наспіх проковтнувши сніданок.

Після кількох днів снігопаду із Забужжя потягло гнилим вітром, низьке аспідно-синє небо налізало на чорні зубці ялинових верховин. Здавалось, воно от-от

проллється сльотавим снігом, а то й дрібним, нудним поліським дощиком. Коли пішли білокорі березнячки, небо ще більше почорніло, ніби десь там, на заході, у величезних чанах заварювали асфальт. Санні, уже второвані дороги поруділи. Сніг у лісі осідав і став схожим на змочену вату. Треба було поспішати до наступного ривка на захід.

— Як би не довелось знову з саней переходити на воза,— поглядаючи в темне небо, хмурився Вася.

— Так, діб дві-три потягне цей західноєвропейський культурний вітерець, і полізеш по пуп у грязюці,— говорить фельдшер-диверсант Сокіл, який вже освоївся при штабі. Голова його верхової шкапини майже тикається нам у плечі. Вони з Васею Коробком трясуться виритул із саньми.

— І болота ще не встигло прихопити морозом,— зовсім засмутився начштабу.— Ну, донський козак, газуй! Треба сьогодні ж вночі рушати за Стохід.

І поки Сашко Коженков похльостує відпочилих коней, ми на ходу, серед мигаючих обабіч ялин, які біжать наввипередки з березами і осиками, ділимося своїми враженнями.

— Політробота поставлена в них добре,— каже Солдатенко.

— Політруки працюють як слід. Навколо зведення кожний своє накручував,— підтверджує раптом Сашко Коженков.

— У підрозділах теж порядок. Живуть, як на казарменому становищі,— виправдується мій замполіт.

— Доведеться тобі підтягнутися, комісарє,— підсміюється начштабу.

— А що ж, правильно. Все корисне переймемо. Справа ясна,— не заперече Микола.— А у бойовій і стройовій частині як, товариші командири? — раптом ехидно підморгує він.

— У підривній справі у нас теж слабіше буде,— об'єктивно визнав Войцехович.

— Шкода, не захопили капітана Кальницького (нашого інженера),— сказав я.— Нехай би теж на практиці підучився.

— Можливо, все-таки встигнемо послати його? — запропонував Солдатенко.— Хай би придивився, розпитав. Га?

— Ну, ні! Це вже пропустили. Сьогодні вночі треба вирушати за Стохід.

— Ми ж розвідку ще не послали? — спохватився Войцехович.

— Тепер уже пізно чухатися.

— Так я ж сподівався у Федоровців дещо взнати. А потім своїх розвідників — тільки б на перепроверку. А от розвідка у них слабувата. Навіть за Стоходом не знають, що й почому і який противник. Бандюки там, кажуть. А скільки, де й за яке місце їх краще халати — нічого сінько, — сказав Войцехович. — Так що поганяй, брате Коженков, поганяй. Треба буде за три-чотири години до маршу вислати своїх хлопців за Стохід.

І раптом притримав рукою Коженкова.

— Стій. Кроком.

Швидкий хід саней був збавлений.

— Слухай, докторе. Чи ти, Ваську, — сказав начштабу юному підришникові. — А то й обидва. Скачіть уперед. До кіннотників. Підняти ескадрон по тривозі. Чекає нас на західній околиці села.

Через півхвилини, як тільки клапті розталого снігу полетіли в сани й попереду замиготіли хвости низькорослих поліських конячок, яким довелося ходити під сідлами у лікаря-диверсанта та його юного друга, начштабу заспокоєно зітхнув.

— Усе-таки виграю півгодини, — сказав він, підняв комір і ліг спиною до вологого, неприємного вітерцю.

— Втратив добу — зекономиш півгодини, — сказав в'їдливо Микола.

Відповіді не було.

Поремствувавши на сусідів, ми й самі почали розбиратися в причинах, які обмежили роботу партизанської розвідки щойно залишеного з'єднання. Та й не тільки його. Там, де густо були розташовані бандерівські банди, дрібним групам партизанів майже неможливо було боротися. Добре знаючи місцевість, маючи в усіх селах свою агентуру і зв'язок, бандити спритно і безжалісно знищували наші дрібні групи. Вбивали з класової, бандитської ненависті. А крім того, спеціально охотилися за першокласною зброєю наших автоматників. Самі вони були озброєні обрізами, заржавілими карабінами, а інколи і мисливськими рушницями, аж до самих допотопних берданів.

— Цей противник для нас, звичайно, не новий,— сказав начштабу, повертаючись до Миколи.— Але до зустрічі за Стоходом треба все ж приготуватися.

— Що правильно, то правильно,— підтвердив той.

Після прибуття до себе на стоянку ми одразу ж виврядили сильні розвідувальні групи за Стохід. В розвідку пішли ескадрон кіннотників Сашка Ленкіна і три роти.

— Віялом розсилай. Хай ретельно прощупають і освітять нам обстановку,— наказав я Усачу.

Ми були впевнені, що цим сильним розвізгонам не обійтись без бою. Однак вночі, коли голова колони уже форсувала Стохід і в ближніх хуторах нас зустріли залишені розвідгрупами маяки, нам здалося, що застереження і страхи федоровців були даремні. Кінні розвідники пройшли вперед без жодного пострілу, а наші піхотні роти вранці з ходу зайняли велике село Личиньє, з якого, потроху відстрілюючись, утікала в ліс невелика банда противника.

— Вийшли з партизанського краю! — крикнув Брайко, на ходу огрівши коня нагайкою, і зник попереду.

Так, партизанський край «дядьків» залишився позаду. Колона повільно, але вірно шукала новий шлях і новий ритм руху. Поступово змовкали викрики, погейкування на коней, лайка їзових. Народ відчув — прогулянка кінчилася. Вже давно розвиднілось. Мимо пройшла санчастина, госпвзвод. Старшини і комвзводи запитливо поглядали на старших командирів: чи скоро стоянка? Але ми вирішили рухатись і вдень. Навряд чи взаємодія бандерівців з фашистами дійшла до того, щоб вони могли викликати авіацію. До того ж, погода...

Відлига змінилася снігопадом. Віддавши команду бойовій охороні, я пристроївся до роти, яка проходила за чиймись ретельно ув'язаними саньми. Рух став рівним, спокійним. Чуйно прислуховуючись, попустивши поводи, я секундами забуваюсь, дрімаю після безсонної ночі. На санях про щось бубонять. Їзовий зіскакує і на ходу поправляє у лівої пристяжної упряж, що все сповзає. Двоє закутаних у німецькі плащ-палатки ведуть неквапливу, очевидно, давно розпочату розмову.

— Годі вам, товариші, душу ятрити... Та що стане-

тється, та як обернеться... Буде те, що треба, і нічого наперед загадувати,— впівся голос їздового в тихі журкітливі голоси. Щось у цьому свіжому і досить гучному голосі привернуло мою увагу. Я прислухався. Мова, видимо, йшла про майбутні труднощі, про поставлене з'єднанню завдання і його виконання. А їздовий говорив далі:

— Адже й ми зараз не маленькі, а навчені. І подбали за нас — дай бог на великдень. От обоз який, на патронах сиджу. Як на печі. Економити не доведеться. І зброї теж повний комплект. Політрук нещодавно розповідав: кийвські арсенальці — будь ласка, без розмов, гармату нам! І з дорогою душею. А кому: не в армію, а нам — партизанам. Розуміє народ, який скуштував фашизму повною мірою, що ми за сила.

— Сила, сила... Ось дадуть цій силі, як під Делятином.

— Ну, це нехай командири метикують.

— Та поки неначе ведуть правильно. Вперед, на захід. А куди тільки виведуть...

— Ех ви, бу-бу та бу-бу... Як новенькі!

— Ти мені новачками в ніс не тикай. Вони половини не розуміють, а ми хлопці терті. Та й не тому ми про це говоримо, що жижки в нас трясуться. Просто прикидаємо, як би ще краще надалі було. От і з комісаром теж накладка. Всі до Миколи пруться. І чого його в штабі не затверджують,— він нам саме підходить...

— Ну, багато ти розумієш,— підходить. Це ж не посада, а комісар. Тобі аби призначення було на папірці, адже ми все одно до Миколи зі всіма душевними болячками, як до лікаря, йдемо. Мені от особисто плювати, що ти в німецькому мундирі, як сизий ворон, а все одно ти мені товариш.

— Так я й комуніст до того ж...

— А я про що ж? Так і тут розумій! Хто нагородні складати буде, це нам поки що невідомо, а хто з нами в найтрудніші бої полізе — це діло ясне.

— Годі, стратеги! — Їздовий знову зіскочив із саней і, обернувшись, свистячим шепотом додав: — Командир за саньми, його кінь. А ви розкаркалися, як ворони перед дощем...— І весело й спокійно додав: — Діла-а! Кожному очима вперед охота ходити, товаришу командир. Ви вже не ображайтеся.

— А чого мені ображатися,— весело відповів я.— Гірше було б, коли б ні про що не думали.

І я пустив коня галопом, обганяючи валку саней. На кожних з них сидів маленький бойовий колектив з трьох-п'яти чоловік. І кожний думав свою думу — хай поки що маленьку, але свою думу, а з всього цього складався той морально-політичний стан колективу, про який так багато і неспокійно думалося в ці дні.

Я під'їхав до саней, на яких з-під кожуха стирчали довгі ноги Миколи. Солдатенко не вмещався в невеликих поліських гринджолах.

— А ти б замовив собі сани за зростом, чи що,— сказав я, зіскочивши з верхового коня, і, розминаючись, пішов поруч.

— Встигнеться.— Микола потягнувся і легко сів, спустивши ноги з плетеного передка.

Я сів поруч з ним і розповів йому про мимоволі підслухану розмову.

— Ще не таке говорять,— сказав він невиразно і засміявся.

— Ти чого?

— Та так. А от відносно політроботи на марші — це діло треба розжувати. Так що, дає мені командир помічника по комсомолу?

— Та бери Мишка Андросова. Але це нехай комсомольське начальство його затверджує.

— Тут ще дівчина одна є. Надя Циганко. Та от...

— Що?

— В кавалерію їй захотілося. А комсомолка добра.

Перестрілка, яка зчинилася попереду, перешкодила закінчити розмову. Я скочив на коня, а замполіт прямо по сніговому полю пішов до бокової похідної охорони. Проскакавши вперед з півкілометра, я оглянувся. Здалеку Микола був схожий на журавля — високий, худий і мовчазний.

Чим далі ми відходили на захід від Стоходу, тим частіше спалахувала перестрілка. А в селі Меньци вже довелося дати бій. Був він блискавичний, як літня гроза. Колона пішла далі, не зупиняючись, залишивши здобич ар'єргарду. Комбати — Кульбака, Брайко, Токар, Бакрадзе (Бакрадзе я теж готував на комбата, додавши

йому начштабу Бережного), Сердюк — під'їжджали під час руху верхи до штабу, коротко доповідали про різні дрібні сутички.

— Твоє враження? — спитав я начштабу.

— Враження плутане. Дії мають характер далекої сварки. Противник боязкий. Боїться ближнього бою. Але якщо так рухатися довго, то, звичайно, все це затримає марш. А так ніякої реальної військової сили попереду нас розвідка не намащує.

Однак потреба у посиленних караулах і великих групах патрулів ставала очевидною. А це вимотувало сили.

— Треба зробити привал години на чотири, товаришу командир, — сказав Войцехович, під'їжджаючи в супроводі цілої кавалькади комбатів і комісарів.

— Де?

— Хуторок. Перед кидком. Від залізниці кілометрів десять буде.

— Добре.

Хвилин п'ять їхали мовчки. Кожний, здавалось, думав про своє.

— От вона, українська Вандея, — сказав Семен Тутученко.

— Вандея не Вандея, а фашистське перевидання контрреволюції, — поправив комбат Токар.

— Плюс петлюрівщина, — додав Сердюк.

— Плюс п'ята колона, — додав і Брайко.

— Плюс махновщина, — загнув палець Кульбака.

— Плюс Ватікан, — знову підохотив Тутученко.

— Плюс влаштована гестапо провокація — різня між українцями і поляками, — додав Войцехович.

— Ну й, можливо, ще плюс наші промахи і помилки... — сказав завжди трохи критично настроєний підполковник Журкін, наш особист.

— Стільки плюсів нарахували, що й пальців не вистачає, — буркнув незадоволено Кульбака.

— Але є ще один плюс, — сказав я досить байдужим голосом. — Там, де бандерівці, там майже нема німецько-фашистських військ.

Всі голосно засміялися.

— Так це ж уже плюс на нашу користь, — весело сказав Кульбака.

Це було очевидно і не вимагало пояснень. Але я все-таки вів далі:

— Звичайно, в перші дні важче буде нашій розвідці, але дивіться, скільки вже пройшли від Стоходу...

— Кілометрів сорок...

— А поблизу й попереду нема жодного великого фашистського гарнізону. Ні вибивати, ні боком обходити нема кого.

Це припущення виявилось передчасним.

15

Наступної ночі ми переходили залізницю Ковель — Брест. Струнки сосни обабіч магістралі були вирубані і лежали жовтими трупами, як на відгримілому полі бою.

— Це так фашисти охороняють залізку від диверсантів. Видно, попрацювали тут підричники баті Линькова, і дядька Петі Бринського, і Федорова...— сказав Кульбака.— Холера їм у бік, тим фашистам. Скільки лісу перевели.

Розвідка захопила залізничний переїзд. Праворуч, ліворуч виставили заслони. Почався перехід колони, але з боку Бреста раптом підійшов паровоз з двома вагонами. Міна, поставлена заслоном, чогось не вибухла. Зате бронебійники встигли всадити в паровоз кілька куль. Шиплячи, як Змій Горинич, випускаючи клуби пару, він за інерцією ще котився вперед.

На переїзд вибіг, лаючись страшними словами, один з найстаріших наших мінерів Абрамов. Він різонував чергою з автомата по тендеру паровоза, який ще котився, і, хапаючись за голову, закричав:

— Освічені наїхали, туди-розтуди їхню бабцю! Нема того, щоб по-справжньому, по-партизанському, напевно. Казав: або на вудочку, або натискної дії вибухівника ставте, охلامони. Ні, їм кислотні, вібраційні... Гоніть цих з вищою освітою, товаришу командир, ганьби з ними не обберемося!

Я не міг стриматися від сміху. Абрамов, один з найстаріших мінерів, ще учень знаменитого Курса, який підірвався на міні в 1941 році, був прихильником старовини. Він визнавав тільки або міні, які підривалися шнуром, відведеним в бік від полотна залізниці (на вудочку), або вибухівники, які спрацьовували від коліс паровоза (натискної дії). А в ті місяці, коли ми здійсню-

вали наш рейд, загони були добре забезпечені найрізноманітнішими мінами.

Власне, міна одна: це заряд з п'яти-восьми кілограмів вибухівки — дерев'яний або металевий ящик, в якому акуратно вкладені двохсотграмові шашки толу, схожі на буро-жовті бруски господарчого мила. Міни упаковували в мішок з прорезиненої матерії, бо охорона ворога розшукувала їх з допомогою собак, натренованих на запах толу. Від собак ховали запахи або резиновою упаковкою, або посипали підходи тютюном. Вся складність справи мінера у вибухівнику. На початку війни використовували капсулі ручних гранат, потім пішли вибухівники натискні — маленькі, схожі на гільзи від нагана. Кожний поважаючи себе мінер носив їх десятками в кишенях. Потім стали застосовувати шомполи і палички, які приводили в дію вибухівник від зіткнення з віссю паровоза. Використовували й графіт і сірник. На початку 1943 року Старинов та інші ентузіасти підривної справи винайшли ряд нових вибухівників: вібруюча від тремтіння ґрунту сталева кулька замикала електроланцюг, і паровоз злітав у повітря, хитромудра пружинка діяла як ударний механізм; були міни, які пропускали через себе кілька поїздів і вибухали під заданим числом або через певну кількість годин, а то й діб,— для цього застосовувалися кислотні, магнітні та інші міни.

Поки Абрамов, прихильник старих, випробуваних методів мінування, лаявся й перераховував мені всіх батьків і недоліки «культурних», «освічених» мін, підстрелений паровоз зупинився далеко за переїздом, пройшовши до другої, лівої з боку Ковеля, застави. Йі виставляв батальйон Брайка. Коли розвідка дійшла до паровоза, він уже не дихав — вся пара вийшла. В усьому ешелончику службового типу не було ні душі.

Колона пройшла вже майже вся, коли зачмихав вдаль новий ешелон. Кмітливий Брайко встиг висунутися вперед від підбитого паровоза і замінувати підхід. Тепер уже вибухли відразу дві міни. Ешелон виявився без охорони. Йшли різні вантажі, і серед них вперше ми побачили контейнери. Довго поралися біля ящиків, підозрюючи в них якісь секретні вантажі. Але виявили тільки верстати. Від переляканого і приголомшеного машиніста і кондукторів на гальмових тамбурах дізна-

лися, що вантаж іде з Дніпропетровська і Донбасу. Були там і київські меблі, і маса різного мотлоху, розбиратися в яких не було можливості.

Час наближався до півночі, а ми рвалися на захід. Залишився один стрімкий кидок, і колона вийде на світанку до Західного Бугу, тобто до кордону Радянського Союзу. Ще влітку ми побували на кордоні з Румунією й Угорщиною. Скільки труднощів і жертв зазнали ковпаківці, здійснюючи цей сміливий крок! І як легко ми підходимо тепер до радянсько-польського кордону. Пройти тільки велике село Кукуріки й кілька розкиданих хуторів. Так свідчать карта і начштабу Василь Олександрович Войцехович. Але саме тут ми несподівано одержали дані розвідки: в селі Кукуріки — великий бандерівський гарнізон. Оце новина! Скачемо в голову колони. Розвідники захопили «язиків». Вірніше, вони самі напоролися на нашу розвідку. Але це, звичайно, пишномовна данина військовій термінології, тому що «язиками» виявилися звичайні поліщуки: чоловік років п'ятдесяти і молодиця, кров з молоком, років двадцяти чотирьох. Одягнені по-святковому, вони виїхали із села Кукуріки після церковної відправи. Православне населення цих місць тієї ночі справляло «водохреща» за старим стилем. Дядько із своєю невісткою їхав з церкви, везучи на возі свячений окорок, кільця ковбаси та інші страви, аж до пшеничної куті. Друга кутя була з оріхами і медом. Розвідники мало не пропустили їх без ретельного розпитування, але тямущий Кульбака підсів до молодиці і, балакаючи з нею своїм сумським діалектом, раптом намацав у соломі німецький карабін. У кошику із стравою найшовся ще й обріз австрійської манліхерки. Довелось дядька за комір взяти. Не дуже й опираючись, він розповів, що в Кукуріках розташований цілий бандерівський курінь.

— Що таке «курінь», генацвале? Скажи, будь ласка, це як розуміти? — здивовано допитувався у Кульбаки Давид Бакрадзе.

— Курінь — це, по-їхньому, полк, — відповідав Петро Леонтійович Кульбака.

Бакрадзе свиснув. Тут же підійшли інші комбати, і дядько відразу зрозумів, що діло серйозне. Він навіть сповістив нам повну дислокацію банди і розповів, що в штабі цього бандерівського куреня зараз іде на повний

хід водохресна гулянка. Він навіть взявся сам провести нас туди.

— Вдалий випадок. Втрачати його не можна,— буркнув Микола.

— А чи не вдертися в село з ходу? — спитав я необережно начштабу.

— Та ви їх, як мокрим рядном, зараз накриєте! — заговорив дядько, запалюючись, невідомо з якого приводу.— Ви тільки хлопців наших рядових не зачіпайте. Я вас підведу під самий штаб їхнього куреня. Хлопці не винні — мобілізовані. Всього тиждень тому. А штаб накриєте, так ви цих куркульських синків перебийте всіх до одного. І всьому куреню буде капут. А з наших хлопців не один до вас у радянську партизанку піде. Своєю охотою. Йй-богу, хрест на мені.

Декому здалася дивною ця метаморфоза. І, підсівши до нього впритул, я постарався зробити обличчя лютішим, а погляд пронизливішим.

— А зброю звідки ти віз?

— Та звідти ж,— анітрохи не бентежачись, сказав підводчик.

— Чия зброя?

— Та Василева ж... сина мого. Он її чоловіка.

— А сам він де?

— Та там же, в курені.— І, схилившись до мого вуха, він шепнув: — Перед світанком він звідти тікати буде, мій Василь. Ми його за селом чекали. Він сказав: «Нехай куркулі переп'ються добре, тоді я вас дожену».

— Неозброєним тікати? — з недовір'м спитав Кульбака.

— Хе... у нього пістоля є. Хотів ще в курінного німецький автомат поцупити. Йй-богу, йй... От хоче вірте, а не хоче — самі побачите.

Порадившись недовго, ми вирішили з ходу ввірватися в Кукуріки. Роти Бакрадзе йшли першими — перегруповуватися не було рації. Тому Бакрадзе, прихопивши з собою дядька провідником, рушив уперед разом з Іваном Івановичем Бережним.

— Тільки не застрельте мого Василя,— благаючи сказала молодиця, звертаючись до велетня Бакрадзе.— Він сам доброю волею в радянську партизанку хотів іти.

— Не турбуйся, дарагая,— сказав Бакрадзе, позираючи на міцну українку так, що вона прийнялася

рум'янцем,— буде твій Василь з нами. Якщо тільки сам дуже схоче.

Напад удався на славу. Штаб бандерівського куреня рота Бакрадце з доданими їй двома ротами накрила, як пророкував наш провідник, ніби мокрим рядном.

Це було бойове хрещення першого батальйону, яким повинен був, за моїм задумом, командувати Платон Воронько. Зараз ми випробували Бакрадце.

— Мабуть, потягне,— сказав після бою Войцехович.

— Подивимось далі. Начштабу є. Краще Бережного й не знайдеш. А комісаром — Тоута.

— Писати наказ? — спитав начштабу.

— Ні. Потерпи трошки. Ще придивимось.

Розвиднілось, коли майже весь наш обоз, втягнувшись у велике село, розташовувався по квартирах. В штабі розбирали трофеї, а контррозвідники швидко допитували полонених. Роберт Кляйн дивував бандерівців швидким переходом з російської на німецьку мову. Тільки українська в нього не виходила. Звичайно, від стрілянини і вибухів гранат, без чого не обійшлася ліквідація куркульської верхівки куреня, досить багато мобілізованих чоловіків і хлопців, яких тут звали «парубчачками», встигло «з переляку» розбігтися. Справжні поліщуки, що знали кожну лісову стежку, вони розлізлися по лісу, як миші із запаленого стійка. Деякі, побродивши в лісі годину-другу й пронюхавши, хто й звідки прийшов і розігнав їхній курінь, по одному, по двоє почали повертатися. Вони обережно виходили на узлісся, здалеку помахуючи шапками, одягненими на гвинтівки або жердини.

Частина поліщуків здалася вночі без пострілів.

Але таке поповнення було для нас, звичайно, не дуже надійним. Порадившись із замполітом і комбатами, ми вирішили, крім кількох найбільш спритних хлопців, нікого до себе в загін не брати. Більшу частину розпустили по домах, а з особливо бажаних організували місцевий радянський партизанський загін під командою того самого Василя, за якого просила Давида молодичка.

Бакрадце сам підвів його до молоді дружини.

— Ну от, одержуй свого Василя в повній цілості...

— Ой, спасибі ж вам, пане товаришу,— почала вона вклонятися, намагаючись по-тутешньому звичаю поцілувати Давидові руку.

— Ні, жіночко, так у нас не роблять. Руку тільки батькові-матері цілують. Більше нікому. А якщо вже я тобі так догодив — так у щоку або губи цілуй... Якщо твій Василь нічого не має проти.

Молодичка запитально глянула на чоловіка. Той сказав поважно, розсудливо:

— Чого ж, Марино, якщо у них такий звичай... нам же з ними тепер разом радянське життя будувати.

Молодиця підійшла манірно до Давида і, зашарівшись, зупинилася.

— Не дістанеш, дарага? Ну, для такого випадку я й нагнутися можу.

Вона розцілувала грузина в обидві щоки і відійшла до чоловіка.

Серед трофеїв знайшли кілька кулеметів. Коли б не було випадкової зустрічі з молодією Василихою і її свекром, нам би не минути бою з куркульською верхівкою, яка намагалася втягнути простий народ Полісся в свою антирадянську авантюру.

Трофеї були пристойні: крім кулеметів і двохсот гвинтівок — телефонні апарати, два склади з продовольством і навіть обмундирування. Були й карти і штабна переписка. Дві друкарських машинки з українським шрифтом і одна з латинським. І чогось штук п'ять швейних машин: одна ручна, останні з ножними верстатами.

— Теж, видно, і штаб, і госпчастину ладилися завести, як справжні вояки,— жартував хтось з партизанів.

Серед паперів, захоплених у штабі куреня, один звернув на себе особливу увагу. Це був наказ бандерівського «головакома» Кліма Савури про те, що в зв'язку з виходом радянських військ на територію Західної України вся ця територія ділиться на чотири «військові округи», на чолі яких стоятимуть «генерали» і «полковники». Очевидно, Кукуріки й прилягаючий до них район входили в Поліський або Камень-Каширський «округ». Командував ним «полковник» Гончаренко, який проводив примусову мобілізацію чоловічого населення по всій цій окрузі.

— Крім куреня, який проіснував всього кілька днів у Кукуріках, ніяких інших крупних одиниць північніше Ковеля ми абсолютно не зустрічаємо,— доповідав мені наш особист Журкін. Він прибув разом з Робертом Кляйном і держав у руках безліч паперів.

— А ви що, проїхалися в Ковель? Туди й назад? — спитав я особиста.

Той ошелешено подивився на мене.

— Ні. З агентурних даних...

— От, з агентурних даних і тут все було пусто. І коли б не п'ятика, і не свято, і не розхлябаність ворога, і не випадок...

— Я можу проїхати в Ковель і назад, — сказав Роберт Кляйн.

— Встигнете, для вас знайдеться справа більш серйозна.

Журкін розповідав далі:

— Тут ідеться про організацію школи командного складу під назвою «лісові чорти». Але чисельності і місця дислокації цих «лісових чортів» у документах нема.

— Це цікаво. От сюди й націльте всю свою агентуру. Це варта штучка. Що ще?

— Інструкція, прикладена до наказу. Підписана цим самим знаменитим воякою Гончаренком.

Я взявся до вивчення «інструкції». Довга, плутана, вона чимось була схожа на гітлерівську «Майн кампф». Крім інструкції, була чи то анкета, чи то автобіографія самого Гончаренка, адресована «головкому» Климові Савурі. Капрал польської служби із осадників, Гончаренко прийняв католицьку віру в Польщі. В перші ж місяці після приходу Радянської влади він організував банду в складі п'ятнадцяти чоловік. З нею і втік у ліси. В захопленні своєю лісовою славою Гончаренко хвалився в пресі своїми вчинками: він власноручно повісив трьох голів сільрад, і від катувань у нього в 1939 році померло близько десяти активістів, селян Західної України. Але справжнім зльотом діяльності Гончаренка (він же Рудий, він же Чорний Крук, він же Гримайло, він же отаман Біда) були останні місяці сорок першого року. За наказом есесівців він виловлював на дорогах і розстрілював радянських військовополонених, викурював з лісів сім'ї військовослужбовців, жінок і дітей офіцерів, і знищив сотні євреїв. На початку сорок третього року колишній капрал польської армії став спеціалізуватися за наказом волинського і ровенського гестапо в ризанині поляків. Як усякий ренегат, він особливо вправлявся в знищенні католиків, хоч і сам раніше був таким з кар'єристських мотивів. Отак фашистські верховоди споді-

валися відвернути населення від антигітлерівської боротьби і штовхнути його на національну різню. Кращого помічника, ніж Гончаренко, гітлерівцям, мабуть, важко було б знайти.

З огидою читав я бандитську сповідь і вже хотів кинути її, але тут Журкін звернув мою увагу на один пункт інструкції, який явно був вінцем «стратегії і тактики» бандита Кліма Савури. Говорячи про те, що війська Радянської Армії наближаються до Західної України, Гончаренко, посилаючись на особисті вказівки «головкома», роз'яснював, що з військами наступаючої Радянської Армії бандерівцям у бій вступати не варто.

— Мабуть, не покладаються бандити на свої сили, — сказав, посміхаючись, Журкін. — Дивіться далі... читайте: «А потім, коли армія пройде далі на захід, тоді в тилу її почати боротьбу. З радянськими ж партизанами вести, не припиняючи, найжорстокішу війну».

— Далі, далі, — викрикнув Кляйн з якимось незрозумілим мені нетерпінням.

І ми прочитали: «...Відрізняти армію від партизан треба за зовнішнім виглядом. Армія носить погони, а партизани — тільки червоні стрічки на шапках...»

— Пішли в штаб, товариші. Цей документик, мабуть, нам треба добре обміркувати, — сказав я Журкіну і Кляйну.

В штабі уже прикинули наш дальший маршрут.

— Час повертати на південь, — мурмотів під ніс Войцехович, сидячи над картою. — Досить пішаком та турою ходити. Ой час, ой час... — наспівував він, вимірюючи курвіметром відстань у всі кінці. — Тоді й буде справжній хід конем. Га? Шаховий, стратегічний... Р-р-раз — і під Володимир-Волинським. Га? — Він запитливо подивився на мене.

— А це значить?.. — запитую я Войцеховича руба.

Він подивився на мене здивовано і замовк.

О, це багато що значило. Як-не-як, а ми вже відмачали на захід більше двохсот п'ятдесяти кілометрів. Йшли майже по прямій трохи північніше залізниці Коростень — Сарни — Ковель — Любін. І вже вперлися в Західний Буг. В яких-небудь тридцяти кілометрах від нас — Польща, чи, як позначалося на картах, виданих після 1939 року, «область державних інтересів Німеччини».

Тут було над чим подумати.

Досі єдинсю турботою командування з'єднання була тільки воєнна, так би мовити, чисто тактична розробка маршу. Треба було враховувати: ворога — його гарнізони, комунікації, наявність авіації і його наміри; розташування інших партизанських загонів та груп і можливість їхньої допомоги нам чи необхідність допомоги їм з нашого боку; тривалість дня і ночі — скільки відпущено нам нічного часу для маршу і денного для стоянки чи бою; погоду — як ідемо, в сніг чи в дощ, сльоту, спеку, мороз; симпатії, нейтральність чи ворожість населення... От, мабуть, і все. Так ми і йшли від Олевська вже одинадцять ходових днів. Це й був, за висловом нашого доморощеного стратега, хід турою. І от тура майже вперлася в край дошки.

Що ж, починати нову партію?

Тепер у наші командирські розумування вривався цілий ряд додаткових, досить неясних, слизьких і делікатних міркувань. За Бугом — Польща. Тут уже, крутиться не крутиться, пахне великою політикою. Загальна обстановка в Польщі була нам відома ще рік тому. Під час стоянки на Князь-озері на початку 1943 року до нас з'являвся представник польського підпілля, на прізвище Роберт Сатановський. Від нього я вперше дізнався про наявність широкого польського підпілля під Ковелем і Замостям. Підпілля національне, але з визвольною тенденцією і метою. Сатановський пропонував нам союз і підтримку, обіцяв нам можливість відразу поставити під рушницю не менше тисячі польських патріотів. Десь у Пінських болотах, в Білоруському Поліссі, ми зустрічалися із польським полковником, вусатим стариком типового «полковницького» вигляду часів Пілсудського. Він бравірував, по-хлопчачому хвалився, пропонував фантастичні проекти розгрому «швабів». Він не викликав у нас особливого довір'я, тим паче, що всім його підпільним військом заправляла його моложава полковничиха — жінка розумна, хитра, але, мабуть, інтриганка до самих кісток. Це мало імпонувало нам, і ми до певного часу вирішили з полковником не зв'язуватися.

А Сатановський, який пробув у нас у розвідці тижнів два, нам сподобався. Ми допомогли йому зброєю, порадами й обіцянкою підтримати. Але потім цією обіцянкою він не скористався.

— Здається, його засватав Сабуров — аматор всякої дипломатії і хитромудрих підпільних справ, — сказав перед походом на Карпати Руднев.

Зустрічалися ми разом з Войцеховичем ще з одним польським загonom, десь під Галичем на Дністрі, під час виходу з Карпат. Крім цих цілком конкретних уявлень про польських борців Опору, які діяли на території Західної Білорусії і України, у нас у загоні було чимало бійців, які втекли з концтаборів Німеччини. Це були радянські люди, котрі проміряли пів-Європи власними ногами. Вони пересікли в тому числі й Польщу. Всю! З заходу на схід! Звичайно, їх розповіді мене завжди цікавили. Із зустрічей і бесід вже давно складалася якась загальна картина обстановки за Бугом і Віслою. Можливо, й неясна для того, щоб відразу ж приймати конкретні тактичні рішення — ввійти в корінну Польщу зі всією своєю бойовою групою загонів чи ні, але цілком достатня для того, щоб зробити основну оцінку: за Бугом обстановка для дій партизанів цілком сприятлива.

Наші відомості про обстановку за Бугом і навіть за Віслою багато в чому ставали повнішими, ширшими... А зараз ми підійшли впритул і в нерішучості зупинилися поблизу самого кордону... Тепер і звичайна наша маршова, військова розвідка могла за два-три дні піти за Буг і принести потрібні відомості. Загальна ненависть поляків до фашистів була незаперечна. І все-таки цих відомостей, звичайно, було ще недосить, щоб відразу, в один день, відважитися на кидок через Західний Буг.

Другим пунктом наших, так би мовити, оперативно-стратегічних міркувань було досить дражливе питання, яке формулювалося так: ліс і степи (далеко в глибині душі ховали ми від самих себе і третє в цьому ж ряду визначення — гори!). Після рейду в Карпати слово «гори» неохоче вимовлялося всіма — від рядового бійця до старшого командира. Кажучи ці два слова (і дипломатично змовчуючи про третє), ми аж ніяк не думали тільки про географічні поняття, зв'язані з ними. Ні, це були елементи партизанської стратегії і тактики, яка впливала з неї. Справа в тому, що в більшості великих партизанських з'єднань, які особливо широко розвивалися до 1943 року, була певна тенденція триматися на півночі. Вони додержувалися так званої «лісової тактики». В партизанського штабу була протилежна тен-

денція — зсувати всіх на південь. Умовляннями, роз'яснювальною роботою, наказами влітку 1943 року і на півдні, в степу, були досягнуті деякі успіхи: Українському штабові партизан вдалося перекинути ряд з'єднань у смугу південніше залізниці Київ — Ковель. Однак далі справа пішла туго: партизани вперто трималися північніше шосейної дороги Київ — Ровно. Південніше її були тільки загони вчителя Одухи (під Шепетівкою) та сміливий партизан Шухаєв. У тому ж південному напрямку рушили лише два рейдових партизан: полковник Мельник на Проскурів — Вінницю і Ковпак на Карпати. Та ще десь під Знаменкою, на півдні, діяли загони під керівництвом секретаря Кіровоградського обкому Скирди, та під Корсунем і Черкасами діяв загін Сиворона. Останні великі з'єднання знаходилися північніше Шепетівки й Житомира, в лісових районах. Ця своєрідна і по-людськи зрозуміла дислокація привела до таких географічних аномалій, коли два з'єднання молдавських партизанів знаходилися під Городницею, від якої до Молдавії було п'ятсот-шістсот кілометрів.

Партизани полковника Мельника і ми, Ковпака, звичайно, пишалися тим, що проникли туди, куди ще ніхто не наслідювався ходити: ми були партизанами не тільки лісу, але й степу. Мельник доходив майже до Жмеринки, а Ковпак — до Карпатських гір і угорського кордону. І тому й другому Гітлер і Гімлер ґрунтовно нам'яли ребра — а як же інакше: війна! — але розгромити вщент ні одного, ні другого фашисти не змогли. А за воєнними розрахунками, при співвідношенні сил, скажімо, один до десяти (в Карпатах же співвідношення було навіть один до шістнадцяти) розгром неминучий. Але, очевидно, тут були якісь інші співвідношення, які простою арифметикою не пояснити. Це вже була алгебра війни, в якій патріотизм радянського народу був істотним головним коефіцієнтом.

Бував на півдні ще один сміливець — капітан Наумов. Йому належить честь першого крупного степового походу, здійсненого ще взимку 1942/43 року по степових областях України. Він пройшов відчайдушним кавалерійським рейдом по Полтавщині, Дніпропетровщині, Одещині, по Кіровоградській, Вінницькій і Житомирській областях. Він повернувся з цього відчайдушного рейду генералом. Про цей рейд ми з Васею багато що знали.

Але цей випадок нам здавався саме тим винятком, що, як то кажуть, тільки стверджує і підкреслює правило. А неписане партизанське правило говорило: «Великими загонами на південь та в степи носа не совай!»

І більшість загонів дотримувалося цього правила твердо. На всі докази і накази була одна відповідь: «Куди нам на південь? Ковпак не нам пара, та й то йому в Карпатах наклали, а ми...» Про рейд Наумова по степах взагалі помовчували.

Зараз, у січні 1944 року, хоч ми й завершували стрімкий рейд на захід, однак теж трималися лісів, поки от в цих Кукуріках не вперлися з розгону в саму «область державних інтересів Німеччини». Але не цього сподівалися від нас в Українському штабі партизан.

— Надіємося на вас. Звичайно, ви не будете по-рабському чіплятися за ліс,— говорив на прощання генерал Строкач, міцно потискуючи мені руку.— Південніше Ковпака та Мельника в степу ще ніхто не ходив.

«Добре, хоч мовчить про гори»,— подумав я тоді з тривожним холодком.

І от зараз, у Кукуріках, сидячи з Войцеховичем над картою, ми вже не раз поглядали один на одного, ніби мовчки питали: чи не час круто повертати на південь? Тим більше, що саме цього дня ми вперше після виходу за Горинь ввімкнули свій радіопередавач. Це були теж партизанські хитрощі — правда, такі хитрощі, за які в армії напевне віддали б під суд. Але тут, в партизан, воно сходило з рук. Користуючись нестійкістю і ненадійністю радіозв'язку, деякі партизанські командири на ті дні, коли їм з яких-небудь міркувань не хотілося одержувати вказівки зверху, що могли як-небудь порушити їхні власні плани, просто не виходили на зв'язок. Щоб з самого початку рейду вирватися вперед (моральна підготовка до рейду і так була ледве не зірвана), і нам хотілося мати руки розв'язаними.

— Не наразитися б тільки на непередбачене розпорядження. Щоб не плутали нам карти, зникнемо для начальства? Деньків на п'яток, га? — спитав я якимось старшого радиста.

Той поморщився, звичайно, але, згнітивши серце, перестав виходити на зв'язок.

Перші три дні він не працював за моїм розпорядженням, а останні п'ять днів тому, що ми рухалися вдень.

На марші рації не працювали, так би мовити, на законній підставі. Так вийшло досить серйозне порушення дисципліни. І ось тільки сьогодні, в Кукуріках, ми спробували включитися.

— Ну, як у ефірі? Що чути? — спитав начштабу у радиста Борзенка.

— Сімнадцять блискавок,— підморгнувши, відповідав Борзенко.— Як накажете? Приймати?

— Ну, тепер від Горині на захід пройшли кілометрів двісті. Чимало махнули. Попробуємо включитися, товаришу командир,— кисло пожартував начштабу.

Я ствердно кивнув, і Борзенко, козирнувши, зник. А ми почали викладати свої міркування про Польщу, про ліси і степи, про поворот на південь Миколі Солдатенку, який саме підійшов.

— Хід конем? Оце добре. Це ви розумно придумали... Справді ж бо, розумно... А що той радист так швидко бігає? Хіба ж його гірчицею намазали? — спитав раптом наш колись небагатослівний Солдатенко. Взагалі останніми днями він став напрочуд говірким. Просто не впізнати було людину. Я вже кілька днів придивлявся до нього, із подивом відзначав ці переміни.

— Радіозв'язок з Києвом сьогодні включаємо,— відповів похмуро начштабу.

— Ага, ага... Ну й як? — пожвавився замполіт.

— Сімнадцять блискавок...

— Ой, будуть вам, хлопці, ще громи, а не тільки блискавки.

Микола Солдатенко як у воду дивився. Були нам і громи, були й блискавки.

Радіограми були господарсько-адміністративного змісту і стосувалися безпосередньо штабної переписки. Була одна — із затвердженням Миколи Солдатенка заступником командира з'єднання по політичній частині. Але були серед сімнадцяти блискавок дві, які примусили нас щиро засмутитися. Вони викликали щире каяття в такому недозволенному викрутасі. Обидві були від генерала Строкача. І, може, саме тому, що в них не було ніякого розносу і ніяких погроз, вони подіяли найсильніше.

Генерал Строкач писав: «Ніяк не чекав, щоб, так енергійно показавши себе в Карпатах, ви проявили неприпустиму млявість. Червона Армія вже зайняла

Сарни. Перед вами рубіж Горині, яка може стати непереборним для партизан фронтом. Вам самим його не прорвати...» І відразу згадався невдалий бій за місто Столин, непотрібні втрати, поранення Платона Воронька і Цимбала...

У другій радіограмі повідомлялося про те, що великі з'єднання генералів Сабурова і Бегми зайняли на Горині місто Висоцьк і Домбровицю.

«...Лінія Горині в цьому місці, таким чином, прорвана партизанами, противник гарячково намагається заткнути прорив. Але ви можете в нього проскочити на захід. негайно рухайтесь на Висоцьк».

— Так, недобре вийшло...— виправдуючись, ніби перед самим Строкачем, каювся начштабу.

— Ну, вже як вийшло, так вийшло. Тепер треба якось викручуватися. І скоріше.

— Давайте блискавку, товаришу командир, і відповідь яснішу, так, щоб шито-крито й кінці в воду,— сказав радист.

Журкін уже давно наставив вуха.

Недобре було в мене на душі, але у відповідь ми постаралися держати хвіст трубою. Схилившись над аркушем паперу, я виводив хімічним олівцем: «На ваш номер... знаходжусь західніше Висоцька... двісті двадцять кілометрів. Підійшли впритул Західного Бугу. Як зрозуміти вашу вказівку. Повертатися Висоцьку на схід чи продовжувати рейд далі. Підписи».

Підмахуючи текст радіограми, Микола Солдатенко буркнув:

— Як шкодити, так самостійно, а як відповідати, так повний трикутник зібрався. Давайте, командири, щоб більше нам так не викручуватися...

Але ми й самі вирішили більше таких радіожартиків не влаштовувати. Ніколи!

Старший радист схопив текст і вибіг. Через кілька хвилин ми, не витримавши, пішли на радіовузол. Він знаходився в будинку попа, біля церкви, до дзвіниці якої підтягнута була антена. Борзенко вже вистукував жваво ключем наш нехитромудрий текст, а антена, яка простягнула свій електричний нерв до уніатського хреста, невидимою іскрою передавала в Київ наш рапорт.

Борзенко різко відірвав пальці від ключа. Передача

була закінчена. Навушники, одягнені на голову радиста, очевидно, мовчали. Обличчя його було спокійне. Раптом очі його насторожилися, звузилися, кисть руки завмерла в повітрі. Схопивши олівець, він швидко почав записувати на папері якісь незрозумілі нам цифри. Три голови схилилися над апаратом УС-5, вслухаючись крізь чорну плівку навушників, які вже ожили, у тонкий писк морзянки. Але от і вона замовкла. Пауза. Ще кілька секунд. Ось оператори обмінялися розписками, прозвучало традиційне привітання радиста... три дев'ятки. І сеанс закінчився.

Борзенко схилився над шифром. Щойно прийняті цифри шифровки оживають, стають літерами, і от уже на чистому аркуші паперу повільно, склад за складом, друкованим текстом виростають слова: «...спасибі. Не мав сумніву у вашому успіхові, хоч мовчання ваше серйозно стурбувало і насторожило нас. Бажаю успіху! Повідомте, на якій ділянці вийшли до Західного Бугу. Привіт. Тимофій».

Тимофій Амвросійович Строкач давав нам добрий урок цією радіограмою. Але, крім того, в радіограмі було й запитання, яке виключало всяку можливість приховати від начальника штабу нашу другу погрішність. Правда, радіограма тактично давала можливість і виправити дещо. Я відразу підкреслив олівцем слова: «на якій ділянці вийшли до Західного Бугу...» — і подивився запитливо на начштабу і замполіта.

— Треба круто повертати на південь,— сказав начштабу.

— Само собою. Досить цієї лісової тактики,— підтвердив і Солдатенко.

— Так. Ми взяли від лісів усе. Будемо якнайшвидше спускатися на південь.

— Значить, усе-таки хід конем? — не втерпів завзятий шахіст Вася.

— Як бачиш...

— Розвідка прощупує залізку. Від Любомля до Ковеля,— тоном рапорту доповів начштабу. Він одразу показав мені на годинник. Була друга година дня.— На другу годину ми викликали всіх п'ятьох комбатів з комісарами батальйонів-загонів. На коротку нараду.

— Почнемо?

— Запрошуй викликаних.

Через кілька хвилин кімната сповнилася холодним повітрям і парюю, яку ніби внесли з собою люди, котрі зайшли в штаб. Попереду Давид Ілліч Бакрадзе і Петро Леонтійович Кульбака; командир третього батальйону Петя Брайко; капітан Шумейко, який замінив вибулого за пораненням Платона Воронька; Токар — ветеран з Крелевецького загону, який замінив Матюшенка; комісари Цимбал, Пшеницин; з довгими вусами і нагайкою, яка волочилася по землі, Сашко Усач-Ленкін — командир кавескадрону. І, звичайно, новий помпогосп Федчук — після спритного переходу з волів на коней визначний авторитет навіть у старих партизан. Промайнула знову думка: «А все-таки що ж таке авторитет у партизанському загоні? Так тоді Микола мені й не відповів. Забув?»

Я оголосив радіограму, яка повідомляла про затвердження Солдатенка замполітом з'єднання. Побажав йому успіху. Командири поздоровили нового комісара.

На початку наради вирішувалися організаційно-господарські, побутові і стройові питання.

— В ході перших десяти днів рейду виявилось безліч усяких неполадок, і хоч вони виправлялися на ходу, але не обходилося і без дрібних сварок, пересудів і безладдя. Комбати часто-густо вирішували їх між собою, але непорозуміння заважають справі,— сказав я прямо.— Які скарги і претензії є до штабу з'єднання? Давайте викладайте, що в кого.

Давши виговоритися комбатам, я надав слово начальникові штабу, котрий, як ніхто, умів вплинути на неминучі місницькі настрої. А непорозуміння між командирами батальйонів, рот було чимало. Найчастіше джерелами і бацилами всіх цих суперечностей були помпогоспи і старшини. Начштабу справлявся з роллю мирового судді блискуче, і мені залишалося сказати дві-три фрази, щоб надати його вказівкам форму командирського наказу. Але...

Ми йшли в рейд, тобто нашими партизанськими силами здійснювали глибоку операцію, основою якої був маневр. Уже добре було засвоєно на той період війни і повторене на всі лади крилате суворовське правило: кожний солдат повинен розуміти свій маневр. А ми

були напередодні досить складного маневру. В принципі ми його вирішили — стрімко звертати на південь. Вирішило командування. «Чи зрозуміють відразу цей маневр солдати? Адже це командири партизанських батальйонів, люди, наділені значно більшою самостійністю і владою, ніж, скажімо, у військах комбат стрілкового батальйону. І передусім, чи розумію я його сам? Перевіримо. Почнемо із загальної обстановки»,— думав я, поки був оголошений перекур.

— Нарада не закінчена. Товариші комбати і комісари, попрошу вас підійти до карти. Противник...

Тут я зробив паузу і подивився на схилених у тілогрійках, селянських кожухах, німецьких мундирах і звичайних цивільних піджаках людей. Ні, тут звичайна схема командирського інструктажу не годиться. Що я ще можу, і що повинен їм розповісти про ворога? Адже вони все це прекрасно знають і без мене. А втім, не все. І, переходячи з воєнної на звичайну дружню розмову, я просто став зачитувати захоплений у Кукуріках документ за підписом бандерівського «полковника» Гончаренка. Партизанські командири слухали уважно, зрідка гмукаючи, а інколи і коментуючи найбільш гострі вислови й нахабну похвальбу бандита. Журкін совався як на голках. Роберт Кляйн мовчав, але на його обличчі я побачив рішучий вираз.

Читання документа було закінчено.

— Запитання?

— Все ясно,— загуло в кімнаті.

— Який висновок, товариші?

— Висновок напрошується сам собою,— першим сказав Шумейко. Комбат-п'ять вважався у нас спецом по українських націоналістах.— Ворог підступний, небезпечний своїм віроломством, підлістю і тим, що він збирається застосовувати проти нас всякі партизанські хитрощі.

— Так треба нам його перехитрити,— наївно сказав прямудушний і зовсім не здатний на віроломство Кульбака.

Всі засміялися.

— А конкретно, Петре Леонтійовичу?

— Конкретно, конкретно,— запнувся комбат-два.— То вже нехай наші хитруни й дипломати голову сушать. Ось ти, Шумейко, спец по бандерах, чи наш Брайко.

— А чого ж? І подумаємо,— весело відгукнувся з кутка Брайко.— Якщо не подумаємо, то нічого й не придумаємо. А подумаємо — дивись, що-небудь і придумаємо. Правда, контррозвідники? — звернувся він до Журкіна і Кляйна.

Обидва, кивнувши головою, підтримали комбата-три.

Друге питання було про дальший напрямок рейду.

— У нас є два варіанти. Перший — рухатися далі на захід, форсувати Буг і вийти в Польщу; другий — із сьогоднішнього маршу круто повернути на південь, перейти залізницю і вийти в лісостеповий район південно-західної частини Волині.

Я замовк, чекаючи реакції комбатів.

— А далі? — стурбовано спитав Кульбака.

— А далі — Львівщина і Дністро.

— А за Дністром що? — допитувався Кульбака, хоч його запитання вже не потребувало відповіді. Величезна його долоня вже закривала на карті кряжі лісистих Карпат.

— Ти що ж Карпати прикрив, генацвале?! — з усмішкою спитав товариша Давид Бакрадзе.

— А щоб мої очі їх ніколи не бачили, тії гори! Щоб мої ноги більше на них не ступали!

Такий щиросердий вигук вирвався у Петра Леонтійовича, що він викликав загальний сміх.

— Так що ж тоді, товаришу комбат, ви за те, щоб ми в Польщу шарахнули? — ехидненько гмукнув в'їдливий Петя Брайко.

— А що мені Польща? Гори там є?

— Гір попереду не видно. Лісиста рівнина до самої Вісли. І за Віслою теж,— об'єктивним голосом довідника сказав начштабу.

— Ну, якщо нема гір і стоїть тая Польща на рівному місці, то я згодний.

— А за Польщею буде вже Німеччина. Тоді як? — знову з'ехидничав меткий Петя.

— Так що ти мене Німеччиною лякаєш? Я третій рік з хвашистами воюю і живий-здоровий.

Розмова набрала жартівливого характеру. Я ж мав серйозне на меті. Та й для себе вирішував складне тактико-психологічне завдання.

— Почекайте, товаришу Кульбака. Не можна ж все зводити до одних гір. А потім, навіть якщо ми відра-

зу ж повернемо на південь, до Карпат, ще йти та йти. Кілометрів триста-чотириста рівної місцевості. Вистає. Можна, не доходячи Карпат, повернути знову і на захід і на схід...

— Ну, хіба що так,— трохи заспокоївшись, примирився Петро Леонтійович.

Я попросив начштабу оголосити розвідзведення, складене за останніми донесеннями тих же комбатів. Виявилась досить цікава картина. Південніше залізниці до самого Володимира-Волинського, а можливо й далі, на південь густою сіткою розташувалися дрібні загони бандерівців. Був один і трохи більший — курінь (полк) якогось Сосенка-Антонюка; там, можливо, могла бути й дислокація «лісових чортів».

— Розраховувати на раптовий напад і на те, що повезе, як на цих водохрещах, нема чого. Розгром кукурікинського куреня повинен, звичайно, бандитів стурбувати. Тепер вони будуть обачливішими. На легкі перемоги прошу не розраховувати! Тим паче, що курінний отаман утік з-під самого носа кавескадрону нашого бравого, але не дуже пильного товариша Ленкіна.

Ми не знали точно, чи був це сам Гончаренко, чи хто-небудь рангом нижче. Але такий випадок у Кукуріках дійсно трапився. Вранці, коли вже село було цілком звільнене від банди і наші партизани розташувалися по хатах, а дехто встиг навіть добре перекусити щедрою водохресною стравою, яку припасли стрільці куреня Гончаренка, в розташуванні кавескадрону з клуні чи із стогу соломи виліз сотник або навіть сам курінний. Він пройшов по двору непоміченим, і тільки на воротах його окликнув вартовий. Чоловік, який здався караульному чимсь підозрілим, проте буркнув пароль. Вартовий пропустив його. Біля тину стояли осідлані коні кавескадрону. Він скочив на одного з них і, не звертаючи уваги на окрики вартового, взяв відразу в галоп уздовж вулиці. Поки вартовий догадався вистрелити, кіннотник повернув у провулок. Стрільянина знялася по всьому селу. Кіннотник скакав вулицями, інколи за кілька кроків од партизан, які тинялися з хати в хату. Але, очевидно, він народився під щасливою зіркою. Кулі рили сніг навколо коня, але жодна не влучила в ціль. Усачу влетіло, звичайно. Але курінний, якщо тільки це був він, утік.

Цей випадок я мав на увазі, дорікнувши Усачу.

Нарада продовжувалася.

— При колективному обговоренні обстановка швидко прояснюється. Як, Василю? Південь чи Польща? — шепнув я Войцеховичу.

— На півдні — бандерівські банди.

— Отже.

— Отже, бої,— роздратовано сказав начштабу.

— Бої з цими бандитами. А на біса вони нам здалися? — знову спалахнув Кульбака, хоч і не дуже щиро.

— Так, непотрібні втрати людей, боеприпасів.

— Ось прийде Ватутін і Червона Армія, як бліх нігтем, передушить їх. А нам краще вперед, на захід! Давай на Польщу, якщо вона на рівному місці. Правильно я говорю?

Ні, таки примара Карпат не давала Кульбаці спокою. Він боявся підходити до гір ближче ніж на сотню кілометрів.

— Почекай, любий кацо, почекай,— перебив Кульбаку Давид Бакрадце.— Далеко ще до Карпат. Що там пише про Червону Армію цей Гончаренко чи Клим Савур? Прощу зачитати.

Микола Солдатенко взяв із столу аркушик тонкого сигаркового паперу, на якому була надрукована бандитська інструкція.

— Виходить так... «У бій з Червоною Армією не вступати... З партизанами вести зухвалу війну...»

— Чому зухвалу, генацвале? Чого це він сам себе лає? Ти, товаришу Миколо, нічого сам не додаєш?

— Та це по-галицьки він пише. Зухвалу — значить, жорстоку, вперту... Зрозуміло? — пояснив Солдатенко.

— Читай далі, товаришу комісар,— весь світячись від хитрості, попросив Брайко.

— Зараз... Це тут я... Ага... Ось воно... «Розпізнавати, де армія, а де партизани по зовнішньому вигляду: армія носить погони, а партизани тільки червоні стрічки на шапках». Ось який стратег Камень-Каширського повіту.

— Ну, щодо нас він явно дав маху,— весело сказав Петя Брайко.— У нас же ніхто цих стрічок зроду не носив. А звичайні червоноармійські зірочки.

Дійсно, в нашому партизанському з'єднанні ще з легкої руки комісара Руднева, який намагався ввести армійську дисципліну в загоні, ніколи не носили партизан-

ських стрічок. Тут були свої звичаї й порядки. А найбільш нестримані і гострі на язик молоді хлопці гордились своїм становищем своєрідної партизанської гвардії серед моря місцевих партизан. Цих народних героїв із стрічками на шапках вони жартома називали «гребінцями». «Півник-гребінець», а ти живого фашиста бачив?..»

— Отож, коли по головному убору висновки робити, ми цілком за армію зійдемо,— підтримав Петю Брайка Кульбака.— Ану, почитай ще раз, як він там збирається нас узнавати, той бандюга?

— «Армія носить погони і зірочки, а партизани...»

— Почекай... Значить, ми для нього вже й так наполовину армія. Ач як!

Кульбака замовк. Ми запитливо Perezирнулися. В штабі затихло. А за кілька секунд роздумів в очах у усіх присутніх запалилася лукавинка. Майже завжди, як це буває в міцному, згуртованому колективі, коли життя ставить якусь перешкоду і люди, яким належить взяти і подолати бар'єр (якщо це люди однієї мети, тобто те, що в звичайному житті визначається прозаїчним словом «спрацювалися»),— завжди настає ця дивна мить, секунда, пауза, коли запалюються блиском єдиної думки очі, починають битися в унісон серця...

Саме ця мить і настала зараз у штабі партизан, у далекому поліському селі Кукуріки.

— А чим ми не армія? — загриміло відразу кілька голосів.

— Погони. Погони тільки причепимо — і вся петрушка.

— Тільки треба відразу, в один день.

— Ну, де ти їх набереш стільки?

— То вже нехай госпчастина думає. Досить їм тільки волам хвости крутити. Нехай і військовою справою займаються.

— Хай і тому отаману покрутить...

Я глянув на Федчука. До цього часу, поки йшла сугобо військова нарада, він сидів скромно і помовчував. Але зараз він погладив свою інженерську борідку і вишов на середину.

— Прошу роз'яснити. Який матеріал потрібний на погони?

— Комісарє батальйону Цимбал! Андрію Калинови-

чу! Ти шойно прибув з київського госпіталю. Давай інструктаж.

— Надивився, мабуть, у тилу на найрізноманітніші погони і накозирявся...

Цимбал охоче пояснив:

— Погони фронтів із захисного сукна або плащ-палатки. Канти червоні, чорні або голубі. Залежить від роду військ.

— Ну, голубі нам не будуть потрібні. Це льотчикам. Чорних теж небагато,— додав старший лейтенант Слупський. Він ще місяць тому служив у протитанковій артилерії Першого Українського фронту.

— Скільки погон накажете пошити? — з гідністю спитав помпогосп.

— Дві тисячі пар,— сказав начштабу.— Ну, для першого разу півтори тисячі досить. Знайдеться у вас матеріал?

— Вантажні парашутні мішки в обозі везу. Захисного кольору брезент. От червоного сукна на канти де дістати, поки ще не знаю.

— Зійде й бавовнянка на перший раз.

Зміст цієї пропозиції мені сподобався. Я думав уже над тим, щоб зробити цей прийом оперативної маскировки якнайчистіше і якнайспритніше.

— Хто виконає вам цю роботу? Її треба провести швидко, тихо, без базікання, товаришу Федчук. Поставитись до завдання, як до військової таємниці. І всіх інших прошу врахувати — поки що не базікати. Тільки тоді буде належний ефект. Вам це повинно бути добре зрозуміло, товариші комбати і комісари.

Веселі обличчя посерйознішали, лукаві очі звузилися і вкрились серпанком думки. Здається, люди починали розуміти, що задумали не жарт, не забаву і маскарад цей може принести чималу користь.

— Прошу, поки не вирушимо, жодній людині не базікати про наш задум. Переодягати загін треба на марші в лісі. І весь одразу. Тепер все залежатиме від нашої госпчастини. Чи зможе вона впоратися? Треба пошити за добу не менше півтори тисячі пар погонів. Хто у вас виконає цю роботу?

Федчук не поспішаючи думав. Комбати й комісари, яких уже захопила ідея, з сумнівом дивилися на колишнього інженера.

— Найтяжче дістати матерії на канти.

— Це ми знайдемо. У мене ще з Нового року червоні лозунги в батальйоні висіли. На перший раз вистачить,— сказав Петя Брайко.

— А хто тобі це зробить, Федчук? — спитав недовірливо Кульбака.

— Хто? Ще від Павловського із скалатського гетто в мене у госпчастині народ е.

Ми згадали, що серед звільнених з фашистського полону євреїв у місті Скалаті на Тернопільщині були кравці, лимарі, шевці. Старики, правда, відстали на Збручі. А ті, хто міцніший, молодший, пройшли разом з нами Карпати й приєднались до партизанського загону.

— Багато з них розсмокталися по ротах. Але по троху і хлопців обшивають,— відповідав Федчук.

Знову жарти, примовки. Нарада закінчена. Бравий народ посміювався, закурював і, підморгуючи один одному, розходився. А штаб і госпчастина продовжували розробляти незвичайний задум. Начштабу вже ставив завдання:

— Головне, зберегти військову таємницю. Кравецьку майстерню організувати в одному місці.

— Я думаю, в школі, де в бандерівців був штаб,— ділився думками Федчук.

— Нікого з сторонніх до школи не підпускати. Скільки у вас є швейних машинок?

— Вистачить, товаришу начштабу. Нам же в спадок сам пан Гончаренко залишив,— сказав Федчук.

Години через дві, проїжджаючи верхи селом, я побачив біля школи вартового. Збоку два парних кінних патрулі не підпускали не тільки мирних жителів, але й партизан у район школи. Спішившись, я зайшов у приміщення. Наш архітектор і художник Тутученко на звороті німецької карти, надрукованої на доброму глянцево-му папері, за консультацією Цимбала і Слуцького намалював кілька варіантів погон.

— Для рядового, для сержантського складу і старшин. А от окремо для партизанських офіцерів,— доповів з посмішкою Тутученко.

На великому обідньому столі працювали два закройщики, кроючи на невеликі довгасті квадратики брезент вантажних парашутних мішків.

Федчук пояснював кравцям суворим голосом:

— Треба, щоб з села вийшли партизани, а від залізниці щоб підійшла Червона Армія. Зрозуміло? Народові поки що не базікати про це. З школи поки що нікуди не виходити. Приступайте до роботи.

Сім чи вісім ножних і дві ручних швейних машини застрекотіли дружно, як добра кулеметна рота.

Помпогосп Федчук відійшов убік і, схилившись до мого вуха, конфіденційно зашептав:

— Треба б, товаришу командир, потурбуватися, щоб у шапці в кожного бійця була голка й нитка, як і належить бувалому солдатові. Та й пара гудзиків теж. Ось тільки де взяти формених, із зірочкою?

— Можна й неформених, — ледве стримуючи посмішку, відповів я помпогоспу. — Важливо, аби гудзики були.

— Ну, тоді не біда, якщо можна і неформені. Дозвольте зненацька влаштувати перевірку. Ну, немов готовність до походу — шило, мило, голка і гудзик. Старшинам накручу хвоста. А вони хай перевіряють.

— Тільки дивіться, товаришу Федчук, — військова таємниця. Не перегнути палицю.

— Будьте впевнені, товаришу командир.

І тут я, в котрий раз, згадав суворовське правило: кожний солдат повинен розуміти свій маневр. Я вийшов з школи, блискавично переобладнану на військову кравецьку майстерню. Вартовий по-єгерськи взяв на караул німецьким карабіном. Але не витримав мого погляду і по-змовницькому підморгнув мені. Солдат розумів наш маневр! Я теж підморгнув йому і задумливо пройшов повз вікна школи, де кулеметним дробом весело стрікотіли швейні машини.

Але ні мені, ні ініціаторам цього діла і на думку не спадало, чим усе це може закінчитися. Ми й самі не підозрівали, що, крім лісових бандитів повітового Камень-Каширського масштабу, над цими погонями буде ламати голову і верховне командування вермахту, і Гімmlер у Берліні, і Бур-Комаровський за Віслою, і намісник фюрера Франк у Кракові, і навіть сер Уїнстон Черчілль на берегах Темзи.

— Добову стоянку в Кукуріках ми добре використали, Василю,— сказав я вранці наступного дня, заходячи в штаб.— Схоже, що всякі організаційні дрібниці закінчуються... А яка морока в перші дні була — це ж сміх... Воли! Га?

Начштабу кивнув ствердно. Настрій був хороший. Відлига змінилася великим снігопадом. Справжні водохресні морози ще не настали, але санна дорога була вже забезпечена.

Об'їжджаючи село, де ми вирішили залишитися ще на один день, я заїхав у санчастину. Безперечно, нам не обійтися без серйозних сутичок і боїв з противником. Значить, будуть і поранені. Після повернення з Карпат Москва прислала нам нового начальника санчастини, лікаря Скрипниченка. Молодий, енергійний, з руками піаніста і постаттю бігуна на далекі дистанції, він уже не раз мені доповідав. Мимоволі порівнював я його з нашими першими лікарями: Діною Казімірівною Маєвською — начальником нашої санчастини з перших днів організації загону, з її наступником Іваном Марковичем Савченком. Савченко загинув смертю героя при виході з Карпат. Скрипниченко неначе молодший, оперативніший, енергійніший. Але як він справиться в боях? Правда, тепер у нас уже була ціла санітарна служба. Досвідчені санітари, хірургічні сестри, лікарі в батальйонах. Та й сам Скрипниченко, учень генерала Березкіна, головного хірурга військового госпітально в Москві, справляв добре враження. Він ще на стоянці в Собичині поставив санчастину на чисто военний лад, переносячи в партизанські умови все краще, що давав досвід польової хірургії на фронтах перших двох років війни.

Не обійшлося в нас у медицині і без західноєвропейського досвіду. В Чорному лісі під Станіславом ми врятували втікачів із станіславського гетто. Вони, як зацьковані звірі, ховалися у лісових хащах. Серед них був лікар Ціммер. Він одержав вищу медичну освіту в Празі, чимало років жив і практикував у довоєнній Польщі, потім, коли було звільнено Станіслав у 1939 році, став радянським громадянином, а потім потрапив у партизани. Правда, він не був хірургом за спеціальністю. Але в умовах приватної лікарської практики, яка процві-

тала в Польщі, звичайно, йому доводилося бути лікарем-універсалом. Лікар Зіма, як перейменували його із Ціммера наші партизани, був дуже корисний у санчастині. Ми захоплювали чимало німецьких медикаментів, у яких не завжди могли розібратися наші лікарі. З появою лікаря Зіми запаси цих медикаментів швидко пішли в хід. Був Ціммер корисний і нашій розвідці, штабові. Володіючи німецькою, польською, чеською мовами і трошки «метякуючи» по-угорськи, він за сумісництвом був перекладачем і коментатором документів противника. У вільний час читав і мені, й розвідникам різні газетки. А з моменту нашого наближення до Польщі вводив мене в курс дуже складної довоєнної політики тамтешнього дивного для нашого розуміння державного устрою.

— Перед війною, товаришу командир, хай буде вам відомо, в Польщі було тридцять шість політичних партій,— тоном лектора або приватного адвоката, велично жестикулюючи, говорив Ціммер і, загинаючи пальці, перераховував їх. Він трохи бравірував своїми політичними знаннями. Коли в мене бував вільний час, я з цікавістю вислуховував його «лекції». Хотілося, наскільки можливо, підняти завісу дивного, чужого і заплутаного буржуазного світу, з яким, можливо, доведеться скоро зустрітись. Я не ясно усвідомлював, навіщо все це може мені пригодитися, але передчуття й цікавість примушували думати: «А чим чорт не жартує! Все ж деяка орієнтація не завадить...»

У санчастині в ролі асистента лікаря Скрипниченка я побачив фельдшера-підричника Миколу Сокола. Все так само соромливо посміхаючись, він потиснув мені руку.

— Чи не підключити і лікарів у нашу перевірку? — сказав я, повернувшись у штаб десь уже опівдні. Там я застав Миколу Солдатенка з його новим помічником по комсомолу Мишком Андросовим.— Голки і нитки, гудзики, шило, мило і НЗ солі — справа, звичайно, корисна. А для сьогоднішнього маневру і першочергова. Але заодно і про вошивість, коросту і всякі такі справи треба подумати... Тим більше, що поранених у санчастині майже нема.

— Але головне питання — куди йти — так на нараді ми й не вирішили, — сказав Мишко Андросов. Він

уперше був присутній на штабній нараді і рвався до діяльності.

Микола швидко глянув на Мишка. Потім перевів запитливий погляд на мене. «Сказати йому?» — виразно запитав цей погляд.

Я знизав плечима.

— Ти ще про мету всього рейду запитай...— посміхнувся Микола.

— До речі, я давно цікавився цим...— дивлячись на нас, сказав цей гарний високий хлопець з поривчастим характером.

Микола взяв Мишка під руку і, відвівши його на два кроки вбік, запитав гучним шепотом:

— Слухай сюди. Ти часом не знаєш, за що Каїн убив Авеля? Не знаєш? Закону божого не вивчав. Так я скажу. Авель усе винюхував у батька Адама оперативні плани. Зрозумів?

Ми всі втрьох розсміялися.

— А серйозно,— продовжував Солдатенко,— за всю війну ми жодного разу не ставили таких запитань. Дід Ковпак чи Руднев на таку цікавість так нам відповідали: «Йдемо, куди треба».

І я вперше подумав: «А чи не час відкривати конверт? Ні, здається, ще рано. Та й Строкача треба запитати по радіо. Після вчорашніх сімнадцяти блискавок слід, мабуть, почекати...»

Через годину я знову був на коні.

Лікарі охоче і навіть з ентузіазмом підхопили нашу ідею про санперевірку. І, як я дізнався пізніше, це піклування про гігієну заgonу набагато підвищило мій командирський авторитет в очах лікарів, медперсоналу і навіть старшин. «Пам'ятають хлопці комісара Руднева. Він був бійцем батьком рідним. Особливо тим, хто пролив свою кров за Батьківщину».

Заїхав я з штабу ще й на батарею. Там ішла якась суперечка про веретенне масло й хомути для артилерійських коней.

Поглядаючи з коня через тини, я бачив на подвір'ях вищиківані відділення і взводи. Це командири рот, старшини і медсестри влаштовували небувалий ще огляд. Заглядали за коміри і в хвацькі партизанські чуби.

— Перевірка на вошивість іде повним ходом,— доповів Скрипниченко.

— Щоб мені й шило, й мило, й інший солдатський нехитрий скарб був у повному ранжирі,— суворо наказував колишній бронейник Тимко Арбузов, підвищений недавно в старшини санчастини.

Збентежені і не завжди охайні партизани провинно витягували руки по швах.

А басок Арбузова окаючою уральською говіркою гримів на подвір'ях і в зводах.

В іншій роті старшина із запорозькими вусами в'їдливо допитувався:

— Голка й нитка є? Ану покажи! А якщо гудзик обірветься? Нема. Який же ти автоматник? Як же ти фашистів на ходу стрілятимеш, коли, скажімо, в тебе штани в самому розпалі бою спадуть?

Регіт, сміх, жарти.

«Словом, якщо наша вигадка з погонями і не вийде, то все ж буде хоч від цієї перевірки якась користь», — подумав я.

Після другої години дня за сигналом почалося шикуння колони. Ще раніше до ізольованої школи під'їхало троє саней, і на них був покладений таємничий вантаж, наглухо вкритий плащ-палатками. О пів на третю була дана команда: «Кроком руш!»

В голові колони йшов батальйон Кульбаки. Сидячи на осідланому артилерійському битюгу і пропускаючи повз себе все своє військо, високий на зріст Кульбака дочекався, поки з ним порівняються роти Давида Бакрадце, посміхнувся і раптом голосно, на всю колону, проспівав: «Кукуріку!»

— Ти кому це пісню співаєш, генацвале? — сміючись, запитав Давид.

— Так цьому ж, Гончаренкові... А можу й самому Степанові Бандері. І Еріху Коху теж...

— За компанію? Ти, шановний кацо, вже один раз співав цю пісню! Здається, так?!

— Коли? — запитує Кульбака, здивувавшись.

— А на Яблуневому перевалі. Пам'ятаєш, на угорському і румунському кордонах? Один півень на три держави співає.

— Та згорів би він без вогню і без диму, той кордон,— відпльовується Кульбака, якому, мабуть, найбільше перепало на карпатських висотах.

— Не любиш? — сміється Давид. Він знає цю сла-

бість Кульбаки і частенько жартує з нього, лякаючи бравого степовика привидом Карпатських гір.

А колона вже рисю рухається вперед. На південь, на південь! Хід конем! Попереду ще видно, але зі сходу і півночі горизонт охоплює темно-синє грачине крило ночі. Колона партизан рисю йде до ясно-рожевого півдня. Присмерки швидко доженуть її.

Я дивлюся на гарцюючого Мишка Андросова. «Ми повернули круто, на сорок п'ять градусів... Помітив це ти, допитливий комсомольський ватажок? Чи думаєш, що йдемо все вперед на захід, як і багато недосвідчених бійців? Треба буде політпрацівникам сказати, щоб не тільки в газети і зведення заглядали, але й у воєнні карти теж...»

Десятків зо два командирів вискочили горою на околицю села й чекають нас. Під'їжджаємо. Стоять на узбіччі шляху, з цікавістю поглядають то на мене, то на Войцеховича. Зібралася кавалькада чоловік з тридцять. П'ять комбатів, п'ять комісарів з ординарцями. Мишко Андросов, командир кавескадрону Сашко Ленкін, його штабіст Тутученко, розвідники Бережний, Журкін і Кляйн. І головний іменинник майбутньої справи помпосп Федчук.

— Галопом уперед!

Летять грудки снігу з-під копит. Шмагає вітер в обличчя, холодить сніговий пил, що осідає за коміри шинелей і стьобанок. Через три кілометри «зменшуємо швидкість». Ще десять хвилин, і ми широкою рисю вискакуємо на розвилку доріг до хати лісника. Біля неї вже стоять сани, доверху навантажені погонами.

— Відкривай! — командує Федчук.

Не зупиняючи колону, командири батальйонів роздають ротним і зводним погони за кількістю бійців і офіцерів.

— Протягом години всім переобмундируватися. Наказ командування. Всім почепити погони!

— Відповідно до того, хто яку займає посаду, — пояснює Кульбака.

— Оце так маскарад, — басить хтось із їздових.

— Припізнилися трошки... Треба було на Новий рік.

У колоні вибухнув сміх. Але його швидко погасили командні окрики. Братва відразу зрозуміла, що тут неабияка справа.

Коли пройшла майже вся колона, подали команду на годинний привал. Виставлено заслони, вздовж шляху спалахнули десятки багать. Хлопці припасовують відзнаки старанно й тихо. Проходжу вже втоптанним лісовим узбіччям. Чую за спиною свистячий шепіт:

— Де чоботи дістав?

І у відповідь на це голосний сміх і відверте глузування:

— Старшина видав перед рейдом. Не знаєш?

— Не вигадуй. Знаю я старшину. Поліцай попався в розумінні чобіт «наваристий».

— Та ні, правда, підводи з Великої землі прийшли. А наш Тарасович хап — і готово. А ваш старший невже проморгав?

— Ото ж бо ви своїм не нахвалитесь. А наш проморгав.

— Тепер чекай, коли попадеться «наваристий» у розумінні взуття поліцай...

У відблисках багать партизани швидко припасовують на плечі кожухів, німецьких шинелей, коротких піджаків саморобні відзнаки.

— От і стало в пригоді шило й мило, — сміється хтось, відкусуючи нитку біля пришитого гудзика. — Правильно наш старшина вимагав учора. Вгадав. Чим би я тепер себе прикрасив? А так голка і нитка та гудзик на додачу й знадобилися.

В темряві через недосвідченість траплялися й курйози. Хтось без звички, поспіхом пришив погони навиворіт. У іншого виявився один погон артилерійський, з чорним кантом, другий звичайний — з червоним. Не обійшлося і без «кар'єристів». Але це з'ясувалося наступного дня. Коли вже в степу сонце освітило біле сліпуче простирadlo снігу, і люди почали краще припасовувати нові відзнаки, вирізуючи зірочки з консервних банок, знайшлися молодші лейтенанти, які почепили собі на погони зірку розміром не менше маршальської. А якийсь старшина, не розібравшись у відзнаках, нашив на свої погони дві широкі червоні смуги, підвищивши сам себе чи то в майори, чи то в полковники. Все це було наступного дня.

Але до цього дня ще треба було дожити. І не всім це судилося.

Наш стрімкий марш-маневр на південь, підкріплений на ходу маскуванням з погонями, почався вночі 21 січня 1944 року.

Близько двадцятої години ми підходили з півночі до залізниці Ковель — Холм. Звірівшись по карті, начштабу доповів:

— За часом наша розвідка повинна бути вже на перегоні Любомль — Руда.

— А голова колони?

— Ввійшла в Підгородно...

Я наказав кавескадрону зупинитися в цьому селі і підготуватися до кидка.

Ми сіли на коней, примчали до околиці Підгородна. В будинку, біля якого збилися вкупу осідлані коні, швидко розпитали розвідників, які щойно повернулися з переїзду.

— Кавескадрону з ходу захопити переїзд! Виконуйте!

Ленкін козирнув своїм неповторним рухом. По стелі хати метнулася тінь нагайки, і Ленкін повернувся через ліве плече. Всі вийшли на вулицю. Кавескадрон взяв з місця в кар'єр і зник за поворотом.

Тиша. Починається м'який снігопад. Білий лапатий сніг, повільно кружляючи у повітрі, падає на мокру незамерзлу землю. Дороги вже не видно. Вуха заклала глуха снігова тиша.

Колона приготувалася до нападу. Слідом за ескадронном кількка піхотних рот, ніби тіні, безшумно зникають у білій ваті снігопаду. Зір, слух загострені. Неначе все спокійно, але ловлю себе на тому, що кожную хвилину поглядаю на світний циферблат годинника.

— Заслони? — запитую у начштабу, щоб не мовчати.

— Дві роти від другого батальйону.

— Мінери?

— Вже пішли в роти звечора.

Знову дивлюся на годинник. «Недобре. Нервую... Ми-нуло всього сорок секунд...»

І, ніби моральна допомога, із саней, на яких, укритись плащ-палатками, лежать бійці другого ешелону, долинає голос:

— Еге, хлопці, головне перед боєм — укоськати собі нерви.

«Ех хлопці! Спробуй от, укоськай їх, коли час іде повільно, а думка біжить усе швидше й швидше... Ну годі. Дійсно — укоськай собі нерви!»

— Кульбака! Давай виводь свої заслони!

Хвилин через двадцять від Усача прискакав зв'язковий з донесенням.

— Переїзд захоплений! Охорону переїзду накрили, як курчат. Здалися без пострілу.

— Колона, кроком руш!..

Команда глухо передається назад і гасне у ватяній даліні. Ні луни, ні скрипу полозів. Тиша.

О двадцять третій годині двадцять хвилин голова колони почала «форсувати» залізницю. Ще Рудневим, нашим любимим комісаром і досвідченим військовим, було узаконено це слово. Хтось із знавців статутної мови відзначив одного разу:

— Форсують річки, товаришу комісар. А ми форсуємо залізки і шосейки?! Неграмотно якось...

Руднев кинув на грамотія погляд чорних очей.

— Річки не форсують, а через них переправляються. Якщо з боєм — годі форсують. А ми ще жодної залізниці і шосейної дороги без бою не переходили... І ніколи нам зараз нові слова видумувати. Народ звик так говорити, і нехай.

І от уже минуло хвилин п'ятнадцять, як ми почали «форсувати» залізницю Ковель — Холм — Люблін.

Було в нас таке неписане правило: при переході через залізницю або через шосейну дорогу хто-небудь із старших командирів повинен обов'язково чергувати на переїзді, пропускаючи повз себе колону. На ходу треба й підбадьорити бійців і прийняти тут же, в самому центрі можливого бою, швидке рішення в інколи складній обстановці, яка часто змінюється: бій може спалахнути і праворуч, і ліворуч, і попереду, а інколи й позаду. В такому випадку, сьогодні, праворуч був захід, ліворуч — схід, а рухалися ми суворо на південь.

Досі в цьому рейді ми «форсували» лише дві залізниці. Але обидві були другорядними рокадами і не являли великої небезпеки. Зараз перед нами була залізниця, що вела прямо до фронту. Та й, до того ж, недалеко сходилися, зливаючись в одну, дві важливі магістралі: з Коростеня і з Ровно. Схрестившись у Ковелі, вони йшли на північ — до Бреста і на захід — до Любліна.

Тому зрозуміло, що разом із заслонами на переїзд вискочили і начальник штабу і я.

Із повідомлень розвідки та опитування населення сусідніх сіл ми знали, що рух по цій «залізці» активний, перевозяться головним чином військові вантажі. До того ж, на цьому останньому перегоні перед Польщею, прикритому бандерівськими гарнізонами, диверсії радянських партизан досі були дуже рідкі.

— Замінували, залягли й окопалися, — коротко доповів зв'язковий Кульбаки.

Це означало, що обидва заслони, виставлені вздовж залізниці на кілометр-півтора від переїзду, вже встигли замінувати полотно.

Я згадав лайку Абрамова і посміхнувся. «Сьогодні як? Вібраційними чи натискними? Та хоч чортом — тільки б вибухнули міні-голубоньки...»

О двадцять третій годині п'ятдесят п'ять хвилин з боку Польщі почувся шум поїзда. Ешелон ішов досить швидко. Залишалися останні секунди до вибуху. Я впився поглядом у циферблат годинника, фізично відчуючи, як праворуч лежать не ворущачись роти Кульбаки. І відразу, як тільки спалахнуло багряне полум'я і повітря здригнулося від десятка кілограмів толу, піднявши паровоз на диби, шквальний рушнично-кулеметний вогонь навалився на ворога. Його покривало глухе бухання броньбійок. У тумані стихаючого снігопаду виднілися неясні обриси паровоза, що звалився набік.

— Добивають. Як кабана. Правильно, Кульбака! Випусти йому кишки! — закричав з захопленням Войцехович, який на мить перетворився з методичного, спокійного начштабу на одчайдушного забіяку.

Чути було, як з пробитого котла із свистом і шипінням виривалася пара. Шум і стрілянина посилювалися.

— Високо б'єш, — засміявся Вася, коли над головою пролунало знайоме посвистування куль.

З ним робиться щось дивне. «Не на добре, чи що, наш начштабу так розвеселився!..»

Хвилин через десять після початку бою на переїзд примчав другий зв'язковий із заслону.

— Де командир? — задихавшись, на ходу кричав зв'язковий.

— Ну що там? Доповідай.

— Підбили!.. Паровоз і два вагони на боці. Решта зійшли з рейок.

— Бачу. З чим ешелон?

— Командир роти наказав доповісти... ешелон з рогатою худобою.

— Охорона є?

— Так, ніби. Відстрілюються!

— Паровоз бачив?

— На власні очі — під укосом. Он він, як туша. Близько і підійти не можна, двох наших ошпарило трохи.

— Вагони бачив?

— Так, ніби бачив, — трохи запнувшись, відповів зв'язковий.

— Теж на власні очі?

— Так точно, товаришу командир!

Довга черга притискає нас до землі. Відповзаємо до будки. На переїзді борсається поранений кінь.

Через дві хвилини переїзд очищено і рух поновлюється.

— Вагонів багато?

— Та хто ж їх рахував! Може, десять, а може, й п'ятнадцять. З вікнами...

— З якими вікнами?

— Та немов із дзеркальним склом. Подвійні рами.

— Що за чортівня? Яке ж дзеркальне скло в товарних вагонах?

Зв'язковий тупцює, мнеться.

— Так вагони ж класні, товаришу командир.

— А ти кажеш, ешелон з рогатою худобою. Що ж вони, волів у плацкартах возять, чи що?!

— Так наказано доповісти начальником заслону, товаришу командир. І товариш Кульбака каже: «Доповідай: ревуть, як бики». А вагони я сам, своїми очима бачив.

— Вагони класні. Виходить, з пасажирами. Треба негайно з'ясувати — просто з пасажирами чи з військами, — втрутився Вася.

— Які ж тут можуть бути мирні пасажирі! Пасажир тебе чергою різонує, чи що? Ясно — з військами. Та ще з добірними. Біжи, зв'язковий, уперед, передай наказ командирі роти: охорону перебити, а якщо він твердить, що там худоба, — так захопити! На відбивні пустимо.

Зв'язковий зникає у п'їтмї ночї.

Розумїючи, що найважливіше зараз — дати можливість колонї проскочити через переїзд, на який чимдалї частїше залїтають випадковї кулі, я дав команду:

— Форсувати рух!

Вїдразу заворушилися, розмахуючи нагаїками, маяки. Їздовї похльостували коней, риссю проскакуючи вїдкрите мїсце. Чуйно прислуховуючись до бахкання пострілів їз застави, конї самї рвалися вперед. Інодї спалахував ї шквальний вогонь — противник очухався ї починав збиратись в купки. Кульбака, не дуже їніціативний, але ретельний, через десять хвилин пїдняв роту в атаку.

Бїйцї з ходу ввїрвалися у першї вагони. Там, мабуть, вїд поштовху при катастрофї, було багато пораниених ї контужених. Вони майже не чинили опору. Забахкали рїдкї постріли з пїстолетїв. Це офїцери, якї не хотїли здатися в полон, кїнчали розрахунки з життям. Невелика пауза, ї раптом шквал вогню їз середини ешелону. На переїзді неможливо встояти. Затримавши за вудила упряжку чергових саней, чекаємо. Шквал стих.

— Схоже, що били легкї кулемети, — говорить начштабу. — Тепер мїняють диски.

Ї вїдразу «ура». Знову шквал вогню. Кїлька гранат. Наших? Фашистських? Схоже, наших. Ї знову тиша.

Атака нашої роти явно захлинулася.

— Коли б не зїм'яли її — надто вже дружно гїтлерївцї контратакували, — занепокоївся начштабу. — Вогник у них щось сильний. Не став би Кульбака вїдходити.

Але рота, чути, залягла вздовж полотна залїзницї.

Ще через кїлька хвилин, у супроводї конвою, на переїзді з'явилися першї полоненї.

— Роберта Кляїна на переїзд!

Вїн уже давно тут. Їйому допомагає Вальтер з групи Журкїна — нїмецький комунїст-комїнтернївець.

— Аус дем фатерлянд... — бурмотїв здоровило.

— Танкїст? — запитав по-нїмецьки Роберт. — Дивїзія?

— Четверта армїя... — швидко вїдповїв довгов'язий обер-лейтенант, клацаючи каблуками.

Через кїлька хвилин Кляїн, допитавши трьох-чотирьох полонених, з'ясував, що ешелон з дванадцяти ваго-

нів, вщерть навантажений, віз фашистських офіцерів-відпускників.

— За відзнаку на Східному фронті вони одержали позачергові відпустки, відбули їх і поверталися «аудем фатерлянд», — закінчив Кляйн.

— Так, ласий шматок сала! — притоптуючи сніг чоботом, Шумейко почухав потилицю. — Ех, шкода, мій батальйон ще не підтягнувся.

— Гони в батальйон, та гав не лови — противник серйозний. Це не які-небудь вояки з Горині та Стоходу. Дій!

— Єсть, наказ гав не ловить, а дивитися вперед! — Шумейко зірвався в галоп назустріч своєму батальйону.

— Василю! Прискорити колону! Послати зв'язкових на обидві застави. Кожні п'ять хвилин хай доповідають обстановку. Зараз же, з ходу, висилай підкріплення Кульбаці!

Так повелося, коли потрібна була підмога, у бій кидався той підрозділ, який цієї хвилини підходив до переїзду.

Зараз повезло п'ятому батальйону — колишньому Олевському партизанському загоні. Ним і командував капітан Шумейко. Розвідник він чудовий, особливо у західноукраїнських районах. Він прекрасно володіє галицьким діалектом, а при виході з Карпат при звичайся навіть вдавати з себе бандерівця. Капітан уже «піддав ходу» своєму війську і стояв на переїзді веселий і хвацький, передчуваючи бойову удачу і славу. Але не дуже вже й хоробре під кулями, які залітали з місця бою, його військо з такою швидкістю почало переповзати і перебігати, що примусити батальйон прямо з маршу зайняти бойові порядки капітан так і не зміг. Олевці, підкоряючись якомусь тваринному страху, валили через переїзд наосліп. Перебігши небезпечну зону, то залягали, то відповзали в степ. Коли ж серед них виявилось чоловіка три поранених, і ті заскиглили від страху та болю, батальйон Шумейка охопила вже справжня паніка.

— Та забирай їх к бісу! Очищай переїзд! — почув я біля будки хлопчачий тенорок Петі Брайка. — Мій батальйон підходить! Дозвольте в атаку, товаришу генерал! — у гарячці переплутавши звання і згадавши чи то Руднева, чи то Ковпака, закричав він.

— Давай, Петре Євсейовичу, давай!

— Є, товаришу командир. Буде зроблено!

Шумейку все-таки вдалося зібрати і повести за собою до роти заслону п'ятнадцять-двадцять чоловік.

Хвацький Брайко, в голові якого, мабуть, блискавично визрів план атаки, розділив свій батальйон на дві частини і повів їх обабіч полотна.

Бійці бігли, не пригинаючись, і гучними викриками підбадьорювали роту батальйону Кульбаки, яка залягла й одчайдушно відстрілювалася.

— Паралельною атакою. По два ручники на фланги, автоматники і гранатометники в середину... — командував Брайко.

— Не забудь зв'язатися з командиром роти заслону! — крикнув навздогін йому начштабу. — З Кульбакою тримай зв'язок! Не перебийте один одного, чорти!

Вози, тачанки, верхові, піші бійці стрімко пролетіли перед моїми очима. Тепер уже без жартів і сварок. Обличчя серйозні, очі зосереджені. Зброя в усіх на бойовому взводі. Це обоз батальйону, який ходив з Матющенком у Карпати з Брянських лісів. А батальйон на чолі з Брайком уже зчепився з фашистською офіцернею.

З кожною хвилиною, з кожним пострілом ставала все більш зрозумілою обстановка на заслоні. Противник — серйозний, кваліфікований, що знає, мабуть, не тільки фронтову тактику, але й партизанську. «Тепер ні на секунду не втратить керівництва цим складним боєм. Чи справиться Брайко?..»

Удар батальйону Брайка був міцним. Рота заслону Кульбаки підбадьорилась і атакувала з півночі. Короткий, але жорстокий бій із застосуванням гранат закінчився розгромом ворога. Основна маса живої сили була знищена. Паровоз висаджено в повітря, вагони спалено. Гітлерівці, які залишилися живими, розлізлися по лісу.

У нас не було ні часу, ні можливості, щоб займатися трофеями чи підрахунком вбитих гітлерівців. Обози вже пройшли переїзд.

— Противника не переслідувати! — розпорядився я, покидаючи переїзд.

Попереду, в степовій лощині, нас чекав з командирською упряжкою Коженков.

Ще не закінчилася перестрілка, а з боку Ковеля до другої застави наблизився ще один ешелон.

І тут у бій вступив наш східний заслон. Вибух міни, залп бронебійок і кулеметів зазвучали оглушливо. Викидаючи хмару пари, ще не добитий паровоз другого ешелону посунувся назад. Займатися ним вже нема коли: через переїзд пройшов ар'єргард.

Вороже підкріплення почало навмання класти міни, нічне зоряне небо, наче літній дощ метеоритів, прокреслили траси численних кулеметів.

— Ну, тепер лупи, фрїще, у божий світ, як у копійку, — сказав задоволений начштабу. — Дозвольте знімати заслони?

— Знімай, Васю, знімай. Брайка і Кульбаку пристроюй у хвіст. Вони ар'єргард тепер.

— А головний хто?

— Виходить, Шумейко...

Ми переглянулися.

— Да, з такими головними навоюєшся..

— Але ж нема часу для перебудови колони.

Небо розпогодилося, весело заблищали вмиті зірки, переморгуючись та граючи, а поля заголубіли пухнастим ніжним нічним світлом. Шлях замело, і на санях вчотирьох — начштабу Войцехович, Сашко Коженков, новий мій ординарець Ясон Жоржоліані і я — ми швидко повернули на південь. Гладкі коні, які застоялися в лощинці, побігли прудко, і на заметеній дорозі ми, мабуть, прогляділи поворот. Тільки наступного дня, ретельно розбираючись по карті, зрозуміли, що звернули на південний захід і потрапили прямо в села, де стояли застави так званої самооборони бандерівців. Сани наші пролетіли три хуторки й одне велике село, не зустрівши ніяких постів. Тільки в другому селі ми зупинилися розпитати дорогу в селян, які вийшли з товстими палицями. І тут я раптом побачив, як із-за причілка хати в нас цілиться якась людина. Ще раніш її помітив начштабу. Погрозивши нагайкою, Войцехович крикнув:

— Я тобі стрельну! Ось я тобі зараз стрельну!.. — А потім у морозяному повітрі під зоряним українським небом повис довжелезний і найвіртуозніший набір соловних солдатських слів.

— Хто це? — кивнувши у бік того, що ховався за причілком, запитав я у найближчого із самодіяльної охорони.

— Де? Ти, Микито, бачив?

— Нічого я не бачив,— чухаючи потилицю, відповідав Микита.

— І ми не бачили, пани товариші,— хором відповіли селяни.

— Ну, якщо ви не бачили, то і ми не бачили,— стараючись надати своєму голосові якомога більше байдужості, відповів я, підтягуючи непомітно автомат. — Коли так, хай буде й так. Ваше щастя, що не стрельнув. Ну, Микито, підійди ближче. Сідай.

Микита не дуже рішуче підійшов до саней і сів на них боком.

— Коженков, уперед! — тихо скомандував Войцехович.

Коні взяли з місця крупною рессю.

— Повернеться ваш Микита! — крикнув Ясон, про всяк випадок все ж тримаючи автомат на взводі.

Виїхавши на польовий шлях, ми розпитали провідника, де знаходиться село Мосур — кінцевий пункт нашого сьогоднішнього маршру.

Микита, вмощуючись ногами зручніше на передку саней, повернув до сідоків вусате обличчя.

— Еге, хлопці, — так ви ж сильно праворуч забрали. Доведеться нам через курінь пана отамана Сосенка проїхати.

— Поганяй!

Але все-таки ми з начштабу замислилися. Відразу розпитувати провідника, як обїхати, було б неправильно. Встигнемо. Головне — не згаяти часу і не звернути в бік від загального напрямку колони. Але про всяк випадок ми вийняли і приготували зброю.

Наш провідник виявився надзвичайно балакучим і кмітливим.

— Я все розумію, товариші. Ну й галасу ви наробили на тій германовій залізниці. Наші зв'язкові охляп прискакали. Кажуть, армія іде з гарматами, з танками. Герман тікає аж до Польщі.

Ми посміхалися, розуміючи, що не тільки у бандерівців, але й у нас самих після закінчення бою сталося чимале безладдя.

А на зв'язкового напала балакучість.

— Гей, гей, якби наші так воювали! А ми через того курінного проскочимо вмить. Я крайніми вулицями проведу. Як миша, проскочимо.

Проскакувати, як миша, нашому престижу не дуже личило. Але ми помовчували, приховавши на час партизанський гонор. Придивляючись до провідника, я думав: «Підведе чи виведе?» І раптом, не доїжджаючи до куреня Сосенка, ми зустріли порожні сани, які неслися нам назустріч. Ясон устиг схопити коней за вудила. Копирснувши автоматом у соломі, він витягнув людину, в якій при світлі ми відразу впізнали їздового наших особистів.

— Куди ж ти подів полонених німецьких офіцерів? Де вони? — запитав я їздового, який чекав від мене зовсім не таких запитань. Він одстав від основної маси і зараз гнав у зворотний бік. Ми повернули коней і пересіли в його сани разом з Войцеховичем.

Їздовий, худорлявий, з борідкою клинцем, несподівано зривистим голосом «відрапортував»:

— Полонених офіцерів німецьких не зустрічав, товаришу командир. А бандери місцеві мене кілометрів через три від переїзду затримали. Думав, живим не вирвусь. Шестеро з дрючками до мене в сани з куців ввалилися... Ну, довелося... — І він зам'явся.

— Як же це ти, друже, від обозу відірвався? І про що розмовляв з бандитами? — запитав я, заспокоюючись від гарячого бою і небезпеки, що вже минула. — Та давай повертай правіше. Проскочимо лощинку навпростець — повинні до села попасти. Шлях скоротимо і до середини колони вирвемося.

— Бандити мене тому не зачепили, товаришу командир, що я їм про армію набрехав, тобто сказав, що Червона Армія бій веде. Коли вони мене затримали, так страшенно сильно пальба на залізниці почалася. Цим мене товариші бойові й виручили.

«Значить, подіяло!» — зрадів я. Номер з переодяганням вдався. Наказу Кліма Савури підкоряються й тут.

З коней пластівцями летіла піна. Їздовий все крутіше завертав праворуч. Я хитав головою, прислуховуючись до чутливої тиші, що наступила майже раптово.

«Знялися заслони», — подумав я мимохідь.

— Повертай крутіше, — кинув наш провідник Микита із задніх саней їздовому, — зараз повинно село бути.

— Єсть, повертати, — уже хвацько відповів їздовий. — А розвідка в них, товаришу командир, краще нашої буде...

— Це в німців? — здивовано перепитав я.

— Ні, у цих самих.

З дороги за нами скакало кілька вершників.

— Притримай коней — хай доженуть, — кинув я їздовому. — Та як тебе звати? Щось я тебе не пізнаю.

Їздовий сповільнив ходу коней.

— А я з нових у вас у загоні, звати мене Федором, Федір Гайдай... У загоні в теперішнього помпогоспа я воював, у місцевому, так би мовити... Добровільно до вас пішов. Не хотів від своїх бойових товаришів односельчан відриватися.

Коні, важко поводячи боками, тягли сани цілиною, без дороги. Затемніли якісь скирди попереду. Ми явно наближались до села, але не до околиці, а звідкись збоку, до токів.

— Зараз, от зараз і село, не з того боку ми в нього потрапили, — забурмотів Федір Гайдай, вдивляючись уперед. — А розвідка не у фріців, а у бандитів... Коли, значить, стрілянина на переїзді почалася та вибухи, звідкілясь, дивись, взявся хлопчисько верховий, як з-під землі, й голосно так доповідає: «Офіцерів гітлерівських червоноармійці б'ють». Бандерівці сипонули хто куди і як дим розтали...

— Виходить, вони нас за армію прийняли?

— Аякже! Бачать, погони у мене на плечах.

Ми з Васею презирнулися. Гайдай розповідав далі:

— Ну й молодець наш старшина. Причепи, каже, негайно. Я ще хотів до ранку почекати. Завтра, кажу, причеплю по всій формі. А він як гримне на мене — трам-тара-рам... Я й почепив їх на живу нитку, щоб від старшини тільки відв'язатися. І от не захотів господь моєї смерті-загибелі від бандитської кулі.

— Господь чи старшина?

— Та хто його знає. Ну, старшині я могорич поставлю.

Я озирнувся. Кіннотників не було.

— Неначе скакали риссю... А ми ж сповільнили ходу.

— Еге, товаришу командир... Вони тепер як миші в соломі. Як ворухнеш вилами...

Але все-таки чиї ж це були кіннотники? Ми лягли на санях з автоматами напоготовів.

— Шкода, нема ручника, — шепнув Войцехович.

А Гайдай продовжував:

— Та й те сказати... Вони ж всі тутешні... З кожним кушем по-своєму балакають. Скажімо, от ми були під Олевськом. Коли що станеться, через п'ять хвилин нам все відомо. Ви з Карпат ще тільки до Городниці дійшли, а ми вже теж усе знаємо...

Підозріла тривожна тиша, яку порушувало лише хропіння загнаних коней, обступила нас.

— Що за чорт, де колона? Де заслон? Давай, Федю, давай... Он хати... Тут наші повинні бути... — І не встиг договорити, як перед ним виресли постаті. Хтось схопив за вудила коней.

— Свят, свят... — зашипів іздовий.

Я розлютовано, потрясаючи нагайкою, закричав явну нісенітницю, згадуючи Червону Армію, всіх чортів і богів.

Почувся сміх і посвист.

— Звідки ви тут, товаришу командир?

— Звідки? А ти звідки? — засміявся і я, впізнавши Усача.

А він, як пароль, забурмотів своє любиме прислів'я:

— Та й не дивно. Нічка темна, кобила чорна, їдеш, їдеш, та й помацаєш — чи не чорт везе...

Виявляється, Ленкін, пронюхавши про курінь Сосенка, галопом проскакав через село, мимохідь обстріляв штаб цього куреня.

— Ото метушня... Ну й метушня! — зніяковіло бурмотів начштабу, поглядаючи на мене.

— Що там у бойовому статуті відносно виходу з бою написано? — запитав я його з посмішкою. Але начштабу ставав усе похмурішим і мовчазнішим.

На світанку ми досягли мети нічного маршу — села Мосура. Там панувало небувале пожвавлення. Навіть панікери з п'ятого батальйону ходили, задерши носа. Примхливі відблиски слави падали й на тих, хто на переїзді рив носом сніг, тремтячи від страху. Тепер і їм здавалося, що вони цієї ночі зробили щось героїчне.

Слідом за нами через добу на тому ж місці залізницю переходив партизанський загін майора Іванова. Загін цей відокремився від з'єднання генерала Сабурова і зараз діяв самостійно. Його розвідка одержала відомості, що фашисти прибрали з колій понад п'ятсот трупів і багато поранених. Але, обговоривши в штабі це втішне для нас повідомлення, ми вирішили, що в мирних жите-

лів, які з сорок першого року не бачили справжніх боїв, могло в очах і двоїтися.

Ми вирішили вислати дальні розвідки на південь і за Буг. Село Мосур для стоянки здавалося придатним. Воно розкинулося північніше древнього Володимира-Волинського. З південного сходу ліс підходить до Мосура й обережно, не добігши двох кілометрів, зупиняється, ніби задумавшись; де-не-де язиками чагарників він наближається до самої околиці. На заході по горизонті чорніє хвойний бір. Північ і південь на перший погляд здаються голим степом, з пагорків видно вдалині зелені розводдя гаїв, плями дібров і перелісків. Карта допомагає нам заглянути далі горизонту. Невиразна розтушовка боліт з білими прогалинами полів, і супіски, і лісові масиви Ковельщини перетворюються в північній Володимирщині на лісостеп.

Штаб з'єднання з усіма службами і два батальйони розташувалися в Мосурі. Інші три батальйони — в сусідніх селах. Нас обсіли повсякденні турботи, без яких не можуть бути й успішні марші. Турбот було багато. Підбивалися бойові підсумки. Відмічали тих, які особливо відзначилися. За легковажну мандрівку по дислокації куреня Сосенка серйозно влетіло всім чотирьом: Сашкові Коженкову і Ясону Жоржоліані — від коменданта штабу Миколи Руднева, а мені й Войцеховичу — від замполіта Миколи Солдатенка. Він відкликав нас убік і всипав нам усім по партійній лінії за непотрібну, як він, хмурачись, висловився, злочинну одчайдушність.

Довелось самокритикуватися.

Я сказав не дуже ввічливо:

— Може, вже досить про командирську дисципліну. Тепер слухай. Потрібно щось робити з олевцями. Невиліковні панікери. Цей батальйон Шумейка вдруге нас підводить: на льоду Горині кинули пораненого комбата, а тут злякалися ешелону. Як гадаєш, комісарє?

— Поки що нічого не думаю.

— Погано, коли не думаєш... Знаєш, браток, що таке паніка на війні? От один польський генерал навіть книгу написав. Так і називається: «Паніка у війську». Справжня тобі наука!

— Та розформувати його, от і все, — запропонував Солдатенко. — Між нашим народом ті люди розмішаються і вмить підтягнуться.

— Правильно. А може, й наших навчать панікувати, — буркнув начштабу.

Я навіть зрадів, що переключив увагу замполіта з нашого одчайдушного відрядження.

— Ох, і не люблю, коли вичитують, — шепнув я Войцеховичу.

— А хто ж любить, товаришу командир? — здивувався начштабу з посмішкою.

Коли Микола пішов, Войцехович сказав мені:

— А комісар — того... Загвинчує. Як би не зірвав різьбу.

— Нічого, Василю, все-таки ми з тобою вчинили не по-командирськи.

19

Перший же день стоянки дав позитивні відомості про нашу оперативну маскіровку. Вона явно вдалася. Тим більше, що жодна з партизанських груп у цих місцях ніколи не проривалася через «залізку» з таким натиском і шумом. По суті, залізничі були тут своєрідними фронтами: фашистське командування зосередило крупні гарнізони на станціях — від роти до батальйону. Сторожки і роз'їзди охоронялися цілими взводами. Між будками на колії снували парні патрулі. Якщо до цього додати, що фронт цей найжачувався і на північ, і на південь, то стане зрозуміло, що через нього могли непомітно, поповзом, під пеленою негоди чи туману, просочуватися тільки дрібні групи. Цілими ж військовими одиницями з обозом і артилерією тут ще ніхто не проходив. Престиж бойової слави плюс небачена в цих краях форма одягу і посилена самодіяльна агітація наших бійців зроби́ли свою справу. Через бандерівські села, в яких, ми знали напевне, знаходяться їхні гарнізони, наша розвідка проходила тепер спокійнісінько до самого Бугу. А найбільш одчайдушні заглядали і за Буг, зовсім не підозрюючи, що переходять «лінію Керзона».

— Прошли у звичайному складі — відділення чисельністю вісім — дванадцять чоловік. І ніхто не зачепив, — доповідав Шумейко. — А бандерівський гарнізон там є. Це я точно знаю. Але сидять тихо. Ні пари з вуст.

— Комедія-а!.. Людей із зброєю зовсім не видно, — говорив другий комбат. — Ні на вулицях, ні на подвір'ях. Мої розвідники і в хати заскакували, добре закусили, побалакали з народом про те, про се. З'ясували точно рух німецько-фашистських військ. Останніми днями він щось активізувався: все більше по шосе Луцьк — Грубешов шастають туди-сюди...

Й інші доповідали в тому ж дусі. Зробивши свою справу, вони брали провідників. Лише прийшовши з провідниками в розташування своїх батальйонів, вони використовували їх як «язиків», ґрунтовно розпитували, а інколи й перевербовували — якщо вдавалося.

Особисти наші збилися з ніг, допитуючи й складаючи розвіддонесення.

— Щось надто вже багато паперу пишуть наші пінкертони, — сказав начштабу. — А користі мало: запитання — відповідь, запитання — відповідь. А вникни — просто базарне радіо.

— Ну гаразд, люди стараються... — захотів примирити я ці «відомчі суперечності».

Але все-таки Солдатенко і я вирішили сходити до контррозвідників.

Зустрів нас на порозі окремої хати, яку завжди вимагали собі контррозвідники, сам майор Журкін. Приклавши тильний бік руки до рота, а потім до моїх вух — характерний спецжест, — шепнув:

— Завербували!...

— Невже? — підтримав я таємничість події.

— Так. Спочатку не хотів розколюватися. А потім, на тридцять шостому запитанні, здався.

— Шпигун?

— Поки що не з'ясовано. Але головне взнали. Він не українець.

— А хто? Фольксдойч?

— Мазур, каже. Так і зізнався...

Микола глянув на мене здивовано.

— Не розумію. Мазуриками у нас знаєш кого називають?

— То мазуриками! А цей ясно каже—я мазур. Матка боска, каже на мене, і хреститься. Та чудно якось так хреститься, задом наперед.

Це вже почало мене сердити. Проходячи разом з майором у хату, я подумав: «Може, Журкін і не знає, що

у нас на Україні «мазур» — лайливе слово; так називають поляків шовіністи. А ми до нього прив'язалися... Але розвідник повинен знати все...»

І ми вступили до комірчини, де сидів чоловік у розстебнутому баранячому кожусі. Поверх української сорочки в нього на шиї теліпався великий натільний хрест. Засмальцьований шнурок був підтягнутий під комір кожуха, а в широкому розрізі вишитої манишки куйовдилось волосся з сивиною. Те, що хрест великий, і те, як він був начеплений, чимось нагадало мені священнослужителя. Тільки попи носять хрести поверх зимового одягу. Але хрест був удвоє менший попівського.

— Запитання, — сказав майор Журкін, беручись за перо. — Повторіть ваше останнє зізнання.

— Я не хлоп. Я є мазур... От матка боска ченстоховська. — І чоловік широко й швидко почав хреститися звичним католицьким жестом.

Ми презираємось з Миколою. Я остаточно розумію, що перед нами просто заляканий бандерівською різнею польський селянин. Ставити цьому заляканому чоловікові тридцять сьоме запитання — безглуздо. Я не сказав цього майору Журкіну лише тому, що перехопив пустотливий погляд Миколи Солдатенка.

Перегортаю великий протокол, і мені стає смішно. Виявляється, навіть його прізвище — Мазур.

— Я не знав, що ви радянська партизанка... Я думав, що то є... — Мазур запнувся.

— Сміливіше кажіть. Не бійтеся, — підбадьорив я його.

— ...Що ви самостійна Україна. Що ви бандери... — І в очах його заметався такий страх, що я поспішив його заспокоїти.

— Ні. Ми — Радянська Армія. Розумієш, пане Мазур? Армія Червона прийшла.

Він закивав головою.

— Я з вами... Я до вас... Пани товажиші... — І він заплакав чи то від страху, чи то від радості.

Йому подали води. Зуби його довго стукали об глиняний кухоль.

Він трохи заспокоївся. Я запитав його:

— Ви хочете нам допомогти?

— Єзус Христус... Та чим тільки можу! Я панам товажишам своєї крові не пошкодую.

— Крові нам, дядьку, твоєї не потрібно,— перебив його замполіт. — Ти нам усе будеш розповідати. Розвідники придуть, пароль скажуть.

— Куди придуть? — Він злякано кинув погляд на мене.

— До тебе додому. Вночі.

І чоловік раптом впав на коліна.

— Ой, не женіть мене від себе. Якщо ви Червона Армія, Радянська...— І він знову заридав.

Що можна було пояснити йому? І дуже мало, і дуже багато. Ми вдвох з Миколою почали, можливо, й конструбато, але душевно говорити Мазурові про те, що знає у нас кожний піонер, кожна неграмотна бабуся, — що у нас ніхто не сміє називати людину ні хохлом, ні юдою, ні кацапом.

— Розумієш? Інтернаціонал. Усі рівні. Хто працює. Робить. Працює. Трудиться...

Мазур по-дитячому схлипував.

— Не пуйду. Не женіть мене. Я буду коней доглядати, дрова рубати, гній вичищати. Буду кінця війни чекати.

— Чекати? — сказав Микола. — У нас воювати треба.

— Ні, я на війну не хце.

— Тоді іди від нас, брате, далі. Додому йди.

— Додому? — І знову жах у його очач.

Нам здалося, що ми вже почали розуміти поведінку цієї людини. А зараз знову нічого не могли збагнути. Знову глянувши на списані аркуші паперу, прочитав: запитання — відповідь... Це була суцільна «липа», втілена в канцелярські фрази, котрі просто не доходять до цього заляканого чоловіка. Та й нас з Миколою він теж розумів наполовину.

— Ну гаразд, нехай він сидить у вас, товаришу Журкін. Нашо? Каже ж чоловік — охоче дрова рубатиме, за кіньми доглядатиме. Теж справа потрібна. Тим паче, що самі ви його завербували...

А наступного дня ця заплутана справа трохи не обернулася на лихо.

Гуркіт від кількох вибухів примусив мене та інших працівників штабу вискочити на вулицю.

— Особливий відділ гранатами закидали! — крикнув зв'язковий ескадрону, круто осадивши коня біля штабу.

— Підняти роти й ескадрони по тривозі! — скомандував начштабу.

Сашко Коженков уже виводив мого осідланого коня. Солдатенко десь пропадав.

— Залишайся, Васю, у штабі. Хай займають оборону і висилають розвідку зблизька. Ескадрону освітити навколо підходи до села кілометрів на три-чотири.

Кінь взяв з місця галопом. За мною на неосідланих конях з автоматами на взводі скакали Сашко Коженков і Ясон Жоржоліані.

Через кілька хвилин з'ясувалося, що паніка була марною. Майор Журкін, трохи блідий, але спокійний і підтягнутий, вийшов нам назустріч. Біля тину він пояснив, у чому справа.

— ...Раптом від дров'яника прибігає до нас цей дивак Мазур. Тремтить, слова сказати не може. Ми за вашою вказівкою уже розібралися, що він якийсь католицький псих, і не дуже звернули на це увагу. Але все ж вийшли на вулицю. Він показує на спину людини, що вже пройшла за наші ворота кроків з тридцять. «Громадянине, стій!» — крикнув я. Той блискавично озирнувся і ту ж хвилину прискорив ходу. «Стій, стріляти-му!» — крикнув вартовий. А підозрілий відразу махнув рукою, в якій я помітив гранату. І в цю ж хвилину кинув другу. Але обидві не долетіли. Тим часом з ескадрону вискочили хлопці. Навалилися і зв'язали.

— Гранатами поранив кого-небудь?

— Ні. «Угорські консерви»... Одні подряпини!

Але я вже помітив на рукаві Журкіна кров. Сукно його кітеля було посічене дрібною жерстю.

«Все-таки він смілива, мужня людина, цей Журкін...» Це я знав ще по рейду за Дніпро, де Журкін був важко поранений.

Але думки відразу повернулися до події.

— Допитали?

— Допитуємо.

— Хоч з'ясували, хто це?

— Мазур каже — це їхній головний розвідник. Есбе. Служба безпеки. Безпека. Гестапо. Куркульська жан-дармерія. Кличок у нього багато...

— Видно, головоріз.

— Так точно.

Ми зайшли до хати. На стюку двох селянських лав, у кутку, сидів зв'язаний чоловік.

Ну, люди! Я чекав всього. Уродженець Правобережної України, я в юнацтві бачив найколеритніших бандитів на світі: не тільки Нестора Махна й Тютюнника, але на вулицях Балти мелькнула якомсь перед хлопчачими очима під чорним прапором і знаменита Маруся, яка вигиналася тонким, як в оси, станом. І Заболотний, і отаман Лихо, і Ангел, і Біда — чого тільки не побачив і що тільки не застрягло іржавим цвяхом у пам'яті? Але таких я ще не бачив... Чудесний ясно-сірий плащ-макінтош європейського зразка (з тих, що з вузькими погончиками і рукавами реглан), галстук з іскрою, бриджі надмодного крою з рядочками гудзиків біля колін збоку, високі зашнуровані чоботи-черевики на товстій подвійній підошві з мідними головками цвяхів. Судячи по одягові з ніг до пояса — альпініст, вище пояса — дипломат або професор. Обличчя довге, бліде, очі напівзаплющені пухлими м'ясистими, як вареники, повіками, ніби в сонного птаха. Намагається триматися бад'оро, хоч під час боротьби наші кіннотники, мабуть, нам'яли йому боки.

— Прізвище?

Він криво посміхнувся.

— Кліщ.

— Ну припустімо — Кліщ...

— Ой, не вірте йому, — долинув шепіт до мого вуха.

Тільки тепер я помітив Мазура. Він стояв біля дверей, притулившись головою до одвірка, і, не кліпаючи, дивився на того, хто називав себе Кліщем. Мазур ніби боявся, що бандит може, напруживши свої досить дряблі м'язи, порвати мотузки або, як у казці, напустити чаклунського туману і зникнути у нас з очей.

Я дивився на зв'язаного, розуміючи, що він з тих птахів, у яких не доб'єшся толку. Тут треба було або ошелешити його чим-небудь, або довго плести хитромудру сітку. Здогад блиснув якомсь відразу.

— Кліщ так Кліщ. Хай буде і така живність, якщо це вигідно панові полковникові.

Пухлі повіки здригнулись і піднялися. Прямо на мене дивилися латунного кольору очі з жовтявинкою в зіниці.

— Отже, полковник Гончаренко...

Ненавість блиснула в зіницях, забігали жовна, і зусиллям волі Гончаренко неначе втомлено прикрив очі. Але на його лобі і скронях дрижали жилки, морщилась, не корячись волі, шкіра, видаючи розгублення й неспокійні думки. Я вийняв з польової сумки його ж наказ і швидко проглянув очима кілька рядків. Потім голосно і байдуже почав цитувати його ж власні одкровення. Але запам'ятався ще один погляд — Мазура. Я зрозумів: це зовсім не той темний польський селянин, за якого він себе видає.

— Розв'яжіть руки, — скреготнувши зубами, сказав Гончаренко.

— Спочатку треба розв'язати язик, — кинув дотеп Журкін.

— Все скажу. Розв'яжете? Ні?

— Спокійно. Два запитання. Відповідати без вихляння.

— Відповім. Перше?

— Чого прийшов у Мосур?

— Хотів на власні очі побачити Червону Армію.

— Побачив?

— Так. Звідки вам відомо про нас?

— Запитання друге. Згоден розпустити свою банду і підписати відозву до обдурених тобою людей?

Він запручався в кутку, справді збираючись порвати мотузки.

— Розв'яжіть руки, г-гаспиди...

Ми мовчки дивились, як він шаленіє. На губах його з'явилася піна. Напруження змінилося знесиленням.

Прискакав Микола Солдатенко. Я доручив йому разом з Журкіним що-небудь дізнатися в цього старого вовка, а сам поїхав перевірити оборону. Але він не мав більше ніяких таємниць, щоб за них купити своє підле життя вбивці і грабіжника, «героя ОУН» — організації українських націоналістів.

Увечері його розстріляли.

І тут же Мазур почав збиратися в дорогу.

— Я піду додому, пани товажиші, — заявив він.

— Чого ж так? — запитав його Журкін.

— Якщо ви зуміли того звіра знищити, то вже нам зітхнути можна буде...

Він витер слезу, що набігла на зморшкувате обличчя, і говорив далі:

— Скільки люду він перевів, а малих дзіток, а кобет¹ і панянок...

Виявляється, Гончаренко розгулював по селах і, користуючись роздутою «славою» і, очевидно, володіючи жорстокою волею садиста і вбивці, безкарно вершив свої злочинські справи. Він і в Мосур прийшов з якоюсь розвідувально-терористичною метою, якої йому не вдалося виконати.

Дивлячись услід селянинові, який пішов разом з розвідниками, я з посмішкою запитав Журкіна:

— Ну як? Завербували?

— Так точно, — відповів той серйозно, мабуть, не зрозумівши моєї іронії. — Завербував. І оформив. Ось пароль, явочні дні, зелена пошта...

— Дуже добре, — похвалив я задоволеного особиста.

Журкін був непоганий хлопець. Тільки наче перевчився, чи що. Трохи зіпсований шаблонами, тими штампами і правилами, які не враховують значення для радянської розвідки зв'язку з масами. А саме цей зв'язок вчив зміцнювати перший чекіст — Фелікс Дзержинський.

20

Сотні фактів і фактиків назбирала наша розвідка. В них треба було розібратися, щоб не зробити політичного промаху, не припуститися тактичної помилки. А я все ще думав про Мазура: тут, на кордоні, можлива й перевербовка. Мазур був з хуторів «східніше Грубешова», як лаконічно повідомлялося про цю місцевість у меморандумі лорда Керзона. Він міг би бути також розвідником, агентом іншої — знаменитої розвідки. Здогад цей ще треба було перевірити.

Ми вирішили скликати всіх комісарів батальйонів, всіх парторгів рот та найбільш активних комуністів і комсомольців. Скликати загальні партійно-комсомольські збори всього з'єднання ми не могли, тому що на випадок раптового виникнення бойової обстановки це б дуже зменшило боездатність з'єднання.

— На цій нараді комісарів з партійним активом ми й ознайомимо товаришів зо всіма фактами, одержаними

¹ Жінок.

останнім часом. Особливо за минулу добу, — сказав я, даючи, правда, не без побоювання, команду на виклик у штаб більшої частини комскладу.

Наступного дня командири і політпрацівники зібралися в штаб. Войцехович доповів обстановку, а майор Журкін повідомив про розвіддонесення батальйонів. Тут були і всякі немудрящі записи командирів відділень і взводів, що нишпорили скрізь, були й солідні повідомлення, в яких наші батальйонні «стратегі» намагалися зробити деякі висновки й узагальнити факти.

— ...На перший погляд ці факти, не дуже грамотно викладені в розвідувальних повідомленнях, наштотують на висновок: ми маємо справу з досить широким, хоч і примітивним у воєнному відношенні рухом.

— Вояки вони, звичайно, поганенькі, це безперечно. Ось товариш начштабу може це підтвердити, — доповнив по-своєму висновки Журкіна Микола Солдатенко. — Він канчуком з ним зібрався воювати.

— Чули, чули, — пролунали схвальні вигуки.

І тут я зрозумів, що Миколу треба підтримати. Він, звичайно, мав рацію, коли осадив нас у порядку партійної дисципліни і вимагав від командирів, щоб вони не допускали хлоп'яцтва і безрозсудності. Але зараз, виносячи нашу поведінку ніби на обговорення більшості комуністів, він ризикував залишитись ізольованим. Чого тільки не пробачив би рейдовик-партизан за одчайдушність! Хоробрість бійця, а тим більше командира, вважалась у нас вищою, першочерговою якістю. За хоробрість любили, за сміливість поважали, перед мужністю схилялися, геройству заздрили. В безперервному русі і в обстановці, яка щохвилини змінюється, рідною сестрою хоробрості була швидкість, кмітливість, тямущість, порив. А швидкість і порив не вимагають роздумів. Вони народжуються в блискавичній і рішучій дії. Це й виробляло характери веселі, безшабашні і часто породжувало безрозсудне ставлення до небезпеки, одчайдушність. Особливо в кавескадроні, в цьому найрухливішому підрозділі, хоробрість і одчайдушність були синонімами. А от уже в піших розвідників за хоробрість хвалили, а за одчайдушність лаяли і навіть карали — там більше потрібна була смілива обережність, хоробре терпіння, тверда витримка і бойове завзяття. А в партизанській піхоті хоробрістю вважалась стійка безстрашність і

сміливий, але не безрозсудний натиск. У піших розвідників — кмітливість і спостережливість. У підривників більше за все цінувалося вміння обережно підлізти до полотна залізниці або під міст, без шуму і брязку пролежати скільки треба в кюветі, безстрашно і безпомилково всунути в бойове гніздо вибухівник і обережно, коли життя висить на волосинці і кожної миті можеш злетіти у повітря, вийняти запобіжний загвіздок. Тут уже безстрашність воїна дорівнювала майстерності ювеліра. А гарматники? А старшини і господарники? А медичні сестри і лікарі? А їздові, в будь-який час походу і бою, атаки і відступу, маршу і стоянки, завжди, вдень і вночі, прив'язані до свого воза, до саней, до коней? В чому їхня доблесть? У безстрашному терпінні і сміливій бойовій стійкості. Це прості роботяги війни. Вони, люди, які везуть дорогоцінний вантаж: пораненого товариша чи п'ять ящиків вибухівки, двадцять снарядів чи сім-вісім тисяч автоматних патронів,— хіба вони можуть чи сміють бути боягузами? Хоробрість була потрібна всім. І, звичайно, командирам. А от відчайдушність, тобто безрозсудність, байдужість до небезпеки і необачність, яка часто лише маскувалася в личину хоробрості, звичайно, могла нашкодити. Але прощалася вона всім, крім командира, хоч імпонувала вона людям безмежно, тим паче, коли була дотепною...

Ці думки швидко пронеслися у голову, я встав і прямо висловив їх комбатам і комісарам. Підтвердив справедливість зауважень комісара і пояснив, чому він має рацію. Начштабу спочатку незадоволено, як бойовий кінь, якого жалить овід, крутив головою. Але потім і він погодився. Микола Солдатенко був дуже задоволений.

Але ж ми зібралися, звичайно, не для цього. Життя ставило перед нами нове заплутане питання. Складний вузлик націоналізму зав'язав фашизм у цих краях. «І чи під силу нам, молодим ще комуністам, розв'язати його? Чи розуміють це до кінця мої товариші? В основному розуміють. Але не до кінця... От ми почали обговорювати розвідзведення, повідомлення. Але щось недосказано. Але що? Ну, звичайно ж... Про це саме хлопці й міркують...» Збуджений Шумейко, якому вже відомо рішення командування по розформуванню його батальйону і наступне персональне стягнення за пристрасть до самогонних апаратів, розглагольствує:

— Так що ж таке — бандерівщина? Он скільки їх мобілізовано. Один курінь розгромили, а тут уже другий... Це ж цілі полки, селяни, народ...

— З рушницею чи з дробовиком? Уточнюйте, товаришу капітан,— ехидно запитує, перебиваючи, комбатчотири Токар. Він злегка натискує на «о», і виходить «копитан».

— І з вилами, і з дрюччям.

— Все одно,— гарячкує Шумейко.

«Але як же йому ясніше розжувати, що це все-таки не одне й те ж? Він бачить факти. Але навряд чи розуміє їх...» Запитливо переглядаємося з комісаром Миколою. Ми з ним ще з початку Карпатського рейду вважалися до певної міри спеціалістами по бандерівщині. У Шумських лісах Ковпак і Руднев посилали нас удвох парламентарями до Беркута; разом з Миколою ми розбиралися в справі Наталки — представника обласного «проводу»¹ на Тернопільщині; ходили в кінну атаку разом з ескадроном Усача проти запеклої фашистської банди Чорного Ворона... «Невже ж тут Микола не зуміє розібратися?» А Микола вже встає.

— Ось тут наплів нам товариш Шумейко такого...— починає Микола задумливо.— Де ти побачив народ?

Голос із задніх лав:

— Так це ж з п'яних очей, товаришу замполіт. Хіба не видно?

— Нічого подібного. Я зовсім тверезий,— огризається Шумейко.

— Тим гірше,— з несподіваною кмітливістю парирує Микола.— Гірше для тебе. А для справи й зовсім погано. Що ти нам тут голову морочиш? Який же з цього куреня полк?

— А в селах? З дрюками, з берданками і вилами хто вийшов? Самооборона в селах з кого складається? — заноровився «копитан».

— Ех ти, тюха-матюха! Самооборона, звичайно. Це нам всім зрозуміло. А проти кого вона з дрюччям вийшла? Проти німецьких фашистів та їхніх прихвоснів та сателітів: угорців-салашистів та іншої всякої... А ти інструкцію Гончаренка читав? А накази їхнього головома Клима Савура — це ж явна фашистська програма.

¹ Керівництва.

Ми з Войцеховичем не можемо надивуватися, дивлячись на мовчуна Миколу.

— Звідки у нього й балакучість взялася? — шепнув начштабу, вдаючи, ніби схилився над картою.

— Коли треба партійну справу проводити — заговорив,— відповідаю я.

А замполіт хапає з столу папірці, зачитує по них підкреслені місця і, розмахуючи над головою кістлявим своїм кулаком, переконує, доводить і викриває. Потім він раптом лізе в кишеню і дістає заяложену солдатську записну книжку.

— От я вам зараз прочитаю.

У хаті тиша. Тільки сопе Шумейко.

— Це, хлопці, партійна директива. Вона адресована була членам підпільного ЦК Компартії України.

— Кому? — лунає ззаду голос Федчука.

— Ковпаку, Рудневу, Бегмі, Федорову: І я сам її бачив. На аркушику з блокнота. Зверху — штамп печатний. Член Військової Ради Воронізького фронту. Весна 1943 року. А головне мені Руднев дав вписати... «Запам'ятай, каже, політрук. Це сіль нашої політики в цих місцях...» От: «Про наше ставлення до українських націоналістичних «партизанських» загонів». Комісар Руднев потім подивився на мій запис і слово «партизанських» взяв у лапки. Значить... націоналістичних... загонів. Так от ми повинні завжди пам'ятати і розрізняти, сказано тут, що керівники українських буржуазних націоналістів — це німецькі агенти, вороги українського народу і що деяка частина рядових учасників цих загонів щиро бажають боротися з німецькими окупантами, але вони обдурені буржуазними націоналістами, які пролізли до керівництва цими формуваннями. Бачив, Шумейку? Провітриць тобі мозок ця директива?

Колективний розум партії—від ЦК до партизанських комісарів — дружно розплутував складний клубок націоналізму. Я дивлюся, як жадібно слухають Миколу комісари батальйонів, політруки рот, парторги і комсорги, і розумію — завтра вони доведуть важливу думку до сотень бійців. З'явилася впевненість, що двохтисячний наш колектив діятиме одноставно. Думалося весело: «Еге, брате! Та і в політроботі, мабуть, теж важливо, щоб кожний солдат розумів свій маневр!..»

А в кінці своєї промови Микола зовсім здивував нас. — Але щоб з народом ви тут в іграшки не грали. Пам'ятайте, що про національну ідею Ленін говорив. Ось послухайте. — І він знову трохи погортав свою заявлену книжечку: — «Оскільки на ґрунті багатівікового гноблення серед відсталої частини українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени РКП повинні ставитися до них з найбільшою обережністю, протиставляючи їм слово товариського роз'яснення тожості інтересів трудящих мас України й Росії»¹. Чули? Оце все ми завтра розмножимо на машинці й розішлемо по батальйонах і ротах. Цим і керуйтеся.

У ході наради прибув зв'язковий з третього батальйону. Брайко писав: «Тільки що зв'язався з вірменським загonom. Діють, маючи ліктевий зв'язок з бандою Сосенка. Повідомили про свій беззаперечний перехід на наш бік. Прихопили у Сосенка всю важку зброю, міномети, станкачі і разом з моєю розвідкою рухаються до батальйону. Прошу вказівок. Брайко».

Я тут же оголосив повідомлення Брайка. Навіть вельми досвідчені комісари й політруки, які багато чого бачили, розкрили рота від здивування.

— Ото чортівня яка! І з своїми ніяк не розберешся, а тут ще й вірмени, — розвів руками Кульбака. — Давай, товаришу Бакрадзе, розбирайся. Це вже більше по твоїй лінії буде.

Здивований Бакрадзе підвівся на весь свій величезний зріст.

— Ні чорта не розумію. В чому справа? Товариш Брайко, мабуть, плутає.

Але зв'язковий заступився за свого командира.

— Та нічого ми не плутаємо, товаришу Бакрадзе. Я сам їх бачив. Бандерівці про них кажуть — вони за самостійну Вірменію. Від моря до моря...

— Від якого моря? До якого моря, кацо? — скипів Давид Ілліч.

— А це вже нам не відомо. Вам видніше, — спокійно відповів зв'язковий.

Я закрити нараду, наказавши командирам швидше відбутися в свої підрозділи. Політруки й комісари баталь-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 141.

йону оточили Солдатенка і нашвидку переписували партійні директиви.

— Нічого не розумію, товаришу командир, — розвів руками Бакрадзе, підійшовши до мене. — Яка Вірменія?

— Та я й сам поки що не розумію, товаришу Бакрадзе. Для цього й зібрали комуністів, щоб у всьому розібратися.

— І в головному, здається, розібралися. Тепер уже всім зрозуміло, що бандерівщина — це жахлива провокація гестапо, ставка на національну ворожнечу: каламутити воду і в каламутній воді ловити свою тухлу націоналістичну рибку. А щодо вірменського варіанту, не будемо заскакувати наперед. Прийдуть ці люди — зустрінемося, поговоримо, розберемося.

— Товаришу зв'язковий! Передайте комбату Брайку наказ: з'являться вірмени — хай діють обережно. Двох трьох найбільш тямущих — командирів, чи що, — негайно до нас, у штаб. Тут і вирішимо. Товаришу Бакрадзе, прошу після наради не від'їжджати. Допоможете нам у цій справі. Все-таки майже ваші земляки. А зараз всі по своїх місцях!

Через три години до штабу підкотила трійка, запряжена в шикарні сани.

— Кольорові килими, і ледве чи не з бубонцями. Ха-ха... Клянуся мамі, у цього Брройка є недобрі нахили, — несхвально промовив Бакрадзе. — Килим — це ще розумію. А ці брязкальця? Нащо, кацо?

З саней вискакує шупленький Брайко і, віддавши наказ кінному ескорту, який супроводжував його, постукуючи підборами хромових чобіт, вбіг до штабу.

Давид Бакрадзе підійшов до віконця хати і, нагинаючись, глянув на приїжджих. Вони стояли трохи збоку, всі трое однакові на зріст, невисокі, трохи сутулуваті, від чого здавалися зовсім низькорослими.

— Теж мені — три богатирі, — пробурчав Давид, але від вікна не відходив, з цікавістю продовжував роздивлятися на «земляків».

Увійшовши в хату, Брайко хвацько козирнув і доповів коротко про подію.

— Так. Значить, тридцять один чоловік, кажеш?

— Так точно. І всі — вірмени.

Бакрадзе відійшов од вікна і не дуже приязно подивився на Брайка. Між ними взагалі частенько бували

суперечки, розбіжності. Брайко за своєю ехідною звичкою підколював темпераментного велетня, сміючись з його роздратування або гнівних вигуків, а це більше злило Давида. Він навіть прізвище українця Брайка вимовляв по-своєму. Всі звали Брайка — Брайком, вимовляючи слово з наголосом на останньому складі. Давид же завжди наголошував на першому складі, міняючи звук «а» на «о». Виходило приблизно так:

— А хто це говорить?! Брройко. Га?.. Цей Брройко розкаже! Клянуся мамі, язик у нього о-от...— Він показує рукою, який у Брайка язик — від ліктя до кінчиків пальців. Не менше півметра виходив Брройків язик в інтерпретації Давида.

Підійшовши до комбата, Давид зупинився, знизав плечима, подивився на щупленького Петра, який посміхався, і сказав:

— Послухай, Брройко, де ти їх взяв? Нащо вони тобі, генацвале?! Ти що, кавказька людина? Хи-хи? Скажи, будь ласка? Га? Брройко... Нащо голову морочиш?

Брайко захихикав.

— Знадобляться. Бачу, наш Давид засумував...

— Чого засумував, кацо!

— Я й сам не знаю. Хлопці кажуть, мозолі замучили. Ніяк чобіт не дістануть по розміру твоєї ноги. Хи-хи...

Давид Бакрадзе з висоти свого зросту мовчки міряє презирливим поглядом маленького в'юнкого капітана, потім плює і мовчки відходить убік.

— Ну, от і одержуй земляків, тішся,— миролюбно каже Брайко таким тоном, що витримати вже неможливо.

— Ха-ха, земляки... Дрібнота якась.

— Які е...— посміхається Петя.— Я їх не вибирав.

— Ану досить вам задиратися, як півні! — підвищив голос Микола Солдатенко.

— Ні, без жартів, товаришу замполіт. Хлопці мирові. Прийшли з першокласною зброєю — міномети, ручники майже у всіх. Неначе хлопці нічого, хоч і земляки...— Він підморгує у бік Бакрадзе.

Давид ладен ось-ось вибухнути.

— Ну, давай сюди своїх богатирів,— кажу я, припиняючи пікіровку.

За хвилину до штабу ввійшли три чоловіки. Козирнули на наш, радянський, манір, але клацнули каблукми якось не по-нашому. Ох, це клацання! По ньому ми майже завжди пізнавали колишніх військовополонених із фашистських таборів. Була ще одна різновидність цього військового ритуалу — це козиряння з особливим вивертом долоні, зльотом руки до скроні і таким клацанням каблуків, що звучить він, як постріл з дрібнокаліберки або пістолета. Я знав: так козиряли тільки люди, які пройшли муштру не одних концтаборів... Це вже були найманці, запроданці з різних підсобних німецьких військових формувань: поліцаї, козачки, легіонери, власівці. Ні, ті, що стоять зараз перед нами, неначе не з тих. Стоять струнко, але без особливої, специфічно пруссацької, виправки.

Мовчання, пауза, розглядання, роздуми. Тепер я бачу, що вони зовсім різні, хоч на зріст майже однакові. Крайній зліва, який стоїть ближче до вікна, найщупліший. Він трохи лисуватий, зіниці, не кліпаючи, дивляться на Давида. Бачу, йому хочеться щось сказати, але він поки що не наважується... Той, що в середині, трохи сутулиться, шапка зїхала набакир, стоїть вільно, ледь-ледь здригаючи лівою ногою. Третього погано видно — він з боку від невеликого віконця, — можна тільки розпізнати, що в плечах він ширший від своїх земляків.

— Ну що ж, давайте знайомитися. Тільки так... Допитів ми з вас знімати не будемо. Вивертати навиворіт всю вашу підноготну нам не треба. Ні до чого... Але ви самі повинні зрозуміти — ми не можемо і не зобов'язані відразу і в усьому вам вірити. Наше довір'я до вас приїде разом з вашою щирістю. Прошу розповісти про себе все, що вважаєте потрібним.

Пауза. Всі троє дивляться на нас здивовано.

— З чого починати? — питає середній, ще більше виставивши вперед тремтячу ногу. — Справді, не знаю. — Мабуть, він бував на різних допитах, але на таких ще не доводилося, і він трохи розгубився.

— Ну, хоч би почни з прізвища, імені та по батькові, — звідкись з кутка пролунав голос Давида.

Середній посміхнувся і відразу посерйознішав. Мабуть, і це не так-то просто в його становищі — ось так прямо назвати себе.

— Антон Семенович Погосов, тисяча дев'ятсот два-

дцятого року народження, за професією гірничий інженер-технолог, вчився в Промакадемії імені Кірова. Перед війною працював у ЦК Компартії Азербайджану. Народився в Ісмаїллінському районі, — сказав він і прикnuв ліву ногу до правої, без підкреслення і напруження витягнув руки по швах.

Микола Солдатенко встав, пройшовся по кімнаті, підійшов до Погосова впритул, зупинився перед ним, поклав свою жилаву, худу руку йому на плече. Тому довелося підняти голову, бо високий Солдатенко дивився на нього зверху вниз.

— Скажи, товаришу, якщо ти комуніст, хто твій батько?

— Червоний партизан із Астрахані. У Баку в Кірова червоногвардійцем був... А потім кулеметником першого мусульманського залізничного полку.

— Звідки ви до нас прийшли? Все те, що ви зараз сказали, добре. Але де ви були останні два важких роки?

Тут од вікна зробив крок уперед найщупліший з трьох.

— Доповідаю. Старший батальйонний комісар Арутюнянц Серго. Наш маленький партизанський загін вірменів активно діє в тилу ворога уже з березня тисяча дев'ятсот сорок третього року. Де діяли? Спочатку в Польщі, під Замостям... І тут, між Ковелем і Володимиром.

— Це правда, що ви воюєте тут за якусь самостійну Вірменію? — запитав Давид Бакрадзе.

Вони переглядаються, потім, забувши про воєнну виправку, підходять до Давида і починають розмахувати руками. Всі троє говорять одночасно, перемішуючи російські фрази якимись чи то вірменськими, чи то грузинськими словами. Ми з комісаром мовчки слухаємо, поки кавказці домовляться між собою. Петя Брайко стоїть збоку, задоволений, посміхається, але без звичного ехидства.

Давидове обличчя поступово добрішає, і він, виступивши наперед, говорить, вже звертаючись до нас:

— Ні! Це наші хлопці. А я відразу подумав — хто вони? Від моря й до моря?! Сиджу, думаю, голову ламаю: звідки тут, біля Західного Бугу і Вісли, можуть з'явитися такі персонажі з минулого? Думав — увійдуть,

поставлю перед автоматом і спитаю грізним голосом: ви хто такі? Відповідайте! Дашнаки? Маузеристи? Вірменські націоналісти? Меншовики? Муссаватисти? Басмачі, можливо? Ні, неначе хлопці нічого. Я навіть згодний їх усіх до себе в батальйон...

— Чорта лисого! — вискакує якимось по-півнячому Брайко, але під суворим поглядом Солдатенка осікається і переходить на більш стриманий тон: — Почекайте, товаришу Бакрадзе. Вони не до вас у батальйон прийшли. У нас так не водиться.

У з'єднанні існував неписаний закон, за котрим боєць чи група, які прийшли до нас, а також військовополонені, відбиті у ворога, поступали на службу в той підрозділ, з яким вони першими зустрілися.

— Нічого не маю проти... товаришу Брайко. Х-ха! Можете оформляти їх за всіма правилами.

— Почекайте, товаришу Бакрадзе і Брайко, — зупинив я комбатів. — Ми із замполітом ще не закінчили бесіду з новими товаришами. Треба все-таки розпитати і з'ясувати, коли й де вони потрапили в полон, як опинилися на волі. А ви, товаришу Брайко, більш уважно слухайте. Вам з ними працювати.

Давид швидко заговорив з ними. Все більше й більше м'якшало його обличчя.

— Кажуть, оточенці з-під Харкова. Весна тисяча дев'ятсот сорок другого року. Всім нам пам'ятна Ізюм-Барвінківська операція.

— Точніше?

— Весь загін — всього тридцять один чоловік — офіцери й політпрацівники триста сімнадцятої стрілкової дивізії. Формувалися в Баку, — відповів Погосов.

— Хто командир? — спитав Войцехович, який записував відповіді прибулих.

— Полковник Сироткін. Загинув у селі Великі Сали під Ростовом.

— Пам'ятаю бригадного комісара Аксьонова, — додав Арутюнянц. — Після смерті Сироткіна дивізію прийняв полковник Яковлев. Теж загинув у Ізюм-Барвінківському оточенні. Під селом Лозовенькою його поховали.

— В яких таборах були у німців? — запитав я Арутюнянца.

— Демблін. Двадцять вісім бараків... Полонених фа-

шисти розсортували по національностям: французи, англійці, югослави, росіяни, вірмени, грузини, узбеки... В п'яти бараках були вірмени...

— Звідти і втекли?

— Ні. Там нас тільки намагалися вербувати. Наші ж таки земляки. На службу до фашистів кликали.

— Але ми рішуче відмовилися взяти зброю й одягти німецьку форму,— швидко сказав третій, на прізвище Тоніян.— Тоді нас відвезли в Седлець під Замостям. Звідти ми й втекли...

— Так усе-таки поясніть нам, що у вас за альянси з цим... Бандерою.

— З Бандерою нічого спільного,— відповів Арутюнянц.— Із Польщі ми потрапили на Волинь у березні тисяча дев'яност сорок третього року. Тоді тут не було радянських партизанів, але вже була селянська самооборона. Нам запропонували влитися в неї. Ми відмовилися... Тоді нас почали просвіщати. Розжовувати свою національну ідею.

— Ну й як? Просвітили?

— Та ні, звичайно. Психологія в них, як у дашнаків.

— Але ви все-таки вивчали їх?

— Так, вивчали, як майбутнього ворога,— заговорив Погосов.

— Якого? — запитав Микола.

— Класового.

— Але й елементів націоналізму, антирадянщини чимало в цій самообороні,— відзначив Микола.

Арутюнянц подумав і сказав:

— Це все від куркульської верхівки йде. Ця бандерівська головка — хитра штучка.

— Що знаєте про неї?

— Всі як один або куркульські синки, або місцева інтелігенція з колишньої петлюрівщини, з дрібних чиновників, духовенства.

— Що в них головне?

Арутюнянц замислився.

— Мабуть, найголовніше — це їхня ненависть до колгоспного ладу. І зрозуміло чому: в колгоспах куркуль бачить конкретне втілення своєї смерті. Звідси ненависть і до Радянської влади, до комуністів.

— Ну, припустімо, куркуль і до колгоспів був непримирним ворогом Радянської влади.

— Я кажу про куркулів Західної України...

— Зрозуміло. Говоріть далі...

— Але ж Радянську владу принесли сюди росіяни. І куркулям уже серйозно здається, що колгоспи — це чисто російська, національно-російська ідея. Отже, суть цього націоналізму — класова, а форма — націоналістична.

— Ви ніколи не читали лекцій, товаришу Арутюнянц?

— Я педагог, вчитель, пропагандист.

— Помітно... Так усе-таки при чому тут самостійна Вірменія?

Три «богатири» засміялися.

— Ця самостійна Вірменія виникла не відразу. Вони довго нас просвіщали. Все намагалися нам прищепити націоналізм. Ми не здаємося. То прикидаємося, що не розуміємо, то сперечаємося, доводимо... А тиждень тому у них почалося сильне заворушення. Ну, зрозуміло. З півночі ідуть великі сили партизан, зі сходу наступає Радянська Армія. Засилають до нас парламентарів, викликають на переговори... «Давайте визначайте вашу політичну лінію». — «Ну що ж, давайте...» Хотілося спочатку викласти їм все відверто. Але тут виник такий тактичний момент. Звичайно, як тільки з'являться наші, ми або ввійдемо в армію, або пристанемо до радянських партизанів. Але у бандерівців треба все розвідати, у них же тут у Володимирських лісах склади зброї, штаб, школа.

— Школа? «Лісові чорти»!

— Ви вже знаєте?

— А ви знаєте? Де вона?

— В тім-то й справа, що про існування школи ми знали лише з чуток... Розташування застав, систему охорони і способи зв'язку вони нам не довіряли. Треба було втертися в довір'я. От ми їм і наплели. Скоро, мовляв, Ради прийдуть, і нам треба буде до себе, на Кавказ, шлях тримати. А для цього нам потрібна буде зброя, нам потрібні зв'язки.

— Ну й як? Виклали вони вам свої секрети?

— Все до ниточки. Всю дислокацію. Таємну дорогу до школи. В болотах вона з усіх боків. Підходу нема. Тільки дві стежки. І навіть пароль у нас є на ближчу добу.

— Виявляється, ця публіка теж ідейна,— засміявся Бакрадце.— Заради своєї ідеї який військовий промах дали! А, генацвале? Клянусь мамі...

Давид із своїми земляками на деякий час відійшов. За ними, не відступаючи ні на крок, ревниво йшов слідом Петя Брайко. А ми з начштабу сіли тут же, щоб розробити план розгрому «лісових чортів».

— Саме по цій школі ми й скеруємо свій головний удар,— сказав я Войцеховичу.— А допоміжні дії намічай по штабу банди Сосенка і складах зброї.

— Термін? — запитав начштабу.

— Два-три дні досить? Адже треба зібрати ударний кулак, а хлопців розіслати по комунікаціях.

— Ех, шкода. Пароль знаємо.

— Це правильно, але ж не починати через одного пароля без підготовки? І скільки до них, до цих «лісових чортів»?

Начштабу прикинув по карті.

— Кілометрів шістдесят з гаком. По болотяних та лісових дорогах. Все одно не встигнемо.

— От бачиш? Ні, не варто поспішати. Нехай ці два дні хлопці потріпають фашистів на засадах. А там, дивись, яка-небудь самостійна сорока на хвості і пароль принесе. Словом, дій не поспішаючи. Але й не затягуй, звичайно...

У штабі накурили. Було душно. Хазяйка тільки що витягла хліб з печі. Я розчинив вікно. На дворі похмуро, волого, несло гнилизною, висів той зимовий туман, від якого особливо псується настрій.

Під вікном, на призьбі, чекаючи наказів, сидять зв'язкові від рот і батальйонів. Тихо перемовляються, попихуючи величезними самокрутками.

На мене ніхто не звертає уваги. Серед зв'язкових багато підлітків. У Васьки з Толькою на ніжних, майже дівочих щоках не помітно навіть того легкого пуху, що пробивається у хлопчиків у п'ятнадцять-шістнадцять років. Никодим на вигляд трохи старший, хоч, як мені здається, йому стільки ж років, скільки й цим двом. Вони мерзлякувато кутаються в трофейні плащ-палатки «тютютерівки» і підгортають ноги, на які капає з даху.

— І що в тебе за ім'я — Никодька, не інакше сп'яну тобі батьки таке вишукали...— сміється Толька.

— Ні-і,— відповідає хриплим, простудженим голосом

Никодим.— Мене бабуся ухитрилася без батьків охрестити. У попа в святцях на моє народження такий святий був... І надав же їй чорт з хрестинами отими! Повірте, хлопці, самому якось незручно... От війна закінчиться, через газету оголошення зроблю, поміняю на... придумаю потім яке.

— Подумаєш, охрестили! І мене теж охрестили, сестра старша розповідала... Вона пам'ятає. Тільки батько мене в метрики Анатолієм записав... А твої — несвідомі, у попа на повідку пішли,— не здається Толька, допікаючи добродушного хрипливого товариша.

По ганку загриміли чоботи. Я виглянув у вікно. Повернувся замполіт. На ходу, майже не дивлячись на хлопців, він кинув їм через плече:

— Егей, старики! Щоб цього більше не було... Дивіться мені, вуха намну,— і, шарпнувши за двері, ввійшов у хату.— Товаришу командир, хлопці тютюном балуються...

Я показав на накази.

— Давай підписуй, і розішлемо, чи що, у батальйони.

Поки комісар Микола виводив підпис, я знову підійшов до вікна. Звідти до мого вуха донісся хриплий шепіт:

— Ти ба, чорт! І як це він побачив, адже ми в рукава сховали цигарки. Комісар Руднев дуже за самогонку карав, а цей до курива добирається.

— Так це він таких сопляків, як ти...

— Який знайшовся...

За вікном тиха возня, сміх.

А через десять хвилин, одержавши пакети, хлопчачки вискочили на коней, і, приглушений туманом і відталою землею, тупіт копит заглух у темноті.

Я зачинив вікно.

21

Село Мосур на кілька днів стало базою нашої стоянки — що була вкрай необхідною. Ми мотивували це так:

1) Кінний склад вимагає відпочинку після безперервного маршу і поповнення обозу саньми.

2) Необхідно ліквідувати ряд недоліків організаційного порядку, виявлених під час безперервного маршу з 5 по 20 січня.

3) Для підвищення боєздатності з'єднання провести деяке переформування.

4) З Луцька і Ковеля німці інтенсивно вивозять награбоване майно як залізницею, так і автоколонами, отже, ми зобов'язані вислати на комунікації більше засад та диверсійних груп.

5) І нарешті виникає гостра необхідність розібратися в націоналістичному русі на Волині, бо весь район на захід та південний захід від Луцька охоплений озброєними бандами. Крім того, нас дуже цікавить школа «лісових чортів».

У наказі, що був оголошений тоді по з'єднанню, глухо говорилося про необхідність проведення розвідки переправ через Буг і про накреслення дальшого маршруту. А саме це й було головною метою нашої стоянки. Штаб уперто думав: чи не махнути за Буг?

Ми вирішили організувати ряд невеликих засад і диверсій на шляхах відступу німців, маскуючи, до речі, дрібні групи під «бульбашів». Хай німці ганяють націоналістів! Хлопці вже навчилися блискавично то знімати, то чіпляти погони.

У наших руках були документи, які свідчили про змову гітлерівських тилових органів охорони та адміністрації з бандерівцями. Бандерівська верхівка гарячково поспішала організаційно зміцнити свій союз з гестапівцями. Бандерівці одержували зброю, налагоджували зв'язок по радіо — коротко кажучи, готувалися до підпільної боротьби проти Радянської влади. Але прості люди, втягнені у цю заваруху під лозунгом боротьби з окупантами, як і досі охоче діяли проти дрібних жандармських загонів і тилової німецької адміністрації. Нам потрібно було всіляко використати у своїх інтересах це протиріччя.

Замислившись, проходжу повз розташування розвідроти. Сміх, примовки. Збираються, мабуть, на розшуки. Споряджені, підтягнуті — всі один в один. Біля криниці відділення Антона Землянки. Відра поблизу не виявилося, чи просто полінувалися бігти по ньому. Воду дістають якоюсь невеличкою мисочкою. Весела сварка.

— І чого ви, хлопці, воду п'єте? Чи оселедців об'їлися? — запитав, підходячи до них, старшина розвідроти Зяблицький.

— Ні, товаришу старшина, оселедців на обід сього-

дні не було. І риби солоної теж не вживали... А хочемо всі разом з рапортом до комісара зайти, щоб, значить, з ескадрону Усача нікого близько до нашої куховарки не підпускати... Прямо перевела всіх нас. Он що! Прийде, як кіт біля сала, вусами поворушить, а ми потім гуртом страждаємо. Борщ у рот взяти неможливо...

— А ви б, хлопці, свою красуню на яку-небудь старшу змінили, щоб вам до комісара з дрібницями не лазити. Так би і застрахували себе на випадок пересолів, — радить Тимко Арбузов, старшина санчастини.

— Змінити! Виміняєш шило на швайку! Не підбивай клин! Наша — чистьоха і готує добре: і вареники ліпить, і картоплю смажить, і все швидко, вправно — все може, поки Усач своїх ескадронців не підпустить. Ми розуміємо, діло молоде, з ким гріх та біда не трапляються... А все-таки доведеться якомусь кіннотнику в темноті боки помацати, щоб віднадити від нашої кухні...

— Напилися? Рушили, чи що? Чи ще черпати будете? — серйозно запитує Антон Землянка.

— Тільки у фляги наберемо. Це ж нема спасу, до чого спрага розбирає після солоного обіду.

— Поїхали...

Уже третій день стоїмо в Мосурі. Але Вася мав рацію — наші не засидяться. Вчора після того, як з'явилися у нас вірмени, ми вирішили розіслати в засади на всі боки відразу кілька рот.

Засади і дрібні групи диверсантів вийшли на комунікації. Ковель — Володимир, Володимир — Луцьк, Володимир — Замостя.

А сьогодні вранці у з'єднанні свято. Зв'язавшись з Києвом, ми одержали дві радіограми. В одній повідомлялося, що капітанові Роберту Кляйну Указом Президії Верховної Ради СРСР присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Друга радіограма адресована самому Кляйну. Його поздоровляв з високим званням і нагородою Микита Сергійович Хрущов. Він бажав йому дальших успіхів у боротьбі з фашизмом. А сам адресат гасав десь під Ковелем...

Ще вдень ординарці, сміючись, повідомили мене, що Цимбал вчора здорово розповідав про бойовий шлях Роберта Кляйна, про подвиг, за який той був представлений до Героя.

Увечері я вирішив розім'ятися і поїхав верхи по селу.

Підморожувало. Спускався туман. Коні ковзали по льодку, який то витримував їх, то провалювався.

На майдані, біля церківки, зустрів Миколу Солдатенка.

— Ординарці говорили, що дуже цікаво про нашого героя Цимбал розповідає,— сказав я Миколі.

— Ага. Сьогодні хлопці знову збираються його послухати...

— Послухаємо й ми, чи що? Де вони тут?

— Та в школі. Там у них штаб батальйону. І рота одна.

Я спішився біля школи.

Ми зайшли в клас, де в напівтемряві лежали бійці. Тільки двері в сусідню кімнату — очевидно, учительську — були освітлені. Біля просвіту товпився народ. Микола Солдатенко мовчки показав мені на гірку шкільних лав, складених одна на одну біля стіни. Я примостився ближче до груби. Навпроти була розіслана солома. На соломі лежало чоловік двадцять. Одні хропили, інші курили...

— Ну давайте, Андрію Калиновичу, уже час,— просили зв'язкові.

— Зараз, зараз,— заговорив Цимбал трохи невпевнено. Він помітив, що в учительську ввійшов Солдатенко.

— Та вже починай! — сказав той.— Знову про мене будеш? Брешеш — так бреши вже в очі...

— Ні, товаришу Миколо, тут розмова вчора була про нового,— сказав Цимбал.

— А про вас вони всю тільки правду розповідали,— підтримав Цимбала зв'язковий Шкурат.— Дуже навіть підхоже.

— Послухаємо,— сказав, сідаючи, Солдатенко.

— Зараз розкажу... Значить, так,— почав Цимбал.— Точаться бої за Київ. Це тоді, коли я ще в бригаді Родимцева воював. Тримаємося. Як зубами вчепилися. Ну, Клейст, генерал їхній, потикався-потикався — і назад: правіше завернув і на Умань пропер. А потім чутка пішла, що вже до Миколаєва підходять його танкові клини. Сімнадцятого чи дев'ятнадцятого вересня, не пам'ятаю вже точно,— наказ: Київ здати! Ох ти, яке горе! Фашисти на Лівобережжя рвуться, уже попереду нас кліщі загинають. Прикривала наш відхід до Борисполя танкова бригада. Не пригадаю вже номери і хто

там командував. Не знаю, можливо, я й зустрічався де в боях з Робертом Кляйном, а може, й ні, але що ми десь поруч були — це точно. Я видряпався живий, а він, значить, залишився. Поранили його в ліву ногу.

— Так звідки ж він взявся під Борисполем? — не витерпів Солдатенко.

— Він з Поволжя родом. З самого міста Енгельса. Танкіст. Лейтенант, кандидат партії. Та-ак... І залишився він на городі. Тут фашисти в Бориспіль з Києва прорвалися. Поранили дострілюють, полонених ведуть, як курчат на заріс. А цей танкіст лежить крижем поруч з соняшником спілим. Нога перебита — ні підвестися, ні повзти. Він стебло соняшника зубами перегриз, до решета дібрався, вигриз всі зернята і неначе ситий. Тільки води нема. А сонце в південь добре припікає. Горить весь, а води нема. Паморочитися в голові почало. Словом — смерть. Але наступного дня вийшла на город дівчина, хазяйська дочка. Побачила пораненого. «Солдатику, тікай,— шепче.— Німець у нас на подвір'ї». А він: «Пи-ити». Глянула вона на ту рану страшну, тихо ойкнула... і побігла. А він у тумані — кінець. Зараз фашисти прийдуть. І небо в його очах чорне-чорне стало. А через півгодини приходить він до пам'яті. Весь комір мокрий — це вона йому зуби розтисла — в рот воду з глека лле. Ковтнув раз, ковтнув удруге, ледве-ледве відійшов.

— Ох і жорстоке ти, життя солдатське... — зітхнув у класі хтось із слухачів.

Цимбал замовк, задумався, щось пригадуючи. Мовчали всі, лише потріскували чурбаки в «парашуті». І Слупський, і Вася із своїм товаришем Соколом, і зв'язкові — всі мовчали. Микола Солдатенко порушив мовчанку:

— Та кажи, що ж далі, Андрію Калиновичу?

— І от бере ця дівчина серп і починає кукурудзу жати. І кладе те бадилля прямо на нього. Цілий стіжок наклала. Шелестить сухе листя, а потім відразу все затихло. І ніби вітрець подув. Шепче вона: «Солдатику, ти живий?» — «Живий». — «Я, — коли можна буде, прийду. Тебе сховаю». Вона йому й води повний гарбуз поруч поклала. Довелось йому день і дві ночі там ще пролежати. Німці по городу ходили. Розуміє він добре по-їхньому, чує, як вони між собою перемовляються,

сваряться — чіпати їм хазяйську дочку чи ні. Був серед них якийсь капрал — баптист чи вангелист який, ну, словом, старовір європейський. Заборонив чіпати. Обійшлося.

Чоловіка зо три з тих, що курили й лежали в класі на соломі, підвелися і підійшли до дверей учительської. Цимбал розповідав далі:

— А коли фріцова колона пішла на південь, Катерина, ця сама дівчина, Кляйна на горище перенесла. Об'явився й фельдшер якийсь. Але тільки на другий місяць Кляйн почав одужувати. Так і пробув він у тих добрих українських людей всю зиму. Тільки навесні, через шість місяців, почав ходити. Нога в нього ліва вийшла коротша правої.

Серед слухачів чимало було людей однакової долі. Багатьох виходили в погребах, сараях, на горищах жалісливі молодіці й дівчата. Чи не через це слухають так уважно? А можливо, й тому, що дуже вже складно наловчився у госпіталі розповідати Андрій Калинович...

— Треба мені до своїх іти, каже. А Катерина його, видно, любити почала, чи що. «Не йди, Романе! — Вона так по-своєму звала. — Залишайся в нас, інакше мене в Німеччину заженуть. А так поженимося — можливо, обійдеться. Не йди...» Нічого він їй не сказав на це, але ще на тиждень залишився, все випитував. Чутка про партизанів уже й туди, в степи, дійшла. Піднісся духом танкіст. Тільки де їх шукати, тих партизанів: до північних лісів далеко, з хворою ногою швидко не дошкандибаеш. А тут і на півдні повіяло новинами. Говорить Кляйн Катерині: «Спасибі тобі за все. Не могу я більше». А вона відповідає: «Ну що ж, війна. Я розумію, вона і моє серце переїхала, а не зупинилася». Важке в них вийшло прощання. Що там було в неї, в її жіночому серці, того не знаю. Чи, може, патріотизм, чи, може, любов — піди розберись. Все перемішала та війна.

Задумалися партизани. Доводилося багатьом такі важкі хвилини переживати.

— Пішов-таки Кляйн?

— Катерина більше його не тримала? Значить, справжня патріотка, — зітхнув Слупський.

— Еге ж. Аусвайс¹ він добрий дістав і пішов на

¹ Посвідчення.

південь. Блукає по полях і дорогах уже не один день, все партизан шукає. Зустрічаються на шляхах машини. Німці його, правда, не чіпали. Поліцаї тільки, ці скажені собаки, вилупляться баранячими очима на аусвайс, на печатку з чорною вороною на гербі. Але він швидко з ними наловчився обходитися. Документи під ніс, та як гаркне по-німецьки: «Ахтунг, ахтунг, русіше швайн, до-нер ветер!» — і зверху всього того німецького російським матюком перекриє. Відразу поліцаї руки по швах. Так і тинявся він тижнів зо три.

— Винюхував? — пошепки запитав Вася Коробко.

— Еге ж. Важко було, але все ж винюхав. Є там, за Богдановими місцями, лісок. Є й ярки з дубнячком. От десь тут, чує він, повинні бути партизани. Ще днів зо три ходив по тих ярах. Там і спав, у села не заходячи. Так його сплячого й накрили.

— Гестапо? — охнув хтось.

— Партизани. Вони теж дві доби по його сліду шастали, вистежували: чого людині треба? Що він винюхує, як шакал? Проснувся він. Навколо нього чоловік з десять, дивляться в очі. «Ти хто?» — «Оточенець». — «Всі ми оточенці. І поліцаї, і партизани. Зараз ти хто?» — «Ніхто. Партизанів шукаю». — «Ерїх Кох, і поліцаї, і Степан Бандера — всі вони теж партизанів шукають». Мовчить наш Роберт-Роман. Повинен я вам, хлопці, сказати, що степовий партизан — це людина зовсім іншого гатунку ніж, скажімо, ми. Обережність і пильність у них, у степу, — це найголовніше. Я з тими степовиками в госпіталі лежав. Так уночі, на ліжку лежачи, ї то оглядаються. Кожні десять хвилин прокидається, голову сторчки круть-верть на всі боки — і знову спить. Загони степових партизанів по балочках, по очеретах та по плавнях ховаються. А народу в загоні чоловік десять-п'ятнадцять. Ну, від сили — півсотні. Не більше.

— Взагалі, вуха сторчки, очі туди-сюди? — запитав Микола. — А воювати хто ж?

— Воювати, воювати... Близько один-єдиний лісок, а навколо степ на сотні кілометрів. Ліс там такий собі, ну, ярки там... теж поганенькі. Камінь з одного берега на другий перекинути можна. Так і доводиться перебігати кожну ніч з одного ярка в інший. Взагалі так: коли діє загоник з двох десятків чоловік, і до хитрощів, і до чого тільки не вдається той степовик-партизан. Ну і ось,

стоїть наш Роман-Роберт, по руках зв'язаний. Командир наперед вийшов. Конько — колишній вчитель. Видно, вчитель той у психології розбирався непогано. Зрозумів, що не підсланий якийсь гестапівець, не бреше. Кляйн йому свою націю відкрив. І Конько замислився. Залишив його під наглядом товаришів, а самі — видно, комісари і там інші начальники — вбік відійшли. Сіли за кущами радитися. Потім вийшли і своє рішення йому об'явили: прийняти тебе у загін не можемо і пояснили йому по-товариськи своє південне степове становище. Бачать, аж змінився на обличчі чоловік. Ну, ніби як з петлі вийнятий. Тоді й каже товариш Конько: «А все-таки, завдання тобі даємо. Ставай на службу до фашистів, якщо ти їхню мову добре знаєш. Ось тут у райцентрі й ставай. Ну, скажімо, в емтеес. Ти танкіст — техніку повинен знати». Домовилися відносно паролів. Документи Кляйну замінили. Виходило по вигаданій біографії до тих документів, що він фольксдойч з Бессарабії. І пішов Роберт Кляйн до німців на службу. Призначили вони його механіком. Райончик поганенький, хоч і хлібний. Яке в районі начальство? Гебітскомісар, жандармів чоловік з дванадцять, зондеркоманда, ну, взагалі, двадцять п'ять — тридцять чоловік фріців, для запаху, як кажуть. Ще парочка агентів тайної поліції.

Дві шкури Кляйн носив, і обидві просвічуються: і поліція носом тягне, і, знає він, районні підпільники з нього очей не спускають. Все-таки втерся він у довір'я до німецького начальства. З самим гебітскомісаром у карти почав грати. Хоч фашист у карти з ним грає, але обідати, скажімо, вже не посадить, ні. Все одно вважають його людиною другого сорту: фольксдойч — це ніби тільки кандидат у арійці. Потім почали його просвіщати. Геббельсову науку йому втовкмачувати. Завив Кляйн від того Адольфового вчення... Чи то втекти, чи то в петлю. Не лізе в душу радянської людини фашистська нісенітниця. Але тут якраз від Конька зв'язковий прийшов і приніс йому таку резолюцію від командування загону: «Наказ вважаємо виконаним, зараховуємо підпільником і розвідником загону».

— Агентурним, значить? — запитав Сокіл.

— Дають йому нове завдання: мисливцем стати. Розвів руками наш Кляйн, але повеселішав: повірили, значить, хлопці і командир. А наказ є наказ — треба

виконувати. Став мисливцем. Зайців і куріпок призвичаївся стріляти. Задрипана полуторка в його розпорядженні була як у головного механіка емтеес,— чмихалка така, ніби примус. Деренчить, мотор чмихає, але колеса крутяться. Смердить, а їде. От виїжджає Кляйн уночі в поле з двостволкою, до умовленого яру підкотить, а партизани йому на машину зайців, качок понакидають штук двадцять і кажуть: «Відвези всі до самого гебітскомісара». Той фашист жадібний, звичайно, задоволений. «Гут, гут»,— каже. А через тиждень сам уже питає: «Скоро, фольксдойч,— на полювання?» Сподобалася йому дичина українська. Так і почав Роберт добу за добою пропадати з машиною. На полювання, значить,— і все. Одного разу вчора йому Конько й каже: «Трете тобі завдання: відвезеш на машині десять чоловік за сто кілометрів. Дві години хлопці попрацюють — і сто кілометрів назад». — «Що ж, можна»,— відповідає Кляйн. Навантажив він партизанів з мінами за плечима — на випадок небажаних зустрічей, щоб можна було хлопців у кювет швидше висадити,— і газують вони степом, прямо під станцію Яготин. Тими мінами звалили ешелон під укіс — і назад.

— Ось тобі й зайці і качки-крижні! — задоволений, засміявся Микола.

— Так за тиждень-другий ешелончиків п'ять вони під укіс акуратненько спровадили. То там шурують, то зовсім у іншому місці. Карателі біля залізниці партизанів по степу шукають, знайти не можуть. Нікого нема, невідомо, хто шкоду німцям робить.

— Оце тобі й мисливці! — Вася Коробко навіть примружився від задоволення.

— Це вовча тактика називається,— сказав серйозно Цимбал.— Вовк біля свого лігва ніколи вівцю не роздере. І свиню не заріже.

— Вірно,— підтвердив Микола Солдатенко.

— Занадилися вони поїзди клацати. То під Яготином, на лінії Київ — Полтава, то під Красноград махнуть. Збілося з ніг гестапо. Села почали палити поблизу залізниці. Поліцаїв заганяли. Нічого не можуть винюхати. Рішили чоловік з півсотні поліцманів з досади.

— Так їм і треба,— сказав серйозно Сокіл.— Чому не доглянули?

— Ну, зрозуміло, почали поліцмани розбігатися хто куди.

— Не сподобалося, значить, коли чимало рішили...

— Виходить, і на півдні можна партизанити?

— Аякже, звичайно, можна. Але тактики дотримуватися треба. Південної, особливо. Там колоною не попреш. Взагалі, цілий рік у них так справа і йшла. Жодного разу не засипались. Але провалився сам Кляйн. Губернатор у район шпигуна досвідченого прислав під виглядом продавця чи якогось комерсанта. Він у грі в карти пристав партнером до гебітскомісара. І почав про щось здогадуватися. Звернув увагу, гад, що тієї ночі, коли Кляйн на полюванні, саме тоді і катастрофи бувають. Три місяці, стерво, в карти грав. І винюхав, а заходів не вживав — хотів Роберта-Романа із загonom захопити. Але і сам Кляйн відчув, що прогорів, і разом з полуторкою вчасно втік у загін. Тепер уже Конько не заперечував проти цього. Хоч і німець, але перевірений партизан.

— І вовча тактика зірвалася? — запитав Сокіл.

— Не те щоб зірвалася, — час інший настав. Уже сорок третій рік ішов. Літо, Курська дуга. Наступи Першого і Другого Українських фронтів. До Дніпра Червона Армія наближалася. Почав тоді наш Кляйн під оберста, полковника німецького генерального штабу, працювати. Вбили одного разу такого в засаді. Самого оберста — в яр, чобітки і шинельку, кітельчок, кепочку зняли і Кляйна нарядили. Нічого — підходить. Машина теж першокласна, чудова машина — «опель-адмірал» називається. Мундир, ордени, карта, планшет шкіряний, бінокль, пістолет у кобурі з монограмою від самого Гудеріана. Чим не оберст? Мотається степом «оберст», а за шофера в нього сам командир загону Конько. І не те, щоб не довіряв Конько німцеві Кляйну, навпаки — на всі сто процентів довіряв, а сам ризикував, щоб на випадок чого рішення на місці події приймати, ну, і скільки можливо охороняти свого першокласного розвідника. Крім емтеесівської полуторки, обзавівся загін ще парочкою грузовиків — позаду «оберста» газують за «опель-адміралом» Полтавщиною ранками та присмерками. А вдень у ярах і балочках переховуються.

— Теж, видно, рейдова тактика?

— Еге ж! А ти думаєш як? Тільки іншого, значить,

ранжиру — москіти, комарі, а кусаються і спокійно спати фашистам не дають, ні...

— І великий у них уже був загін?

— Точно не знаю, скільки братви в тому загоні. Але небагато. З нашу роту загін був, не більше.

— Ти ба. Я б і то злякався, — наївно сказав безстрашний розвідник Мурашко.

— Вся справа у звичці. Ти звик до гуркоту, щоб уже коли бій, так тріску, шуму на весь район, а степовики, сказав уже, — комарі, москіти. Боезапас весь на обліку, баз нема, що в противника роздобудуть, те йому ж і повернуть. Сам тепер розумієш — багато з собою на дві-три машини не навантажиш при такій рейдовій тактиці.

— Еге ж, тактика: туди-сюди й назад.

— Ну, невеликий загін так невеликий. Як же далі вони працювали? — сказав Солдатенко.

— От, значить, наступає до Дніпра наша Армія: до Десни Рокоссовський тисне; південніше — Перший Український фронт, Ватутін і Хрущов наступають; ще південніше — Другий. Представник Ставки маршал Василевський координує.

— Що, що? Координати наводить?

— Ну неначе так... Та, взагалі, я й сам не знаю, як хто координує. Щоб не сперечались, чи що. А може, для дисципліни. На півночі, там, де партизан більше, так по переправах, які зберегли партизани, стрілкові дивізії наступають на Чернігівщину, інші — на захід, до Дніпра виходять. Танкові бої ідуть на Полтавщині. Фріц огризається. За Дніпро, як гусінь-гадюка, фашист з технікою лізе. Думає на тому березі закріпитися. І в цій каші прифронтівій крутиться машина «опель-адмірал». Командир Конько за шофера — петлиці обер-вахтмайстера, а на задньому сидінні — такий поважний оберст генерального штабу із скельцем у оці.

— Теж координують?

— Звичайно. Вони на цей час уже й рацію собі роздобули. Тільки в розвідку сам командир завжди вирушав.

— Ну, це не діло! Якби у нас комісар чи, скажімо, сам Ковпак у розвідку ходив, що б вийшло? Скажи ще, в крайньому випадку сам підполковник пішов би, як це було під Брянськом чи в Карпатах, коли він заступни-

ком діяв. Це ще туди-сюди. Але щоб сам командир загону...— розсудив розвідник далекого прицілу Шкурат.

— Звичайно, не годиться,— погоджується Цимбал.— Але тут же не звичайний час, а три фронти наступають. Боротьба за Дніпро. Можна й командиріві. Наказ Верховного Головного командування оголосили: хто перший за Дніпро ногою ступить — тому Героя належить. Як кажуть, виняткове становище: або пан, або пропав. Одержують і степовики-партизани наказ по рації. Може, від товариша Василевського, а може, від товаришів Хрушова чи Ватутіна, не знаю. Словом, високий наказ: «Розвідати переправу через Дніпро, підтягнути загін до рубежу». Підійшли до переправи партизани і на світанку — в очерети. Як каченята. «Опель-адмірал» — фирфир! — вискочив на насип і газує. Через Дніпро проїхали на повному ході повз варту, все винюхали — і до своїх. А годині о восьмій ранку вже з очеретів по рації — стук-стук! Так, мовляв, і так: «Переправа могутня. Важкі танки витримає, але замінована. Війська йдуть безперервно, пруть навалом. Комендант переправи в бліндажі сидить біля машинки підривної, тільки крутнути і — все в повітря». Відстукали. Чекають. Через кілька хвилин по рації наказ: «Не дати ворогові переправу зірвати. Протримати в своїх руках кілька годин. Передні танкові батальйони дістали наказ: прорватися до Дніпра. Два батальйони танків пішли в рейд. Зв'яжіться. Виконуйте». Іде знову «опель-адмірал» на насип. І тихо, на першій швидкості, — на міст. Наш оберст праворуч, ліворуч козиряє двома пальцями. Конько ніжні гудочки подає: дорогу звільни, дорогу, фріци. Вклинились у німецьку колону і прямо на мосту стали.

— А загін? — пробасив хтось із слухачів.

— Сидить в очеретах, як лисиця перед зграєю гусей, що на луках пасеться.

— Виїхали на міст?.. А далі?..

— Виходить не поспішаючи з «опель-адмірала» оберст, скельце на вартового навів і пальчиком йому махнув. Вартовий гусячою ходою уперед і по-егерськи на караул. Честь йому віддає. «Вас іст дає, віфіль?» — і все таке інше питає оберст. «Де комендант переправи? Покликати його сюди!» Побіг вартовий у бліндажик. Комендант у чині обер-лейтенанта з'явився в касці, але неголений. Оберст генерального штабу давай йому

вчитувати: «Чому неголений? Чому чоботи брудні, та й на переправі непорядок? Чистоти нема...» І вода йому в Дніпрі брудна, і запах поганий. «Як караули держиш? І чому зенітки на лівому березі? Вони на правому березі повинні стояти».

— До зеніток, значить, уже підібрався...— видихнув Солдатенко.

— Наказує негайно ті зенітки переправити. Десять хвилин термін! Обер-лейтенант побіг наказ виконувати. Оберст на поручнях мосту карту розгорнув, стратегію метикує. А Конько тим часом, значить, машину драїть, чистоту наводить. Але на всі боки оглядається. Через півгодини підбігає комендант переправи з рапортом. Зенітки вже на тому березі встановлені. Німці працюють як годинник. Кляйн знову на нього кричить: «Доннер ветер! Ферфлюхтер, туди твою... і назад. На тому березі, та не туди дивляться». Але, видно, переборщив він. Відійшов обер-лейтенант вбік як у воду опущений. «Німецькі офіцери почали підозрювати. Вони в коменданта щось питають»,— шепнув Кляйну Конько. І зібралось їх уже чоловік з п'ять. Розмовляють. В бік «опель-адмірала» головою хитають і прямують усі до машини. Комендант переправи і той сміливості набрався, шанобливо під козирок взяв і до оберста: «Все ж,— каже,— вибачаюсь, а дозвольте ваші документи».

— Ух ти,— видихнув зв'язковий Шкурат.— Ну, влипли хлопці. Їх же двоє, а фашистів повно кругом!..

— Глянув Конько на ту офіцерню, а в них кобури розстебнуті, тільки пістолети вихопити. Тихенько Кляйну по-російськи: «Тримайсь, братику, рвонемо відчайдушно» — й обережно мотор «опель-адмірала» завів, сам за руль вчепився. А Кляйн як гаркне: «Мовчати! Розбестилися всі тут. Трам-тара-рам...» Комендант ледь-ледь відійшов кроків на три і знову: «Ваші документи!» — і за пістолетом тягнеться. Наш оберст відійшов від машини ближче до коменданта. В того пістолет уже в руках, офіцерня навколо насторожилась. Кляйн спокійно: «Документи?» — і в бокову кишеню руку опустив. Крім того, що в кобурі з монограмою самого Гудеріана, там у нього ще парочка пістолетиків була. Запасний пістолет з кишені — р-раз! — і спокійно так, майже не дивлячись, каже: «Іменем фюрера» — та бах коменданта в лоб. Звалився комендант. Кляйн сунув пістолет назад у ки-

шеню і до офіцерні підходить: «Кобури застібнути!» — і на свою кобуру показує. Видно, доки серед них були. Відразу срібну монограмку і підпис самого Гудеріана впізнали. «Розійтись! Виконувати наказ!» — командує оберст. Нікому не було охоти від імені фюрера дев'ять грамів у лоб дістати. Повернувся оберст спокійно до них спиною, до машини підійшов, чобіт на підніжку поставив. Глянув на свого шофера, а той так вчепився за руль, аж нігті у долоні вп'ялися. Кляйін зітхнув і каже: «Фу, пронесло, здається... Давай, товаришу командир, дій, а я залишуся тут». І обмінялись поглядами. Сказано було бойовими товаришами все. Роберт-Роман «наводить порядок» на Дніпрі. Зробить усе можливе й неможливе. Козирнув двома пальцями оберст своєму командирі партизанського загону, той крутнув машину, і тільки курява стовпом знялася. А оберст сигару запалив, з прутика верболозу вирізав неначе стек, зрідка поплескує себе по халяві чобота. По переправі пройшовся і з насипу вниз збіг у бліндажик.

— І наводить там порядок?

— Ага, прогулюється, оглядає. Німецькі солдати йому під козирок беруть. Він начебто не помічає. Проводку шукає, ту, що тягнеться від бліндажа до шурфів, колодязів мосту, повних вибухівки. Під мостом знайшов. Збоку саме літаки йшли, чи то німецькі, чи то наші. Оберст солдатам сигарою у небо показав: «Ахтунг, мовляв, слідкувати всім».

— От здорово, насобачився по-німецьки шпрыхати! Не Цимбал тобі, а заправський німець... Калиновичу, — звернувся до оповідача Шкурат, — це ти не курси, випадково, в госпіталі проходив з німецької мови?

На Шкурата зашикали, замахали руками, а Солдатенко мовчки показав йому на язик.

— Солдатня витріщила очі в небо, а він тихо вирізав кишеньковим ножом проводу метрів зо два. У Дніпро чоботом його відкинув, кінці землею замаскував — шукай тепер, як підірвати! — і знову на переправу. Ну, взагалі, більше години він один німецьку переправу тримав. А Конько тим часом на схід газонув кілометрів двадцять п'ять. Танки радянські побачив — червоний прапорець з-під сидіння, він у них там завжди був у запасі, і прямо на «тридцятьчотвірку»...

— З прапором, щоб не підбили?

— Еге ж. Тут же доповід. Командир танкового батальйону вказівки з цього приводу вже мав. За «опель-адміралом» відразу танкова колона вишикувалася і на повний газує. Вискочили на насип, стрілянину зняли прями по німецьких обозах. А оберст спокійно по мосту походить. Коли ж радянські танки розвернулися вздовж заплави, він вартового бах, телефонну трубку зняв і ротам, що залягли на правому березі, наказ: «Іменем фюрера, всім здаватися в полон. Росіяни нас оточили». Ну, німці — народ, звичайно, дисциплінований. У них не те, що в нас. Наші воюють за наказом, а наказу нема — воюють за совістю. А у них, поки наказ є, — виконуй. А нема — організованим порядком хенде хох! І готово. Танковий радянський батальйон на той берег з ходу переправився і зенітки прасує. До вечора партизани Конька і десантний танковий загін на тому березі захопили плацдарм. Уночі ціла стрілкова дивізія переправилася туди. А до ранку й корпус.

Хлопці пожвавішали.

— А я думав, раз німець, так уже... А він он який!

— На вигляд він дійсно так собі, немов миршавенький гречкосій. Може, із оточенців який, можливо, із запасу, думав і я спочатку, — відгукнувся Шкурат.

— А він «оберст»!..

— Та цей миршавенький як дав би тобі дев'ять грамів межи очі іменем фюрера!

Партизани зареготали.

— Звідки ж тобі все це відомо? — запитали у Цимбала.

— Сам генерал Строкач нам у госпіталі про цей подвиг доповідь робив. І про інші, звичайно. Він частенько поранених відвідував, підбадьорював, так би мовити, морально нас підліковував.

— От, брат, і не думали, що серед нас такий німець діє, — резюмував Мурашко.

— Дивись, ще, можливо, й турки об'являться.

— Турки не турки, а угорський комсомол в Бакрадзе ходить у політруках...

Повертаючись з Миколою в штаб, ми вирішили, що Цимбала треба призначити комісаром у батальйон Брайка. Звичайно, політроботу треба будувати в основному на поточній політиці, але якщо бойові справи живих, знайомих кожному людей подають приклад і роблять

політроботу живою, конкретною, повчальною, то це теж немала справа.

— Та що говорити, молодець Цимбал, — ствердив Микола. — Я сам його слухав, як мала дитина казку... А цим людям своєю розповіддю він вніс у душу і бойову, і інтернаціональну ідею.

22

Через день із засад на комунікаціях почали прибувати наші дрібні групи. Діяли вони успішно — приводили полонених, підбирали машини, пускали під укіс поїзди, захоплювали обози.

Давид Бакрадзе з новим комісаром, угорцем Йосифом Тоутом, на чолі двох рот вийшов на Ковельське шосе, до села Блаженики. Вони замінували міст через річку Тур'ю й уміло замаскували свої роти в засаді. Чекати довелося недовго. З Ковеля на Володимир-Волинський поспішала невелика колона автомашин. Попереду — легкова з офіцерами. Бакрадзе згадав, як у засаді на горі Синичці я наказував йому: «Відкривати вогонь тільки тоді, коли зможеш відрізнити, якого кольору очі у фашистів».

Тут була не гора, а рівнина, і не егері з едельвейсами на пілотках, а машини, які швидко їхали. Хитрий старшина Боголюбов завчасно розібрав дошки на мосту. Передня машина застрягла, втопивши колесо в щілину між балками. Задні натиснули щільно, потім розвернулись і почали переїжджати річку по кризі. Партизани пропустили їх на свій берег і тільки тоді відкрили одно-стайний вогонь. Сутичка тривала не більше п'яти хвилин. Ще десять хвилин на збір трофеїв, і роти Бакрадзе йшли на Мосур з трофеями, картами і полоненими.

— Гітлерівці втратили дві легкові, десять вантажних машин і два взводи піхоти, — рапортував Давид.

На Луцьке шосе, як мисливець у тайгу, вийшов з своєю знаменитою четвертою ротою омич Сашко Тютєрев. Цей сибіряк був неабияким спецом по засадах. Сержант дійсної служби, він почав воювати разом з Іваном Івановичем Бережним у дивізії генерала Бірюзова. Не раз вони на привалах розповідали, як

вибиралися разом з своїм генералом з брянського оточення. Особливо часто вони згадували бій на Севському шляху, під селом Іванівкою, в неділю 12 жовтня 1941 року. Генерал Бірюзов зібрав залишки своєї дивізії і повів її на прорив. Через шлях проривалися під шквальним вогнем. Бірюзова було поранено. Нашвидку перев'язавшись, він продовжував керувати боєм, пропускаючи повз себе підрозділи і обоз з матеріальною частиною і пораненими.

— Через півгодини генерала поранило вдруге, а потім і втретє — тяжко,— розповідав Тютєрев.— «Не кида ти генерала!» — командує Бережний і тягне палатку.— «Сам умри, а командира виручай».

Поклали вони комдива, який втрачав свідомість, на палатку і понесли. Потім піймали обозного коня.

— Такий сірий, в яблука, коник був. Видно, з третьої батареї. Генерал опритомнів. І з повозки знову почав керувати боєм,— розповідав Тютєрев, не підозрюючи, що він і Бережний врятували життя майбутнього Маршала Радянського Союзу.

Так само вчинив Тютєрев і в Карпатах, де його рота врятувала Ковпака.

Тютєрев вважався у нас і майстром засад.

— Дивись, не заривайся. До кінця війни далеко,— кажу йому.

Тютєрев мовчки козирає.

— Та він же мисливець! Сибіряк! Ходить тихо, вдає лихо,— сміється Ленкін, теж сибіряк. Усач сам давно напрошується в засади. Але я зберігаю його кіннотників для «лісових чортів». Там буде потрібна швидкість і одчайдушність Усача.

І цього разу Тютєрев ударив сміливо. Пропустивши пару легкових машин і один патрульний броневик, він устеріг-таки автоколону з десяти тритонних «опель-блїтців» і восьмитонних «бюсінгманів». Машини ревіли дизелями, підіймаючись нагору повільно, натужно.

— Вантажєні. Чорт їх знає! А якщо жива сила? На таких дияволах і батальйон розміститься,— непокоївся старшина роти.

— Люди легші. А це машини з вантажем. Не бачиш, лєдвє повзуть,— заспокоїв Тютєрев.— Приготуватися. Вогонь кулеметів і автоматів. По стеклах і кабінах. Бронєбійкам по першій і останній. Гранати — тільки

якщо вискакуватиме жива сила. Пр-р-риготувались. Вогонь!

Бій у засаді — як пожежа в засуху. Хвилину-другу шквал. Ура-а!.. Атака.

І тиша.

Хлопці Тютерева уже господарюють біля величезних автобитюгів.

— Підметки! Вакса! Шинелі! Маскхалати!—лунають крики з різних боків. Не встигли до ладу допитати зляканих шоферів, як по верхів'ях сосен забахкали розривні кулі.

— Крупнокаліберний б'є, товаришу командир. Треба відходити.

— Підбитих скільки?

— Три машини.

— Шоферів по місцях. Заводити машини і за мною! — командує Тютерев, сідаючи поруч з німцем шофером.

П'ять чи шість машин вдалося відтягнути з шосейної дороги в ліс. Але за кілька кілометрів од шосе вони загрузли в багnistому торф'яному ґрунті. Розвідка, яка залишилась на шосе, повідомила через годину, що до місця засади на шосе з'їхалось до десятка фашистських бронемашин і два легких танки. Через півгодини мотори загурчали і обережно навпомацки рушили по машинному сліду. Тютерев наказав перекласти частину вантажу на підводи, машини підпалити. Разом з машинами згоріла і велика частина німецького обмундирування.

На це ж шосе, західніше Володимира-Волинського, до Грубешова вийшла і п'ята рота Ларіонова. Цей молодий лейтенант воює добре, але не дуже він терпеливий. Ми вже говорили про те, що варто нам завести й другий ескадрон кінноти. Намічаємо п'яту роту перетворити в драгунів.

— Діставай сідла, Ларіонов! — інструктує його начштабу перед виходом у засаду. Я даю йому пароль до Мазура, попередивши про свої підозри...

Ларіонов повертається, підбивши кілька грузовиків. Порожняк. Направлявся з Луцька на Грубешов. Теж їхали по шинелі і маскхалати для танкової дивізії. На глухих хуторах «західніше Грубешова», як сказано про них у меморандумі лорда Керзона, Ларіонов зв'язався з поручиком Владеком з шостого уланського полку...

Мазур познайомив їх. Під час бесіди поручик промацував, коли й на якому фронті Червона Армія перейде Буг. Йй-богу, Ларіонов цього не знав, як не знав цього й я.

Із всіх цих даних, які приносять разом з досить багатьма трофеями наші роти із засад, впливає такий висновок: на шосейних дорогах пожвавлення. Дорога Грубешов — Володимир — Луцьк, мабуть, забезпечує якесь крупне військове з'єднання, причому фронтове.

Важко, звичайно, міркувати у фронтовому масштабі, коли ти всього-на-всього партизанський командир. І дедалі важчі роздуми охоплювали мене. Не для цих же дрібних сутичок у засадах дійшли ми до західного кордону країни? Годинами дивлюсь на карту: північніше нас — Ковель і Холм, з'єднані чорним джгутом залізниці, південніше — Володимир, південно-східніше — Луцьк, прямо на схід — шосе і залізниця Ковель — Ровно. На заході — голуба стрічка Західного Бугу. Над нами проходять дві траси повітряних комунікацій — незримі, але вони вже досить намуляли нам вухо й око. Куди завдавати удару з цього чотирикутника, якщо ти воюєш серйозно, а не думаєш обмежитися дрібними засадами, клацаючи по дві-три машини на добу? Адже з усіх чотирьох боків у тебе фронт! Нечіткий, переривистий, крізь який можна при бажанні без особливих труднощів пробитися, так само як всього три дні тому прорубались ми через переїзд біля села Підгорного. Але все-таки ти в оточенні! Хоча б тільки в психологічному, так би мовити, розумінні, але в оточенні! А психологічний цей жупел примушує холонути воєначальників більших та й досвідченіших за нас.

— Еге-ге, командуєчи й ті оглядаються, як тільки засікаються на флангах рухливі групи, хоч вони всього лише з кількох танків,— каже Войцехович.

Однак на цей час для нас, що здійснили тисячокілометрові рейди від Брянських лісів до Карпат, жупел оперативного оточення геть вивітрився. «Так якого ж диявола ти ламаєш голову? — запитував я сам себе.— Правда, чотирикутник чорних, червоних і голубих ліній тіснуватий. Хай ріденький, але навколо фронт. Але ми ж воюємо без фронту. А де твої фланги? Дурниця! Давно воюємо без флангів. І нічого...»

— Закінчимо війну, засядемо за парти в академіях, напишемо праці. Ось тобі й готова тема для диплома,—

говорив мені Руднев, який ще задовго до вирішальної сутички з фашизмом закінчив військову академію.

— «Війна без флангів...» А що, годиться заголовок для диплома? — казав я.

— Ну, за один такий блюзнірський заголовок тебе, брате, і на поріг військової науки не пустять.

— А якщо більш обтічний: «Війна без фронту і флангів»? — запитав я наївно.

Хитро закручуючи чорний вус і примружуючи каре око, комісар говорив:

— Смієшся? Військова наука — це тобі, брате, не фунт ізюму. Це тобі не по тилах ворога бродяжити...

І не можна було зрозуміти — чи сміється він, чи серйозно розкриває свої потаємні думки. А може, просто тренує мене, вимагаючи брати високі бар'єри закостенілих понять і шаблонів.

Такі розмови бували не раз. І майже завжди комісар варіював цю тему: «без фронту і флангів». Але я добре запам'ятав, з якою тривогою і настороженістю і якимсь навіть ворожим поглядом обпик він мене, коли я, кинувши поводи думки і бездумно давши їй шенкелі, звився свічкою:

— А може, назвати: «Війна без тилу»? Як?

— Ти це кинь! — І навіть погрозив рукояткою нагайки. — Як це без тилу? Без тилу не буває. А якщо надумаєш так воювати, запам'ятай — це смерть. Загибель.

Згадавши любимого комісара, я знову в думці повертаюсь до конкретної обстановки, до чотирикутника, в який ми влізли південніше Ковеля.

Отже, ми ведемо війну без фронту і флангів. На всіх крилах цього ефемерного фронту зараз діють наші засади і диверсанти.

Війна без флангів! Ну, а де ж наш тил? Ось у тому-то й справа, що зусиллями всіх цих бандер, гончаренків, сосенків у чотирикутнику, куди забралися ми самі, у нас нема тилу. По кожній з наших груп можуть вдарити ці шакали. Рано чи пізно розкусять же вони наш маневр. А тут діють цілих три курені і школа «лісових чортів». Виходить, вони й є нашою найближчою метою. Ну, а вести війну без флангів ми вміємо: це наш профіль, наш хліб.

Але десь туманно ввижалися ще дві заманливі цілі.

Майнуло на мить: а чи не плюнути на цей чотирикутник?! Чи не махнути за Буг? Там, за двадцять кілометрів від переправи, в Грубешові, склади обмундирування, сідел, маскхалатів, зимової одежі, взуття і шкіри, якими так шикарно підлаталися і рота Тютерева й ескадрон Ларіонова. Одних тільки зимових маскхалатів привіз Тютерев вісімсот штук! Та шинелей понад тисячу. Наскок на інтендантські склади! Чим не ціль? Або ще інша: по санному шляху здійснити стрімкий двохсоткілометровий марш на південь, до Львова і далі — в Словаччину.

Все це заманливі об'єкти. І в чисто воєнному відношенні, звичайно, більш значимі, ніж якась там банда Гончаренка-Кліща, Антонюка (він же Сосенко) чи «лісові чорти». Але ці обидві цілі за Бугом. А Буг — це державний кордон. За Бугом Польща. Але все-таки там, за Бугом і за Карпатами, вже як-не-як, а стратегічні цілі. Військовий нюх, порив говорили на користь двох заманливих варіантів. Можливо, дійсно, варт заплющити очі на високі матерії і діяти по-партизанськи? Так би мовити, ех, або пан або пропав! При вдалому результаті через п'ять днів ми закоптили б польське небо чорним димом від сотні фашистських літаків, що гудуть над нами. «Але кордон, кордон, чорт би його побрав...»

А про те, що нас засікли за Віслою і на берегах Темзи і марно занепокоїлись нашими погонями, ми тоді, звичайно, і думати не могли.

Залишалася тільки одна ясна мета: розгром націоналістичних банд у Західній Волині. А головний удар? Ну, звичайно ж, «лісові чорти»! Вирішено. Треба негайно громити їх.

— Викликати комбата Брайка і з ним старшого вірменської групи, — віддав я наказ зв'язковому Шелесту.

Наступні два дні вистачало роботи і штабним, і розвідникам, які одержали особливе й важке завдання: так прошупати дислокацію, чисельність та озброєння цієї школи, щоб ні в якому разі не викликати у противника жодної підозри. Я суворо попередив їх, щоб вони не вибовкали.

Штаб «потів». Войцехович і його помічники десятки годин просиджували над картами, донесеннями, зведеннями. Але більше за всіх працював політсклад. Микола Солдатенко, комісари батальйонів Цимбал, Тоут, Шолін,

політруки, парторги рот і агітатори у взводах, помічник Миколи по комсомольській частині Мишко Андросов, колишній секретар райкому комсомолу Надя Циганко, комуністи й комсомольці весь час проводили в ротах, писали листівки, скликали збори жителів, були в глухих хуторах. Завдання було ясне: ізолювати банди від народу, позбавити їх тилу, підтримки, резервів. Звичайно, небагато хто з наших помічників знав конкретну бойову мету. Ми не могли розкривати навіть і комуністам напрям головного удару, навпаки, ретельно маскували його.

З воєнною стороною операції ми, звичайно, впоралася. Впевненість у цьому була повна, і вона виправдалася через кілька днів. А політичний маневр? «Надто вже складна каша, заварена тут гестапівцями та їхнім вірним помічником Бандерою. Чи зуміємо ми в ній розібратися? Чи нема де прорахунку?!» — думав я, думали й комісари.

— Коли вже витрачаєм час і сили, то тут мало вибити «курсантів» з лісів, потіснити чи розігнати їх, — говорив я начштабу, який гнув спину, складаючи бойовий наказ. — Логіка боротьби підказує найрішучішу організацію бою: оточення. Повне знищення цього гадючого гнізда.

З'явився Брайко, з ним Арутюнянц — старший вірменської групи.

— Як би нам пароль узнати, друже? — запитав Войцехович Арутюнянца.

Той подумав.

— Є там одна людина...

— Хто такий?

— Старший лейтенант Семенюк. Його вони ніби воєнспеца тримають.

— Чий старший лейтенант? Обер-лейтенант, чи що?

— Ні, наш. Втік з нами з полону. Добре знає військову справу. Професор «лісових чортів».

— Ну й діла! Зможете встановити зв'язок з ним? Але він не продасть? — зацікавився я.

— Що ви, товаришу командир? От вам моя рука. Рубайте, коли що. Хочете, я привезу його до вас?

— Ні, краще залишити його на місці. Хай дасть паролі, розташування постів. А в момент наступу сплутає їм карти.

— В бою перейти важко. Або куля в спину від тих, або в розпалі бою від своїх куля в лоб.

— Хай виконує наказ. Хоче замолити гріхи — хай іде грудьми... А там як його солдатське щастя вивезе...

23

Розробляти бойову операцію по розгрому «лісових чортів» довелося при досить сильному шумовому оформленні. Над нами, очевидно, проходила якась повітряна траса. З інтервалом у десять-п'ятнадцять хвилин з північного заходу на південний схід один за одним летіли важкі транспортні літаки: іноді парами, іноді трійками, а частіше поодиночі. Летіли знайомі нам тримоторні Ю-52, темно-сірі, які в похмурому небі здавалися аспідно-чорними. Тупорилі, повільні, з обрубаними крилами важковози, повітряні битюги. Назад вони поверталися надвечір веселіше, неначе без нічого. З досвіду минулого року, коли під Ровно наші доморослі зенітники збили один такий літак з офіцерами південної групи Клейста, ми знали, що назад вони везуть або поранених, або штабну офіцерню. А на фронт лізуть важко, з натугою, глухо буркочучи перевантаженими моторами. Цього разу зрідка, з інтервалом через десять-дванадцять навантажених юнкерсів, з'являлось якесь небачене повітряне чудисько. Величезний літак з громіздким фюзеляжем, схожий на кудлатого джмеля, тягнув під своїм пузом п'ять або шість пар коліс, прикріплених щільно — шасі до шасі. Було повне враження, що повітряний ломовик везе підчеплений до черева танк. Шість моторів ревли дружно, стрясаючи шибки в сільській хатинці.

Більшість літаків проходила на чималій висоті. Важко було дістати їх рушнично-кулеметним вогнем і навіть бронебійками. Зеніток у нас не було. Довелось найсуворішим наказом стримувати завзятих партизан від безладної, неорганізованої стрілянини.

Але деякі машини проходили на висоті нижче двохсот метрів.

Можна було спробувати.

Ще зранку начальник штабу розпорядився встановити в кожній роті на спеціальних турелях із коліс воза

по одному, по два кулемети. Було наказано вести вогонь тільки по машинах, які летять низько.

Це дало результат. Якраз, коли ми сиділи, розробляючи план знищення «лісових чортів», біля штабу пролунали крики вартового:

— Горить, горить!

Вибігши з хати, ми ще з ганку помітили чорний димовий слід, який тягнувся за дах будинку. Оббігши будинок, я побачив Ю-52. Він ішов на посадку, тягнучи за собою, як Змій Горинич, кудлатий хвіст маслянистого диму. З-під літака виривалась оранжева підпалина полум'я. Відразу за селом, біля дрібнолісся, на припорошеному снігом торф'янистому лужку машина пропорола черевом чорну борозну. З неї вискочили чотири чоловіки в комбінезонах. Вони побігли до клуні, яка стояла на відшибі села. Але туди вже скакали верхові партизани.

Через кілька хвилин до штабу привели чотирьох фашистських льотчиків.

Літак горів, усе більше й більше осідаючи до землі. Зрідка в машині лунали глухі вибухи, а потім почалася безперервна тріскотня. Літак, очевидно, віз боеприпаси, ракети, міни. Тільки незначну частину їх вдалося врятувати. Боеприпаси догорали, вибухаючи. Я повернувся до штабу години через півтори і згадав про льотчиків. Їх допитували в хаті, відведеній для Особливого відділу. Допит був схожий ледве чи не на урочисте засідання. Льотчики стояли біля стіни навитяжку, а за столом, накритим вишитою скатеркою, сиділи наші контррозвідники: майор Журкін, майор Стрельчуков, старший лейтенант Колесник і два наших німці — тельманівець Вальтер і Герой Радянського Союзу Кляйн. Якщо до всього цього додати ще двох секретарів (які вже списали досить велику пачку паперу), то стане зрозуміло, як повинні були почувати себе полонені. При нашій появі весь контррозвідувальний синкліт схопився на ноги. Це, мабуть, більш всього подіяло на льотчиків.

— Прошу продовжувати,— сказав я, за звичкою влаштуовуючись у закутку з російською піччю за дощатою перегородкою.

Журкін зайшов до мене і показав купу аркушів, списаних стандартними, досить хитромудрими і влучно

розставленими запитаннями-пастками. Однак на жодне з них не дістали зрозумілої відповіді. Крім повідомлень чисто автобіографічних, фашистські льотчики нічого не сказали. Ціною цілої години ретельної, ледве чи не віртуозної праці п'яти чоловік, які допитували окремо, з'ясували такий склад екіпажу: 1) командир корабля — член «Стального шолома» націонал-соціаліст; 2) штурман — націонал-соціаліст з 1930 року; 3) льотчик-спостерігач — націонал-соціаліст, нагороджений залізними хрестами 1-го і 2-го класів, орденом Румунії, медалями за перебування на Східному фронті в 1941—1942 роках і відзнаками за Судети і Крим — льотчик-спостерігач літав раніше на бойових машинах, і 4) радист корабля — член гітлерівської спілки молоді.

— Не густо,— сказав я Журкіну.

Той розвів руками.

А за дощатою стіною вперто ставилися ті ж самі запитання. Перекладачі перекладали їх, і на все була та ж сама стандартна відповідь: «Не знаю... За службовим положенням не зобов'язаний знати... Честь офіцерського мундира не дозволяє мені говорити про це...»

— Ваша комісія явно зайшла в безвихідь. Ану лишень, заберіть цей протокол. Що ви їх папірцями лякаєте?! — сказав я Журкіну.

Коли ми зайшли в «зал засідань», льотчики вдруге виструнчилися і дзвінко клацнули каблуками.

«Ага, виходить, все-таки розуміють, що ми начальство...»

— Дайте мені з цим, який воював у Румунії, побалакати! — сказав я старшому лейтенантові Колеснику, колишньому бессарабцеві, який добре володіє румунською мовою.— Ти мав, здається, якесь відношення до авіації? — тихо спитав я його.

— Так точно, вчився в румунській королівській авіашколі.

І ми відкрили за дощатою перегородкою «румунський філіал». Зазвучала музикальна румунська мова.

— Ану, дай-но йому склянку нашого перваку, партизанського...

Через деякий час Колесник і полонений почали навіть щось наспівувати.

Фрузе верді ді овес,
Унде-й друмул ла Одес? ¹—

затягував льотчик-спостерігач.

— Ну от, це вже інша справа.

Три останніх льотчики стурбовано презирнулись.

Я моргнув Журкіну, щоб він забрав із столу папери. Особисти зрозуміли розпорядження по-своєму, і невідомо звідки на столі з'явилася пляшка з лікером.

— Давайте поки що розмовляти по-людськи... Треба ж розуміти. Перекладіть.— І, нахилившись, тихо, тільки для своїх, я додав: — Як-не-як, а вони тепер нас повинні поважати. Запросіть військовополонених сісти за стіл.

Вони посідали. Випили. І без всякого натиску почали, за висловом наших особистів, розколюватися.

Один тільки командир корабля, який раніше за всіх чогось захмелів, вперто доводив нам, що він жодного слова не має права говорити про секретну зброю, «якою фюрер врятує Німеччину».

— Ну й не треба нам його секретної зброї. Хай він назве з'єднання, до якого належав оцей літак, що недавно згорів. І нехай помолиться своєму фашистському богові, що він ще живий.

— Це інша справа,— відповідав командир корабля.

Літак Ю-52 номер 809869-М-9-1 входив до складу першого військово-повітряного з'єднання транспортної авіації. Штаб — Німеччина, місто Целла. Авіагрупа цього з'єднання, під командуванням майора Шмідта, базувалася на аеродромі Бяла Подляська за двадцять кілометрів західніше Бреста. До складу групи входили чотири ескадрильї Ю-52 по дванадцять літаків кожна і шестимоторні М-323 кількістю близько двадцяти п'яти машин.

«Так от що означають ці величезні повітряні джмелі з цілим візком шасі під пузом!»

З тривогою глянувши на майора Стрельчукова, який почав щось записувати в блокнот, командир корабля підскочив злякано.

— Але ж я ні слова не сказав вам про секретну зброю...

¹ Лист зелененький вівса,
Де дорога на Одесу?

Знову ця секретна зброя? Ох, не дає вона йому спокою! І я сказав Вальтеру і Кляйну:

— Заспокойте його і скажіть, що ми можемо видати йому навіть довідку про те, що він не проговорився... про цю секретну зброю.

А за перегородкою, вже зовсім виразно і не рахуючись ні з якою конспірацією, «клієнт» Колесника знову затягнув пісню. Ту саму, яку горлали румуни й німці, наступаючи на обложеному Одесу.

Унде-й друмул ла Одес?..

— Ач, як розвезло його! — крикнув Войцехович.— Ану, заспівай йому нашу, партизанську...

— Не зрозуміє,— відповів Колесник.— Я йому порумунськи відповідь зараз складу. Тільки на наш, партизанський, лад:

Фрузе верді де пелін,
Унде-й друмул ла Берлін?..¹

Після невеликої паузи за перегородкою почулося гучне схлипування.

— Що, не подобається? — спитав Колесник свого «клієнта» вже по-російськи.

Вони вийшли з-за перегородки.

— Німець, а схожий на цигана,— розглядаючи п'яні сльози на обличчі льотчика-спостерігача, сказав Солдатенко.

— Тіроль? — навздогад запитав я.

— О, я! О, я! — забурмотів, стираючи з обличчя сльози, льотчик-спостерігач.

Далі вже не важко було з'ясувати, що аеродром розташований з південного боку Бяли Подляської; що він охороняється установками зчетверених зенітних кулеметів; що авіагрупа майора Шмідта щоденно робить рейси у напрямках: Тернопіль, Мінськ, Бобруйськ, Львів, Одеса, Рига; вантажі—боєприпаси, кулеметні частини, авіамотори; у зворотних рейсах — поранені, офіцери-відпускники.

— Треба нанести всі ці траси на карту,— шепнув Войцехович.— При складанні маршрутів будемо розта-

¹ Лист зелененький полині,
Де дорога на Берлін?

шовувати наші стоянки на трасах. Наклацаємо їх, поки низько літають.

І на столі з'явилася карта. Фашистські льотчики відразу прикусили язики.

Я моргнув Колеснику:

— Відвертай увагу!

— О донна Клара-а-а!..—

загорлав той щосили.

Льотчики спочатку навіть здригнулись, але відразу почали посміхатися й підтягнули:

Іх габ дих танцен гезеен.

О донна Клара...

— Підтягуй,— закричав Колесник Роберту Кляйну, який сидів, обнявшись з радистом.

А тим часом ми з Журкіним підсіли до льотчика-спостерігача і штурмана й знову, запевнивши їх, що не будемо випитувати в них відомостей про секретну зброю, почали цікавитися маршрутом. Войцехович швидко наносив траси на карту. При цьому він виявив дивовижний дипломатичний такт. Він не вимагав, щоб льотчики самі наносили траси на карту. Більше того, ні про що їх не запитував, а тільки креслив тупим кінцем олівця у повітрі лінію і запитливо дивився на штурмана або льотчика-спостерігача. І якщо вони ствердно хитали головами, траса яскравою лінією лягала на глянцевою папері карти. Інколи фашисти заперечливо хитали головами. Тоді їм пропонували два-три варіанти, поки нарешті вони не кивали одностайно головами, стверджуючи вірність Васиних здогадів.

Усе було враховано. Ні своєю рукою, ні язиком штурман і льотчик-спостерігач самі не виказали жодної військової таємниці. І, звичайно, совість їхня перед майором Шмідтом і навіть перед самим фюрером була зовсім чистою. Ми ще раз запевнили їх у цьому.

Правда, в наступні п'ятнадцять-двадцять днів саме на цих трасах ми збили ще чотири літаки з авіагрупи майора Шмідта. З них один шестимоторний гігант М-323. Можна було б і більше.

— Витрата боеприпасів велика,— бурчав помпогосп Федчук.— Хай їм чорт, цим літакам!..

Це було правильно, і пізніше стоянки на трасах довелось скасувати.

Ледве дочекавшись двадцять п'ятого січня — терміну повернення всіх наших підрозділів із засад, ми рушили через залізницю. Арутюнянцу вдалося зв'язатися з Семенюком, і той повідомив пароль ще на два дні і обіцяв виконати наш наказ — створити в школі паніку.

— Я казав вам — хлопець він свій. Все зробить, — доповів Арутюнянц про наслідки своїх переговорів із Семенюком.

...Двадцять шостого січня о 16.00 ми покинули село Мосур і рушили до залізниці. Південніше села Туропіна підійшли до переїзду. Але там виявились два дзоти. Їх треба було брати з боєм. Дзоти були блоковані партизанською піхотою і швидко розбиті артвогнем. Шлях був вільний, але відгомін бою, мабуть, насторожив «лісових чортів». Ми зрозуміли, що на повну раптовість атаки розраховувати вже не можна.

— Оточити школу на тісному п'ятачку навряд чи вдасться, як було задумано спочатку. — Начштабу підскакав до моєї тачанки. — Які будуть вказівки?

— Невід треба розтягувати ширше...

— Виходить, і сіток треба більше?..

— Ні, резерви поки що не чіпай. Давай, Василю, вперед кавалерію! Мабуть, чорти ворушаться вже там, у болоті...

Після переходу залізниці другий батальйон Кульбаки пішов на Осу і Буду, третій, Брайка — наліво, через Тур'ю, а перший батальйон з кавескадром повинен був ударити по школі прямо в лоб. Успіх справи вирішили кавалеристи. Ленкін зіткнувся з розвідкою «курсантів». Наші викрикнули пароль. Ті підпустили впритул, але, побачивши зірочки, намагались чинити опір. Кілька бандитів було вбито, двоє взято в полон. Вони розповіли, що в «лісових чортів» наша канонада викликала тривогу, але з місця школа старшин ще не знялась, чекаючи відомостей від розвідки. Семенюк же всіляко заспокоював командування, твердячи, що для паніки нема ніяких підстав.

— Треба діяти блискавично, — гарячкував начштабу кавалерії Семен Тутученко. — Втрата кількох хвилин може зірвати справу. Все вирішує швидкість.

Усач і його бравий начштабу не зволікали. Повідо-

мивши у штаб обстановку і пославши під конвоєм «язиків», вони галопом кинулись уперед. Їм услід штаб з'єднання розгорнув стрілкові роти. Для швидкості піхоту посадили на сани. Правда, через відлигу дороги розгрузили — сани сунулись по грязюці. А «лісові чорти», віддані девізу Бандери, на прапорі якого було: зрада, шантаж і провокація, — встигли здійснити підлий контрманевр. Відходячи через хутори, вони зганяли звідти жінок, дітей і стариків і тікали, змішуючись з жителями. Відкривати вогонь не можна було.

Розділивши ескадрон по взводах, Ленкін скомандував:

— На галопі випередити натовп! Дідів і жінок не чіпати. Озброєних топтати кіньми і в клинки! Вдертися на плечах у село. Решту «зачистить піхота».

Зрадницький контрманевр бумерангом повернувся до «лісових чортів». Тепер вони вже не могли вести вогонь, оскільки кіннотники, обганяючи натовп жителів, насіли їм на плечі. Буквально за кілька хвилин все було закінчено.

Ескадрон Усача, чисельністю не більше вісімдесяти п'яти кавалеристів, розігнав і наполовину знищив «відбірні війська» Бандери. «Лісові чорти», кидаючи зброю, гублячи шапки, не чинячи опору, розбігалися в різні боки. На полі бою залишилося кілька десятків трупів, речі і військове майно. Захоплено було біля двадцяти полонених. Іншим «чортам» теж не вдалося далеко втекти.

— В діло тепер вступив піхотний невід з другого і третього батальйонів.— Задоволений Войцехович тер руки.— Чуєте? Широкими крилами охоплює піхота округу від Оси і Буди до Домінополя.

Тріскотня гвинтівкової стрілянини, незадоволене бурчання кулеметів і задиристе фиркання автоматів лунало по окрузі, притискуючи до боліт і лісів залишки вже не існуючої школи «лісових чортів».

Але коли опівдні, підсумовуючи повідомлення і літучі донесення зв'язкових, ми вже ладні були підвести рису і дати команду «звернути бойові порядки в похідну колону», десь там, у самому центрі нашого кільця, щось глухо зашаруділо, заворушилось: довгими чергами над лісом потягнувся серпантин трасуючих куль, знялися тут і там ракети, м'яко забухкав міномет, а в різних

кінцях сіре небо розкреслили язики полум'я і чорного диму. Загорілись хутори. Так рибалка, який закинув невід за окунем і пліткою і вже майже витяг його, раптом виявляє в самій матні величезного хижака — стару щуку з пожовклими гострими зубами або тупу морду покритого бородавками сома.

— Здається, крім школи покійників, тут ще щось є? — спитав я у начштабу.— Негайно з'ясувати.

— Зв'язкові, галопом уперед! І відразу ж з повідомленням назад. Капе командира рухоме. Через півгодини будемо он на тих хуторах. Вовчок називаються. А пізніше — як складеться обстановка,— скомандував Войцехович.

Тільки грязь, змішана з снігом, йокання селезінок і тупіт кінських копит. Півхвилини — і кінні зв'язкові зникли попереду. Вони розуміють: у такий момент головне — не втрачати часу.

На хуторах Вовчок штаб швидко розгорнув свою роботу. Обстановка й ускладнилася, і вияснилась. Невід закріп цілу зграю хижаків: у нашому кільці, крім офіцерської школи «лісових чортів», виявився весь курінь Сосенка (він же Антонюк).

— Склад — сім лінійних сотень, одна кінна сотня і невелика група узбеків, що втекли з німецького полону. Їх затримав Сосенко для організації окремого підрозділу,— так доповів нам Семенюк, який виконав завдання і перебіг до нас десь на стикові кавескадрону і батальйону Брайка.

Маленький на зріст, дуже рухливий, очевидно, мускулистий, з добре натренованим тілом, Семенюк стоїть вільно, і лише граючі жовна видають хвилювання. А очі гострі, спостережливі, з хитринкою.

— Чому раніше не повідомили нас про це? — спитав я перебіжчика.

— Вони підійшли тільки вчора надвечір. Рухаються походом на південь.

— Напрямок?

— На Порицькі ліси. А далі — Карпати. Клим Савур, призначений їхнім головкомом, стягує сили в Карпати. Ви не встигли завершити оточення. Охопили банду тільки з трьох боків.

— Підуть вони на південь?..

— Можуть піти. Коні в них добрі.

Погано. Можна було б послати Усача напереріз, але він уже з світанку на рисях і галопі. І це після нічного маршу.

— Дайте мені ваших хлопців з мінами. Я йому насиплю гарячих цвяхів на дорозі,— раптом каже Семенюк.

— Гаразд, подумаємо. Викликати капітана Кальницького.

Ось тут і знадобився наш другий кавескадрон, терміново сформований з п'ятої роти Ларіонова.

Доручивши нашому інженерові обміркувати пропозицію Семенюка, я послав свіжих кіннотників у обхід противника.

Невід треба було звужувати. Але вже вечоріло. Прочісування лісу на ніч починати пізно. Просунувшись кілометрів на два вперед і скоротивши таким чином фронт, наші батальйони закріпилися. Довелось дати команду:

— Залишити до половини особового складу в обороні. Стати на ночівлю!

Всю ніч активно діяла розвідка — військова й агентурна. Ескадрон Ларіонова і мінери Кальницького примусили курінь припинити відхід у темряві. А на світанку наступного дня, просунувши заслони вперед, роти під командуванням Бакрадзе натиснули на бандитів. Противник явно не приймав бою. Здалеку відстрілюючись, він відходив тільки йому одному відомими стежками на південь. Попереду всіх, верхи, бігло основне куркульське ядро куреня. Цих було біля сотні чоловік. Інші — здебільшого мобілізовані селяни... Сосенко навмисне залишав їх, як заслон. Вони безладно палили у повітря. Після першого ж кидка нашої піхоти почали охоче піднімати руки вгору. Ось тут і важливо було не пропустити моменту. Багато хто з наших партизанів у розпалі бою розлютувався. Були поранені й вбиті наші товариші. Людям, засліпленим помстою, не до дипломатії і політики.

— Хоч би хлопці не наламали дров...— стурбовано сказав я Солдатенку.— Як думаєш, комісарє?

— Обов'язково наламають,— відповідав Микола.— У тебе в самого зуби скрегочуть. Я б того Бандеру зараз загриз.

— Степан Бандера далеко. Де-небудь під Берліном.

А ось отамана Антонюка загризти треба. Або в петлю його.

— Ой, утече, падлюка. Я вже розкусив його тактику. Там, на хуторах, дідами і діточками прикривався, а тут, бачиш, здорових чоловіків не шкодує. Кидає їх на смерть, тільки б самому шкуру свою вовчу винести.

Наша атака справді вичерпалась. Навколо полонених — блідих, з піднятими руками — затримувались бійці й командири. Віддавати розпорядження цепу, який ішов попереду, не було кому. Він уповільнив ходу. Хтось побачив «знайомого» бандерівця і заїхав з розмаху йому в пику, хтось помітив добротні чоботи і під дулом автомата пропонував полоненому добровільний обмін на шкарбани. Погрози, глузування, а подекуди й доброзичливі односторонні диспути — все це було неминуче. Але були й розстріли в запалі. Особливо у взводах, де були вбиті й поранені.

Микола Солдатенко махнув мені рукою.

— Ну, я пішов у цеп, товаришу командир. Там тепер найголовніша політробота.

— Оце якраз і в добрий час! — крикнув я йому навздогін.

— За мною, комсомольці! — з висоти свого жердинного зросту, сидячи на такому ж худющому маштаці, скомандував Микола Мишкові Андросову. Той теж був досить довгов'язим хлопцем.

Вони звернули повз намет і швидко сховалися там, де перший батальйон Бакрадзе прочісував ліс. За хвилину слідом за ними поскакав ще один кіннотник. З-під його папахи вибилось довге волосся, ніби це був який-небудь польський гусар часів Тараса Бульби з кінським хвостом, що розвівався на шоломі.

— Надька Циганко, — впізнав начштабу кіннотника.

Це була справді вона — політрук взводу кінної розвідки і комсорг першого ескадрону.

Через півгодини атака поновилась у новому пришвидшеному темпі. Дала себе знати робота замполіта і його численних помічників у бойових порядках. Прибувши у цеп, Микола Солдатенко швидко послав на правий фланг Мишка Андросова, а на лівий — Надю Циганко. Проголошувати промови не було часу. Інструктаж був один:

— Комуністи, комсомольці! Полонених не чіпати.

Куркульня тікає. Вперед! А з темними людьми розберемось після бою.

Ті, що не встигли обміняти чоботи, з хвилину, можливо, й побурчали, але, побачивши ривок комуністів, кинулися вперед за ними, на ходу вставляючи в автомати нові диски. Найбільш спритні й сміливі встигали на ходу обмінятися з полоненими головними уборами.

— Походи в пілотці трохи, бандера! А я у твоїй смушковій шапці потерплю. Прихопить мороз — вуха снігом потри. Не забудь. А там звикнеш — і справа піде! — доброзичливо кричав, оглядаючись на ходу, хтось з роти Тютерева.

Полонені розгублено дивились услід, не вірячи своїм очам і вухам. Втрата папахи чи навіть доброго кожушка — це ще дурниця, дріб'язок у порівнянні з тими жахами, якими їх лякала куркульська пропаганда. Найкмітливіші тут же зголошувалися бути провідниками. Вони підказували командирам рот, взводів і ескадронів найкоротші й найзручніші стежки, напрямки для обходів і виходів напереріз ворогові.

Антонюк-Сосенко тікав стрімголов. А коли напоровся на міни, поставлені Кальницьким за вказівками Семенюка, то й зовсім припинив опір. Банда була деморалізована. До вечора другого дня бою залишилося, за даними розвідки, не більше півсотні кінних і чоловік сімдесят піших бандитів. Це були люди, зв'язані круговою порукою злочинів. Наступного дня піші теж посідали на коней. Правда, без сідел. Покидавши важку зброю, вони в паніці тікали на південь. Переслідувачі захопились: вони вирвалися з лісів і боліт, проскочили шосе і були вже в горбистому Волинському степу. Все швидше відходила назад зубчаста кромка лісу.

Переслідування йшло вже третій день. Ворог не відстрілювався і зовсім не намагався чинити опір. Він просто тікав і вже доскакав до північного краю Львівщини, де за містом Порицьким синіли на обрії нові ліси. А в них майже напевне повинен бути ще один курінь з армії Кліма Савури.

— Видно, все-таки під щасливою зіркою народився цей Антонюк. Утік! — резюмував на третій день начштабу, пристроюючись до кавалькади зв'язкових, які їхали невеликим табунцем позаду моєї тачанки.

— Нагнали страху на бульбашів, — засміявся зв'язковий Шелест, підв'язуючи хвіст своєму коневі.

— Головне, що простим дядькам трохи мозок провітрили, — розсудливо сказав Дудка — зв'язковий четвертої роти Тютерева. Він хвацько зсунув набакир сіру смушкову шапку, роздобуту при розгромі «лісових чортів». — Що ти, Шелест, своїй кобилці дев'ятий вал ззаду підв'язуєш?

— Так грязюка ж яка...

— А волинські чолов'яги клянуться й божаться більше з кліщами та бандерами справи не мати... Відбили їм охоту, — посміхалися доброзичливо й інші зв'язкові.

Порадившись з комісаром Миколою, ми дали команду припинити переслідування.

— Треба продумати обстановку і переходити до іншої, більш важливої мети, — сказав я начштабу. І не відразу помітив, як затихла моя кавалькада.

— Дивись, Шелест! — почув я тихе мурмотіння Дудки. — Командир проти шерсті бороду гладить. До чого б це?..

Прикмети, марновірство, забобони у цьому безшабашному війську вживалися з пильною спостережливістю і безпечною простодушністю. Я вже давно помітив цю їхню примху і стежив за собою, щоб необережним рухом не зробити промаху. Схаменувшись, розізлився: «Е, та ну їх к чорту, з їхніми забобонами...» І голосно сказав, звертаючись до начштабу:

— Не можна стільки часу гаяти й морочитися з якоюсь бандою. Де танкова армія? От що найважливіше. А то напоремось на неї з розгону, тоді наберемося лиха.

Зв'язкові та ординарці відразу наставили вуха і посерйознішали. Ми продовжували розмову напівголосно.

Бої з бандами зіграли для нас немалу службу. Поперше, були неабиякі трофеї — зброя й особливо господарські запаси. Їх вистачило б нам не на один місяць, якби ми задумали вести сидяче партизанське життя. Велике значення мав і психологічний ефект: перемога дісталась порівняно легко. Це піднімало і престиж командування і віру бійців у свої сили. Навіть партизани з колишнього п'ятого батальйону, розформованого в Мосурі за боягузтво, і ті зараз задерли носа. Треба було підтримати цей порив і закріпити його як постійний стан духу, що ставав військовим побутом...

А штаб? Командування? Адже ми теж були солдати, і захоплення було нам не чуже. Але штаб зобов'язаний більше думати і розмірковувати.

— Чи не занадто ми захопились переслідуванням? От зайшли на південь кілометрів на сто п'ятдесят. А нащо це нам?

— Навіть і Кульбака не помітив, що до Карпат ближче стало.

— Ще за одною-двома бандами побіжимо — і знову вскочимо з розгону в Карпатські гори.

— Чого доброго...

— Ні, на біса нам оця морока зі всякою мерзотою!

З усіх цих міркувань випливало одне: справді, чи варто так захоплюватися? Календар, погода, втрата часу і санного шляху... «Невже все-таки морока з Гончаренком, «лісовими чортами» й Антонюком, яка відняла у нас мало не десять днів найкращого для рейду зимового часу, була помилкою?» — не раз думалося мені потім, через місяці й роки.

«Ех, треба було раніше йти за Буг. Адже все одно пізніше пішли! Але якщо все піддавати безжалісному аналізу, то можна додуматися й до того, що Сосенко своєю безславною загибеллю врятував на деякий час і величезний речовий склад у Грубешові й аеродром під Бялою Підляською від цілком можливого розгрому... Я твердо знаю, що ці справи з чисто партизанської точки зору були нам під силу. І ми відважились би на це... якби не кордон».

Але ж ми все одно його перейшли. Перейшли, правда, пізніше, ніж це було можливо.

«...А взагалі скільки помилок було б вчасно виправлено або не зроблено, якби людина здатна була вгадувати майбутнє», — думав я не раз після війни, перегортаючи сторінки своєї пам'яті. Дар передбачення — це, очевидно, найвищий дар природи. І, кажуть, він притаманний тільки геніям. Але навіть генії й ті помиляються... А тоді помилка наша полягала і в тому, що ми розглядали розгром банди Антонюка і школи «лісових чортів» тільки з воєнної точки зору. Значно пізніше ми дізналися, що в цій досить ординарній з воєнної точки зору операції особливо важливою був політичний бік справи. Саме він блискуче вдався і набагато перебільшив воєнну. На шостій сесії Верховної Ради України

говорилося, що у грудні 1943 року між командуванням загону УПА Антоноюком і командиром німецької частини обер-лейтенантом Остен та заступником гебітскомісара міста Володимира-Волинського був укладений договір. Німці зобов'язались постачати зброєю націоналістичні банди, а представники УПА зобов'язались допомагати фашистам грабувати селян...

Виходить, ми, розгромивши цю банду, допомогли українському народові розібратися, хто його друг і хто недруг, допомогли партії прикувати до ганебного стовпа заклятих ворогів нашої справедливої справи. Партія більшовиків назвала їх справжнім іменем: «українсько-німецькі націоналісти».

25

Наступав кінець січня. Ми ще не знали, що на правому фланзі Першого Українського фронту Ватутін уже підготував операцію, яка безпосередньо торкнеться й нас,— удар по флангу противника силами двох кавкорпусів і Тринадцятої армії.

— Якщо нас занесло вже так далеко на південь, то треба й тут робити свою партизанську справу! Хід конем взагалі вдався,— бурчав наступного дня чи то виправдуючись, чи то докоряючи начштабу.

— Тільки з розгону кінь твій стрибнув на одну зайву клітку,— виправив я його шахові аналогії.— Чи не час зробити наступний хід? Га?

— Якою б фігурою не ходили, товаришу командир, все-таки треба підготувати цей хід пішаками,— мудрував наш штабний шахіст.

— Згоден. Виходить, знову перейдемо на дрібні удари?

Ми зупинились поки що на цьому варіанті, тим більш, що обстановка на фронті швидко мінялась, особливо на нашому напрямку. Ми зрозуміли це ще раніш, ніж прийняли зведення Радінформбюро. Зрозуміли з втечі противника. По дорогах мчали на захід фашистські колони й обози. Окремі дрібні групи проскакували і на південь.

— Тут їх і будуть виловлювати наші партизани. А з'єднання, обоз, штаб, санчастину зупинимо. Нехай

приводять себе в порядок. І відразу кілька рот пошлемо в різні кінці в засади.

Особливо відзначився в одній з таких засад командир взводу Устенко з третього батальйону.

Бравому комвзводу спочатку не пощастило. Його хлопці даремно пролежали цілу добу в засаді десь південно-західніше Луцька, так і не дочекавшись фашистських обозів. З усього було видно, що по цьому тракту вони не підуть. Довгу ніч і весь день тихо просиділи мисливці на узліссі гаю. Сіре небо сяло на землю впереміжку то дощ, то мокрий сніг, то колючу крупу. Ніякої поживи не було. Вечоріло. До півночі треба було прийти в батальйон.

Устенко наказав зніматися з узлісся. Доручивши своєму помічникові вести взвод до села, яке маячило за видолинком, кілометрів два від місця засади, він залишився перевіряти, чи не забув хто з хлопців диски чи зброю. А взагалі це був привід, бо ніхто з партизанів зброї ніколи не тільки не кидав, але й випадково забути не міг. Просто Устенка гризла гірка досада.

«Це ж ганьба! У батальйоні засміють... Мало не добу мучив людей на дощі й холоді, і ніякого тобі результату».

Заздрісників у нього було вдосталь. Був він рішучий, сміливий і талановитий. Часто діяв з особистої ініціативи. Менш здібні командири взводів і навіть рот не раз із заздрістю позирали на трофеї Устенка і кепкували з його простецького одягу й зовсім невійськового, панібратського ставлення до бійців: «Командувати не вміє. Ні тобі виправки, ні командирського голосу».

На вигляд Устенко був щупленьким чоловіком років так під тридцять. Але воєнні завдання виконував завжди блискуче. І от зараз — отак не повезло. Досить тільки талантові спіткнутися, як сірячок і бездара відразу торжествують.

Роздумуючи, Устенко тихо насвистував щось сумне. Отак, розмірковуючи, непомітно для себе він ходив туди і сюди там, де тільки що була засада. Потім повернув назад, до шляху, де кювет, поглиблюючись, переходив у виїмку. І раптом позад нього, на відстані яких-небудь трьохсот метрів, злетіла ракета. Комвзводу озирнувся і тут же інстинктивно стрибнув у кювет, заліг за купу битого щебеню. Коли ракета впала, він обережно висунув

голову. Метрів за двісті з-за горба, прямо на нього виповзав невеликий обоз:

«Возів дванадцять-п'ятнадцять»,— швидко прикинув Устенко.

Вони були вщерть навантажені чемоданами і великими клунками. Кучери йшли поруч з кіньми, спотикаючись об колії і вибоїни. Шосе на спускові порите гусеницями танків і грузовиків. Рухатися по ньому можна було тільки кроком. Поруч з возами, крім обозних, плентались по два-три есесівці. На деяких — блакитні шинелі, а більшість, очевидно, розігрівшись від ходи, скинуло їх і йшли легко одягнені. Тільки двоє — в коротеньких масктужурках з капюшонами, відкинутими за спину.

«Десятків три-чотири набереться...— подумав Устенко.— Погано! До своїх не добіжиш, карабіном знімуть... Ех, помирати, так з музикою!»

Уважним поглядом він окинув півтораєта метрів шляху, що відділяли його від першого воза. Ось де, а не на узліссі треба було вибирати місце для засади. Біля гаю противник, звичайно, йшов насторожившись, можливо, послав до нього розвідку. Мабуть, прочісували й найближчі до шляху чагарники. А вийшли з лісу — навіть зброю навалили на вози...

Поки Устенко роздивлявся й обмірковував усе це, передній віз уже підходив до кам'яної купи.

«Пропустити половину колони і бити відразу в обидва кінці! По голові й по хвосту — гранатами, по центру — з автомата»,— майнула швидка, гарячкова думка.

Ще перед засадою Устенко, як завжди, понапихав у кишені штанів і бушлату штук шість гранат-лимонів і повісив на пояс чотири пляшки. Він не пам'ятав, як і коли встиг розкласти їх, але вони вже віялом лежали на камінні, під рукою.

«Тільки б не надумав який-небудь фрїц зайти за купу дорожнього щебеню у потребі. Тоді — кінець...» Але есесівці, втомлені, спітнілі, чвалали, ледве тягнувши ноги, тримаючись руками за вози. Коні, хропучи і форкаючи, тягли за собою перевантажені вози.

«Три вози пройшло. Як підійде п'ятий — почну!»

Устенко вже добре бачив, що на сьомому возі не було ні чемоданів, ні клунків — лише зброя: автомати, карабіни, два ручних кулемети. Там же, звисивши ноги, сиділи спиною до Устенка два офіцери.

«Пропущу ще дві...» І взяв три гранати: в праву — одну, в ліву — дві. Кільце першої рвонув зубами і, розмахнувшись широко, кинув одну вперед і відразу ж другу назад. І ще... Три вибухи, один за одним. Колона скупчилась, попереду і позаду виникли пробки від коней, які попадали і билися в корчах. До воза із зброєю відразу кинулись десятків зо два чоловік. Вони стовпилися навколо нього, але він був так близько від Устенка, що гранату той кинув не навідліг, а прямо підкотив її, як кегельну кулю, до середини воза. Вибух був дошкульний, скреготнули осколки по вороненій сталі зброї й обсипали спину Устенка білими висівками кам'яних кришок. Віз перевернувся у кювет. Есесівців, які підбігали до нього, Устенко зустрів довгою автоматною чергою, патронів на тридцять п'ять. Мозок працював гарячково. Кілька кроків перебіжки вбік, черга назад — патронів двадцять п'ять. Черга праворуч — десять патронів. Ліворуч — десять. Ще сім-вісім патронів — і диск закінчиться. Значить, стріляти більш не можна. Часу для перезарядки автомата нема. Гранат — дві. Знову праворуч і ліворуч полетіло по гранаті. Пауза. І в цей момент Устенко диким голосом скомандував:

— Рота справа, рота зліва! Батальон уперед!

Потім настала віртуозна, зрозуміла на всіх мовах, довга черга російської матірщини. І вже по-німецьки: «Хенде хох! Хенде хох! Хенде хох!» Есесівців було ще чоловік з двадцять. Вони швидко підняли руки. Але на поясах доброї половини фріців — парабелуми, вальтери, кольти. Секунди дві, і фашисти побачать, що він один. А в диску всього сім-вісім патронів.

«Перезаряджати? Не встигну!» Розрахувавши відстань до перекинутого воза, Устенко стрімголов кинувся уперед і, пробігши десять кроків, упав на коліно з німецьким ручним кулеметом, наведеним на натовп скупчених есесівців. Так лежав він з хвилину, не спускаючи очей з мушки. Якби хоч один-два фріци, хай навіть поранені, але з пістолетами в руках, залишились на флангах — пропав би Устенко. І тут він відчув, як холодний, липкий піт заливає очі, стікає по спині, праве повіко починає смикатись і непроханою сльозою закриває мушку кулемета.

«Якщо навіть загину, тепер знаю — недарма», — подумав він зі страхом і торжеством; уже ладний натис-

нути гашетку і випустити всю стрічку кулемета по на товпу, який збився, ніби овеча отара.

Але в цей час від сільця вже стрімголов бігли партизани його взводу.

— В атаку! Уперед! Виручай командира! Може, ще живий!

Ми самі довго не вірили розповіді бійців Устенка й розпитували його, як же він усе розрахував, розмірковував.

— Не пам'ятаю,— соромливо відповідав він.— Діяв швидко, знаю, а як — не пам'ятаю.

На підтвердження подвигу були двадцять два полонених есесівці, дев'ять підвід на ходу, дванадцять автоматів, два кулемети і шістнадцять карабінів. Та ще п'ятдесят чотири чемодани, які так і не довели до Західного Бугу есесівці з міста Луцька.

Через кілька днів радисти прийняли зведення про звільнення Луцька, а політруки прочитали його всьому з'єднанню. Устенко, ніби виправдуючись, казав:

— Ну от, бачите? То ж німаки від кавалерії тікали. Від Червоної Армії. А коли тікають, та ще всяка тилова мерзота фашистська, то їх якраз і бити. Як куріпок під час линяння. Бігає погано, літати не може і голову під крило ховає. Знай тільки бий! Далєбі... Сам по собі знаю. Я тут у сорок першому в цих місцях від фашистських танків тікав, та хіба ж так?! Тікав так, що й не догнали мене фрици.

— То в тебе ж, Устенку, одна перевага була. Ти ж тікав без чемоданів...

— Теж вірно...—розсудливо погоджувався Устенко.— Вірно, без чемоданів. А я другу добу думаю, навіть уночі прокидався,— як же так вийшло, що вони мене не наздогнали, а я їх наздогнав? Звичайно ж, все діло тут у чемоданах.

Ці устенківські трофеї стали надбанням усього батальйону. Трофеї в нас ділились тільки серед учасників операції, і ми суворо дотримувалися цього правила. Собі Устенко нічого не хотів брати. Тільки за настійною вимогою комбата, який категорично зажадав від нього, щоб він відібрав собі до поділу все, що забажає, комвзводу довго й замислено ходив серед трофеїв, недбало відкидаючи кованим чоботом кришки чемоданів, перевертаючи всякий мотлох, і, сплюнувши, відійшов убік. На-

решті під пильним поглядом комбата, який не відходив від нього, він зробив вибір. З усієї різноманітності жіночої і чоловічої білизни, костюмів і відрізів, дрібничок і дорогоцінностей, українських вишиваних рушників та мережив Устенко виудив старовинний кишеньковий годинник фірми «Павел Буре», поставщика «його імператорської величності». Годинник був з восьмиденним заводом, пружиною, яка крутила весь механізм, із зубцями величезної шестерні і з маленьким циферблатом, кризь який просвічував маятник. На тильному боці покришки було вигравірувано: «Лейб-гвардії унтер-офіцеру Трублаевичу Кирилу за зразкову стрільбу».

— Теж наші. За якогось відмінного стрільця я розраховався. Думаю, що цей трофей мені за повним законом буде. Га?

Більше Устенко нічого взяти не захотів. Та й годинник цей через два місяці десь під Беловезькою Пущею він подарував мені. Майже силоміць... А через день Устенко наклав головою на полі бою. Він загинув яскраво, так само як і жив,— захищаючи життя кількох тисяч мирних жителів, яких фашисти гнали в Німеччину на каторгу.

Але зараз, під Луцьком, солдатська доля дарувала Устенкові ще більше двох місяців життя. Можливо, з цієї причини та через годинника, який я зберігаю у себе по сьогоднішній день, і запам'ятався цей подвиг на дорогах Волині в ті самі дні, коли правий фланг Першого Українського фронту, здійснюючи задум Ватутіна, зробив двома корпусами хід конем.

На інших дорогах теж діяли наші засади. Крім двох основних напрямів, по яких відходили фашистські війська з Луцька на Грубешов і з Ровно на Львів, було й третє — шосейна рокада, яка з'єднувала ці дві магістралі. Тяглася вона з Луцька на Львів. На півдорозі її лежало повітове містечко Горохов.

Першого лютого основні наші сили розташувались близько п'ятнадцяти кілометрів західніше цього міста.

— Тут, мабуть, можна днів на два-три стоянку зробити, поки роти шурують на засадах,— зітхнув начштабу.— Ех, і гнила ж зима під цим Гороховом!

Засльотилася, завередувала третя воєнна зима. Піхота ледве витягує ноги з грязюки. Обози — тягар. І сани, і вози, і не розбереш, на чому їхати. Коні тягнуть з усіх

сил, кожні півкілометра хрупуть, зупиняються, важко поводячи спітнілими боками.

— Але ж треба і по головній магістралі вдарити.

— На Львів?

Ми вирішили: так, усім гамузом, не дотягнемо до залізничної і шосейної комунікації Ровно — Львів. Треба відправити у рейд один облешений батальйон, без обозу...

За даними розвідки, у Бродях, саме напівдорозі між Ровно і Львовом, розташувався великий штаб. За цими ж даними залізницею кожні десять-п'ятнадцять хвилин проходить ешелон.

— Кожна міна вибухне,— спішить запевнити капітан Кальницький. Він рветься в бій..

Третього вранці, як тільки закінчився болотний марш, ми викликали в штаб Петра Брайка. Начальник штабу в цей час закінчував виписувати з наказу маршрут батальйону. Брайко козирнув, клацнув каблуками.

— Здорово, Федоте Даниловичу,— сказав Войцехович, називаючи комбата по імені його попередника Матющенка.

Я спитав начальника штабу:

— Це чому ж так?

— Та він такий же хитрий, як і той, Матющенко,— відповів Войцехович.

— Сідай, Брайку! — І я підсунув табурет до самих своїх колін. Заглядаючи прямо в очі меткого, завжди готового до бою комбата, запитав: — Як люди, втомилися?

— Є трохи.

— А коні?

— Ще більше...

— Сани замінили на вози?

Войцехович побіжно подивився на якусь відомість і сказав:

— Наш Петро наказ виконувати звик швидко. Це вже добре.

Я замислився, поглядаючи то на карту, то на Брайка. Комбат неспокійно засовався на табуреті, всім своїм виглядом ніби кажучи: «Ну чого тягнеш? Говори вже!»

Я ляснув його рукою по коліну і сказав:

— Є справа. Треба провести одну важку операцію. Ми вирішили доручити її тобі. Як ти думаєш? Га?

— Я готовий,— сказав комбат, устаючи.

— Сиди, сиди! Якщо готовий — добре. Давай ближче до карти.

Три голови схилились над картою. Ще раз пильно заглядаю комбатові у вічі, ніби перевіряю, чи не боїться.

— Дивись сюди, на район Дубно — Львів. Тут під ударами наших військ німці швидко відкочуються на захід. Одночасно вживають всіх зусиль, щоб затримати успішний наступ Червоної Армії на північ до Ковеля. Значить, із заходу в цей район повинно безперервно йти підкріплення. А втікаючи, вивозять у Німеччину нагробане добро. Так от, сьогодні о п'ятнадцятій годині, без обозу і госпчастини, тільки з бойовими силами батальйону вирушайте в район Буди. Прибути туди п'ятого лютого. В ніч на шосте трьома диверсійними групами на ділянці Рудно — Дубно пустити під укіс не менше трьох ешелонів. Крім того, на залізниці і шосейній дорозі поставити сім-вісім фугасів уповільненої дії. Термін не більше п'яти діб. Вивести із ладу всю цю ділянку дороги. В ніч на сьоме передислокуватися в район хутора Ситенки і повторити те ж саме на перегоні Радзівіллов — Рудно. Так?

— Зрозумів, товаришу командир.

— Зворотний маршрут тобі вкаже начальник штабу. Повернутися не пізніше десятого лютого. Не спізнюйся. Підемо на захід. Для виконання завдання батальйонові додається група мінерів на чолі з капітаном Кальницьким. З ними півтонни вибухівки.

Погляд комбата знову спрямувався на карту. Ще раз ми всі разом дивимось на чорні й червоні смуги комунікацій і ніби бачимо там поїзди з танками, які біжать на схід, уявляємо, як через кілька днів усе це гуркотітиме, ламатиметься, купую брукхту летітиме під укіс.

— Запитання є? — спитав я.

— Є. Де зараз, хоч би приблизно, проходить лінія фронту?

Я замислився...

«Ех, якби я сам знав, де вона знаходиться».

— Точних даних сьогодні не маю. Але приблизно ми відірвались від своєї армії кілометрів на сто—сто п'ятдесят. Так от, веди розвідку і на схід, ти ж не перший рік у партизанах воюєш. Повинен знати, що в партизанській

війні наперед усе спланувати і передбачити неможливо. Тому й посилаю тебе. Сподіваюсь на твою ініціативу, рішучість і швидкість, а головне, звичайно, на хитрість, шановний Федоре Даниловичу,— жартома закінчив я постановку завдання.— Ну, ні пуху тобі, ні пера.

Через дві години облежений батальйон Брайка стрімко пішов на південь — різати львівську комунікацію.

26

Уночі важка махина обозів усього з'єднання відповзла близько десяти кілометрів на південь. Саме тут ми взнали про поголовну втечу окупантів з Луцька.

Увечері Мишко Андросов забіг у штаб із зведенням Радінформбюро, нашвидку записаним олівцем на клаптику паперу. Схвильовано, трохи заїкаючись, він почав читати. Прочитавши «наші війська звільнили міста Луцьк і Ровно», урочисто подивився на всіх нас і хотів продовжувати далі.

— Почекай, почекай, комсомоле. Не поспішай,— сказав Микола Солдатенко.— Ану, давай ще раз спочатку і голосно. І не заїкайся так.

Мишко почав читати співуче. Тепер у нього виходило значно краще. На його голос у дверях показалися голови зв'язкових коменданта штабу Дудника. Солдатенко мовчки, не перебиваючи читання, широким жестом запросив усіх зайти до хати. Через поріг переступили люди в кованих німецьких чоботях і черевиках на подвійній підосві з металевими шляпками цвяхів, в українських юхтових і кирзових солдатських чоботях. Навшпиньки, щоб не скрипіти, вони відходили у глибину хати, даючи місце людям у валянках, обшитих свинячою сирицею з щетиною назовні, в хромових чоботях і постолах. Навіть вартовий біля входу в штаб, порушуючи інструкцію, тупцював у сінях, витягуючи шию, щоб почути новину, яка не тільки стосувалась наших розумів і сердець у загальному плані, але й могла мати пряме, скажімо по-військовому, оперативно-тактичне відношення до наших бойових справ, походів і до самого нашого життя.

Довелось Андросову читати втретє.

Слухали, як і досі, мовчки, кожний прикидав щось своє завітне, глибоко особисте... Слухали й ми, коман-

дири, хоч уже, здається, запам'ятали напам'ять небагато рядків повідомлення. Перед моїми очима виникали контури фронтової карти, думка малювала яскраво-червоні могутні стріли, націлені з півночі, з лісових масивів, звідки й ми два тижні тому вирвалися на південь. Ці стріли зливались у моїй уяві в одну, вістря якої спрямоване сюди, на Львів. І ми на самому вістрі цієї стріли! Партизанське вістря — тоненьке, крихке, а слідом за нами могутні кавкорпуси, а за ними ще й армійська піхота. Попереду ж нас тонкою голкою пробирається до артерії ворога партизанський батальйончик Петі Брайка.

Досвідчений начштабу вже встиг розкласти потрібний квадрат карти на столі.

— Ну, звичайно ж, на Львів!

— А напівдорозі — Горохов! Ось він самий...

«Так он воно що?» І блискавично постала в мозковій знайома картина... Кабінет командуючого Першим Українським під Києвом. Член Військової Ради... «Почекай, почекай...»

— Які частини зайняли Луцьк і Ровно? Як сказано у зведенні?

— ...Кавалерійськими корпусами...

— Удар по флангові. Ясно? — шепнув Войцехович.

— Вірно б'є Ватутін. Прямо під дихало, — каже наш кавалерист Сашко Ленкін. — А то, бач, — кавалерія проти фрица не годиться! Зважаючи де і зважаючи яка!

— Почекай, Усач! Давай, комсомоле, читай спочатку, вчетверте.

І знову він гучно читав, ледь-ледь заїкаючись, трохи осиплим від натуги голосом. А ми слухаємо й не слухаємо. Знову вимальовуються перед очима картини — такі чіткі й ясні, що вже не голос нашого комсомольського верховоди Андросова, а ясно чути інший, знайомий мені, задумливий голос командуючого фронтом: «Треба підказати... щоб більше вивчали військову історію...»

Голосний регіт перериває на мить мої думки. Замислившись, я не знаю, з чієї вдалої фрази сміються. Я розумію, що це сміються мої друзі, але майже галюцинаційна уява малює інше: сміється Ватутін, а потім, відразу ставши серйознішим, каже: «Прип'ять завжди розрізала фронт на північну і південну ділянки». Вривається в бесіду думок і спогадів й інший голос —

Хрущова: «...і в двадцятому році така сама картина. Її не врахували і поставили Першу Кінну...» І знову голос Ватутіна: «Вірно, вірно, кавалерія, ну, звичайно ж, тут кавалерія». І трохи пустотливий його погляд і теплота в голосі, з якою він звернувся до члена Військової Ради.

— Спасибі Червоній Армії! — цими словами хтось висловлює нашу загальну думку.

— Спасибі-то спасибі, — каже сухим голосом начштабу, який раніше за всіх пережив цю новину. — Але ми чим відповімо? Знову Червона Армія нам на п'яти наступає. Думали — вирвались уперед на сотні кілометрів, а вона знову тут як тут.

Тверезий голос начштабу повернув нас до дійсності. Кінні корпуси, захопивши добу тому Луцьк і Ровно, через день-два можуть бути в Горохові, а через п'ять днів — у Львові. Треба знову йти на захід...

— А чи не вдарити нам по Горохову? — питає замполіт.

— Треба подумати. Але для цього — кінчай мітинг, — кажу я Солдатенку. — Товариші, розійдіться по своїх місцях. Зараз же зведення на машинку, по одному екземпляру в батальйон. І одночасно друкарським способом. Віддрукувати сотні дві екземплярів для рот, взводів. Перекласти на українську — для населення.

Штаб умить порожніє.

«Хід конем... Хід конем... А ми думали, що тільки в нас ловко вийшло... Наш хід був навколо Ковеля, а тут... відразу і по Луцьку і по Ровно. Кавалерійськими корпусами. Оце хід так хід!..»

На мить навіть заздрість влазить у серце. Але це добра заздрість. «Що ж! Великому кораблю велике й плавання. Але й ми теж дечого варті. І наш партизанський кінь не дарма скакав по волинських косогорах і перелісках».

— Отже, удар по Горохову?

Але Горохов від нас на схід. А назустріч нам навально наступає те ж саме праве крило Першого Українського фронту. Кінно-механізована група. Йї притаманий швидкий, стрімкий удар... Це не повільний прогризаючий наступ піхоти вздовж дороги Коростень — Сарни... Його можна було перегнати й на волах. А тут, брате, кавалерія.

— А що, коли пощупати Горохов тільки одним батальйоном? Чий? Залишається тільки Бакрадце.

— Його грузинська душа давно рветься до самостійних справ,— підтримує цю думку начштабу.— Тим більш зараз, коли третій батальйон Брайка одержав самостійне завдання і діє південніше, під Бродами.

«Так, Брайко. Петя Брайко. Треба нам з ним зв'язатися...»

Уже третя доба, як він вирушив на південь, туди, де Львівським шосе й дорогою на Тернопіль іде пересування основного угруповання німецької армії, яка діє в Західній Україні.

«Які її сили? Склад? Про одне ми дещо вже знаємо: там четверта танкова армія німців. Головні сили її повинні бути зараз десь під Бродами, під Дубно».

— Ох, нарветься наш Петя на ці танки,— стурбовано відгукується начштабу на ці роздуми.— Як по-вашому? Скільки їх повинно бути в четвертій танковій армії?

— Важко сказати. Повний комплект — більше тисячі. Враховуючи те, що її шарпали під Житомиром і десь там, ближче до Вінниці, можливо, й половини не буде.

Начштабу стурбовано свистить і чуває потилицю.

— І чверті досить... Залишиться від Петра мокре місце...

— Та вони ж купою не ходять... Дивізіями, полками,— заспокоюю я його. А в самого теж шкребе на душі.

— У нього всього чотири бронебійки та одна сорокап'ятка,— продовжує начштабу.— Тут і один танковий батальйон як почне нашого Петю ганяти...

— А очі? А ноги? А партизанська хитрість?

— Хитрість хитрістю, та місця ж безлісі...

Це правда. Місця безлісі. Тут він має рацію. Але справа ще й в тому, що пачштабу взагалі був проти рейду батальйону Брайка. Він прихильник тактики нашого діда, яка вже багато років виправдувала себе: все з'єднання тримати в кулаці, діяти всім разом, на далекі відстані посилати тільки дрібні групи диверсантів і розвідників. «А в тебе не ослабило?...» — суворо запитую я самого себе. І відповідаю чесно: «Так, і в мене свербить на душі. Справді, влізе наш Брайко в саму гущу четвертої танкової армії. Хлопець він, звичайно, досвідчений, з Карпат вивів, не розгубив свій загін. Але все ж таки...»

— Та ще й батальйон Токаря відлучився.

— Але цей теж діє західніше — у напрямку Львова. І в лісах. Якщо будемо відходити, то прямо на нього. Зблизимося. Ні, все-таки треба спробувати вдарити по Горохову, але тільки одним батальйоном. Добре?

— Бакрадзе?

— Ну, звичайно.

Я виходжу на вулицю. Треба поштовхатися серед народу і побути одному. Поривами дме вітер. Порвані клапті хмар низько несуться по небу. Просвіти серед них, як лісові озерця і болітця, коли дивишся з літака. Здається, буде мороз. У ніздрях поколює, вітер несе лісові вологі пахощі — то гіркоту злежалого листя, то свіжість хвої. А інколи — гар війни.

Проходячи повз санчастину, зупинився біля операційної. Лікар Скрипниченко швидко влаштовується на будь-якій стоянці.

Сідаю на призьбу. Поруч у конюшні хрумтять коні. А в коморі, де літом спить хазяїн, сидять іздові санчастини. Видно, давно тягнеться в них повільна, з довгими паузами розмова.

Молодий голос питає ехидно:

— Все пишеш? Закінчував би вже. Живий, здоровий, чого й вам бажаю. Поклони там. І крапка.

— Ех ти, вітер... Багато розумієш... Я не тільки відносно всього іншого, а я про життя наше описую. У колгоспі читають...

— Та, мабуть, твої листи соромно самому собі вголос читати, а не те що в колгоспі, серед народу.

— Ну, це ти кинь! — І всім відомий нахаба, вусатий Васька шелестить великою пачкою листів. — Моя жінка теж сенс знає. От... «А ще читала я твій останній лист на посиденьках про Карпатський рейд дівчатам та жіночкам молодим. Дуже всі задоволені залишились, що про вас, партизанів, такі геройські подробиці знали... А то тільки по радіо і дізнаємося про вас. Як партизани на літеру Ки або партизани на літеру Ву. А хто вони — ніяк не догадаємось... І навіщо ці літери вигадали? Треба все описувати точно. В кого діти, наприклад, щоб вони не догадувались даремно, а точно знали, хто і як воює».

— Дурна твоя жінка. Ніякої конспірації не розуміє.

— Вона ж з іншого боку підходить. Сердечно... —

каже хтось третій у глибині комори.— Знову ж і комісар Микола говорив нещодавно, що лист — велика справа...

— Коли це він говорив? Щось я не чув, щоб він так говорив.

— То, може, ти оглух... Він прямо, коли до санчастини підходив, так і сказав на ходу пораненому: «Пиши, брате, нічого не приховуй! Вона все зрозуміє». От.

— Так це ж він пораненому сказав. А ти при чому? Бугай здоровенний...

Мовчання.

— Що ти, дурна голово, можеш написати розумного? Ти хто — командир відділення чи сам комроти? Підводчик, їздовий. Крутиш хвіст кобилі, і вся війна в тебе біля цього хвоста.

— Ось ти й є дурна голова... Сам подумай... Жіночка у мене молода. Карточку показати? Що, не забув? Пам'ятаєш? От сиди й думай. З останньою поштою прийшло тільки шість листів. А чому? Писати нема коли? А чому ж раніше був час? З кожною okazією я більше всіх отримував. А зараз війна на зламі. Поранених там, контужених та інших одужуючих добавляється. Можуть їй голову зовсім вільно закрутити. Ну, до чогось серйозного вона не допустить, а все-таки ж... Розумник наїшовся. Холостяки...

Мовчання.

— ...І знову ж таки, може, який загін з місцевих буде виходити з тилу — передам. А щоб потім не плутатися — приготую. Воно, зайве попередження, не пошкодить.

— Ну й нудьга ти, Васько! Та від однієї такої кількості листів загуляєш. Адже ти її можеш листами своїми зовсім розпалити...

Пауза. Потім торжествуючий, самовпевнений сміх. І знову тиша.

Всі роблять своє діло. Чистять зброю, пишуть листи, перев'язують рани, метикують біля карт.

І підходить кожний з боку душевності. А де ж твоя душевність, командире? Мабуть, у тому вона, щоб ворог ні вдень ні вночі не мав спокою.

Встаю з призьби, йду в штаб.

— Отже, вирішено! Бакрадце кидаємо на Горохов! Місто брати не обов'язково. Але викликати паніку на дорозі Горохов — Львів, де напевне рухаються відступаючі

колони ворога, треба обов'язково. Нашуміти й зникнути! Як це сказано в Дениса Давидова: «Убити й піти — от суть тактичного обов'язку партизана». Пиши наказ і став грізне завдання. Нехай з Брайком позмагаються, і доведеться відвести всі обози з штабом на кілька кілометрів у ліси.

27

Після кількох гнилих днів з дощами й туманами, які з'їли сніг, розгрузли всі шляхи. Але сьогодні зранку пушистий мокрий сніг прикрив білим килимом талу землю. Розгрузлі шляхи стали пухкими, м'якими, як перина.

— Знову доведеться переходити з возів на сани,— журиться помпогосп Федчук, під'їжджаючи до моєї тачанки.

— Це вже котрий раз?

— Виїхали на возах, перед Стоходом перейшли на сани, під Володимир-Волинським узяли в бандитів знову вози. Тепер вже буде четвертий. От зима!

Надвечір заголубіло в небі, забіліло на землі. Тільки на заході жирною рисою чорніє на обрії густий бір. Він обіймає своїми крилами весь видимий південний захід, різко відділяючи білу землю від золотисто-палевого неба. Вечоріє. Сонце вже зникло за обрієм, але промені ще грають на верхів'ях горбів. На сході зовсім інше — там небо взялось густою синявою. А над самісіньким обрієм грають пурпурними променями снігові хмари, які не встигли втекти на схід. Вітер раптом стихнув. Мороз уже прихопив зверху снігову перину, але ще не має сили добратися до м'якої землі. Повітря сповнене пахощами лісу, мокрої землі, снігу. Але їх зараз забиває терпкий запах кінського поту, дьогтю від збруї. Запах походів! І тільки коли вискочиш наперед колони і відійдеш по снігу в бік від шляху,— потягнеться крізь морозний спокій тоненька цівка повітря і принесе могутній аромат хвої та прогірклий димок роздує ніздрі, нагадуючи про спочинок. Тонкий, ледве вловимий струмок жилих, мирних покликів роз'ятрить душу, захвилює серце, примусивши його стукати сильніше.

Село Печихвости — місце стоянки обозів і командний пункт наших невеликих, але молодецьких і рухливих

груп. Петя діє під Бродами, Бакрадзе підходить до Горохова, третій — Токар — шурує під Порицьком і Кам'янкою-Струмиловською, а Ларіонов знову перескочив за Буг, до Грубешова. Все сподівається роздобути справжні сідла...

Заночували. Вранці прибув батальйон Токаря. Партизани осідлали шляхи банди Антонюка, яка бігла на південь, і обстріляли її. Розворушили в лісах бандитські гнізда і захопили досить багаті продуктові бази. Очевидно, бандерівці збирались діяти тут довго.

Токар — один з небагатьох ветеранів, які починали партизанську боротьбу ще на Сумщині. Середніх років і середній на зріст широкоплечий українець, спокійний і небагатослівний, він володів м'яким баритоном і співав колись у самодіяльному хорі. Він і командир роти Манжос — обидва голосисті — інколи виводили такі рулади, що заслухаєшся.

Але зараз нам було не до дуетів. Вислухавши ґрунтовну доповідь комбата, який здійснив самостійний рейд від Мосура до Порицьких лісів, я сидів, замислившись. От біда! Всі думки були вже зосереджені на тій залізній лавині, яка насувалась із сходу. Четверта танкова німців десь недалеко. А тут ця бандитська мерзота знову плутається під ногами.

Шумейко, теперішній заступник Токаря, помовчував, мабуть, ще ображений за розформування п'ятого олевського батальйону.

— Все, товаришу Токар! А висновки?..

— Висновки... Бандерівщина сказано готується. Змовились з німцями і зараз закладають бази. Збираються в тилу Радянської Армії неначеб партизанську війну затівати. Тільки навряд чи вийде щось слухне у них. Розклад іде повним ходом. Навіть активісти... Он Шумейко старих знайомих учора зустрів.

Я поглянув на Шумейка запитливо.

— Можливо, пам'ятаєте, під Тернополем ми її літом взяли? Наталкою звали, — Шумейко ехидно посміхнувся. — Вам попало ще тоді від діда за цю птицю.

Я був такий здивований, що навіть не звернув уваги на Шумейковий випад. Як же мені забути цей красивий реп'ях, що ріс на узбіччі нашого бойового шляху до високого Карпатського хребта...

Батальйон Токаря розташувався на хуторах за п'ять

кілометрів від Печихвостів. Його люди стомились. А ми вже другий день робили короткі денні марші.

— Поїхали, покажеш своє військо...— сказав я Токареві.— А ви, товаришу Шумейко, по дорозі доповісте докладно.

Мимохідь я заглянув у штаб і повідомив Войцеховича про свою поїздку в батальйон. Взявши з собою відділення кінних розвідників, ми риссю вискочили з Печихвостів на захід.

Сонце засліплювало очі. Сани весело бігли пухнастим снігом, м'яко погрюкуючи полозами на дорожніх грудках. Їх встигло прихопити морозцем за ніч. Провалюючись з буханням у вибої, за селом пішли тихіше. І відразу, під ритм руху, розворушені реплікою Шумейка, постали картини літа 1943 року.

Чи пам'ятаєте ви боярину Морозову, як вона, ніби жива, намальована Суриковим? На гринджолах, у темній шубі, опушеній хутром, з палаючими очима і високо піднятим догори двуперстим хрестом?

Я її бачив живу.

Говорив з нею, лаявся, закидав запитаннями і дивувався цьому обпалюючому поглядіві сліпої пристрасті і тупого фанатизму. Не взимку, а літом, не в снігах Московії, а в степах Тернопільщини, не в саях, а на моїй тачанці їхала вона. Чорноброва, з вперто стиснутими губами, палаючим поглядом — правда, без опушеної хутром шуби і без ланцюгів на зап'ястях рук. Але це була вона. Я відразу впізнав її, коли її привели розвідники четвертого батальйону десь за Скалатом у липні 1943 року.

Рудий і конопатий Берсенев, у якого вона стріляла з нагана і не влучила, привів її до штабної тачанки. Берсенев ішов позаду, хмурачись і відпльовуючись. Вона, очевидно, здорово подряпала йому обличчя.

Ми вже знали від Семенистого, який прискакав раніше, що піймали націоналістку.

— Добра птиця! — запевняв Михайло Кузьмович Семенистий.— З револьвером! А стріляти й не вміє,— торжествуючи, закінчив він своє повідомлення і подав захоплені папери.

Це були скручені малюсінькі аркушки цигаркового паперу, які влазили в мундштук цигарки, «гріпси»: таємна переписка бандитського підпілля. З них я вже розу-

мів, що арештована — член обласного «проводу» бандитського керівництва.

— Сідайте,— сказав я, не відриваючи погляду від паперів.

Вона гордо закинула голову.

— Сідайте! — крикнув Берсенев і, здається, замахнувся нагайкою.

Я поглянув на арештовану. Знизу вгору дивилось перекривлене сміхом обличчя й очі, які горіли ненавистю. Йй-богу, вона пристрасно бажала, щоб її били. Ото дива!

— Сідай, чортова лялька! — закричав я на неї.

— Можна й сісти, якщо так просять,— раптом здалась вона. Влазячи на тачанку, навіть обперлась на мою руку.

Я трохи помовчав, не знаючи, з чого почати.

Стандартне «хто, звідки» явно не підходило. Але інше не спадало на думку. На моє здивування, вона голосно почала відповідати на анкетні запитання:

— Хто?

— Борець за правду.

— Звати?

— Наталка.

— Прізвище?

— Таке, як і батьків!..

— А батьків?

— Мабуть... у паспорті.

Йй-богу, вона здатна вивести з терпіння. Але я зрозумів: вона цього й домагається. І, взявши себе в руки, спокійніше почав ставити їй запитання по суті.

Які дурниці вона плела, але з яким впевненим виглядом! Слухаючи її розлагольствування, я думав: щб все-таки керує цією людиною? Чи тільки ненависть до нового ладу? А що стверджує вона? Я почав з'ясовувати, яку ж «самостійну» Україну вони обіцяють народові. Ось тут відразу з мішка й вилізло шило. Споруда, збудована на піску,— «Україна без контингентів»¹ — відразу повалилася. Україна, яка не збирає з свого селянства податків,— от ідеал. На різні лади і різним людям повторювала вона це у відповідь на всі запитання. Це була примітивна програма, але вона до певної міри впливала

¹ Контингентами називали в Західній Україні під час Австро-Угорщини і в Польщі — за часів Пiлсудського — численні податки.

на темне селянство Галичини. Дійсно, чим же ще краще було взяти демагогам за живе галичанина, який століттями жив під Австрією, а потім під Польщею, страхаючись податків: на землю, на худобу, на людей, на дахи, на стекла, на сірники. І пам'ятаю, що саме в цьому пункті суперечки вона розгубилась.

— Ну, добре. Припустімо, ви одержали цю самостійну Україну. Далі що?

— Люди житимуть хто як схоче.

— Свобода?

— Звичайно.

— А освіта?

— Безкоштовна.

— А звідки гроші вчителям платити?

— Батьки платитимуть.

— Добре. А країну захищати треба? Армію годувати, одягати... Звідки?

Ось тут і збилася з пантелику ця пристрасна, але не дуже досвідчена пропагандистка.

Загнавши її в безвихідь, я дав їй можливість опам'ятатись. Потім знову продовжував суперечку. Це було цікаво — бачити відвертого ворога, який не приховував своїх думок і кидав їх в обличчя в зовсім оголеній формі.

Я спитав спокійно, чому вона так грубіянить.

— Все одно ви мене розстріляєте.

— Чому ж? — щиро здивувався я.

— Як чому? Я кажу вам правду!

— Ну, припустімо, правди тут небагато. Просто спритно підібрані фактики. Для агітації. Для задурманювання людей. А ідеї ваші — карликового зросту.

Справи примусили мене перервати допит. Я віддав її під охорону в комендантський взвод і відновив допит лише наступного дня.

За цю добу в нас був перехід «залізки» і два бої у неї на очах.

Перерваний допит почався знову.

— Ну що, зникаєте? Придивилися? Як наш народ?

Вона довго дивилася на мене своїми чорними очима.

— Вперше бачу справжніх комуністів...

— А я безпартійний, — резонно відповів я, тому що моє кандидатство тоді ще не було затверджене.

Вона з цікавістю і недовір'ям глянула на мене.

— Не може бути.

— Я вам не збираюся давати клятву. Хочете — вірте, хочете — ні.

— Ну, все одно... Я про всіх вас кажу.

— Це — інша річ.

— Тільки одне незрозуміло: навіщо під час бою ви стільки людей відриваєте від справи — стерегти мене?

— Що вам, жаль?

— Ні. Я не втечу...

— Хто знає...

— Я можу вам дати слово честі.

— Але ж ви його не дали.

— Даю.

— Що?

— Слово честі, що не втечу.

— Це — інша річ, — сказав я, сміючись.

Через день-два обставини змусили мене скористатися цим словом. Ми перевели її в санчастину батальйону, де було багато поранених. Довелося зняти вартових. (Що правда, про всяк випадок за нею стежила одна із дівчат, які доглядали поранених).

Якимсь чином про це дізнався Руднев і зажадав пояснень. Я сказав, затиноючись:

— Розумієте, вона мене привабила до себе своєю відвертістю.

Комісар постукав пальцем по моему лобі.

— Ану, повтори ще раз.

Намагаючись виправдатися перед комісаром, я пробубонів нерішуче:

— Поважаю людей, які не бояться говорити в обличчя все, що вони думають.

— Ну й що ж? — спитав холодно комісар.

— А те, що вона могла за це поплатитися життям! Ви розумієте?

— Я розумію! — спалахнув присутній під час цієї розмови Ковпак. — Інтелігенція чортова! Всіх порозганяю до сучої матері! Це що? Шпигунів мені розводити? Коли що потрібно — від розвідки не доб'єшся толку. А тут на слово честі. Кого? Бандерівку... від-повідальну...

— Гарзд, іди, потім, — тихо сказав мені Руднев.

Я ретирувався далі від розлютованого діда. А він усе не міг заспокоїтися.

— Інтелігенція! — кричав він уже на весь штаб.— Тонкошкірі субчики! Все б вам пережити, чистоплюї чортові!.. Де ви взялися на мою голову!..

Руднев раптом образився, але не на мене, а на Ковпака.

— Замовкни! Ти що? Можливо, якби не ця інтелігенція, і тебе з твоїм героїзмом не було б. Ось вони, навколо тебе,— Базима, Войцехович, Тутученко, Матющенко, П'ятишкін, Ленкін — це ж усе освічені люди. Радянською владою освічені... Та й я. Я все життя науку більшовицьку вивчав. Та й ти сам хто? Личак? Ну, провинився Петрович. Так з нього й питай, а словами такими не розкидайся. Не загинай вліво, командире. А то ми й виправити можемо... Теж не шилом вистругані,— закінчив він з посмішкою.

Але, заспокоївшись трохи й перебравши все в думці після цієї сцени, згадуючи гнівну промову Руднева, я поновому зрозумів особливість нашого загону.

Голова загону, штаб і командування — всі були радянські інтелігенти. Нам довіряли. Це підбадьорювало нас. Але ми прийшли уже в готовий організм, включилися в його роботу, іноді забуваючи, що ми тільки гвинтики. Так, звичайно, чимала частина інтелігенції — романтики. Романтика допомагала нам переносити злигодні, багато працювати, придумувати різні тактичні хитрощі, іноді дивувати спритністю своїх учителів — Ковпака й Руднева. Але створили цей загін вони — старі комуністи-більшовики.

Там, на корінній частині України, було простіше. Є німці — їх треба бити; є народ, який ненавидить ворога, — на нього потрібно спиратися; і є ми — партизани, слуги і захисники народу, помічники Радянської Армії в тилу ворога.

А ось коли ми влітку 1943 року вперше опинились у Галичині — відмовило чуття. І підвела інтелігентщина. Ковпак був дуже правий, коли так лаявся. Це я його підвів. І не як командира, а як старого члена партії, який дав мені рекомендацію. Зараз я навіть ладен був розстріляти бандерівку, але питання, як кажуть, вишло із моєї компетенції і перейшло у вищу інстанцію. Треба було чекати рішення старших. А вони, трохи посперечавшись, посміюючись, перейшли до інших, більш істотних справ.

Згадуючи короточасну сварку комісара з Ковпаком, я зрозумів, що все це було зроблено для мене.

«Виховують!» — думав я, бродячи гірською стежкою.

Смішно, звичайно, розуміти, що тебе виховують, коли тобі під сорок, коли ти закінчив два вузи. Але це було так.

Вузи вузами, а це було політичне виховання.

Через день я ще раз побачив Наталку.

— А що я хочу у вас запитати, пане полковнику, — раптом улесливо посміхнулась вона. — Чи не можна мені зовсім у санчастину перейти?

Біля нас були бійці, і вона базікала ще щось, йдучи зі мною поряд. Говорила всякі дрібниці. Я зрозумів: вона хоче поговорити наодинці. «Ну що ж, будь ласка!» — подумав я, коли ми відійшли. Наталка втупилась у мене очима.

— Слухайте. Поверніть мені моє слово честі.

Я здивувався.

— Навіщо?

— Я сьогодні вночі тікатиму.

— Але якщо я поверну слово, то накажу посилити охорону.

— Все одно, поверніть.

— Ні, не поверну. — Я засміявся. — Коли треба буде тікати, я сам вам про це скажу.

— Добре, — шепнула вона мені, як змовнику.

Я попрямував до штабу. «Он як? Вона вже вважає мене своїм спільником. А іграшки з словом честі — це прийом, щоб викликати довір'я».

Зайшовши у штаб, я ще раз переглянув у записній книжці матеріали перших допитів.

Справа була, звичайно, в її біографії. Але мої розвідники прогледіли це першого разу. В цьому була й моя помилка.

А от Руднев відразу звернув увагу на інше.

— Біографію узнав?

Я розповів.

— Зрозуміло. Ось він, знищений клас, що оживає, зігрітий пожежами воен і фашизму.

І це зрештою було головне.

— Семене Васильовичу! — сказав я Рудневу. — Сьогодні вночі Наталка тікатиме.

— Я так і не встиг на неї подивитись. Що за птиця?

— Птиця з кігтиками, товаришу комісар. Вирішуйте...

Я пішов. Чортихався й сердився. Сердився я зовсім не тому, що каюся у своєму тимчасовому зачаруванні фальшивою красою й мужністю фанатика! Ні! Зовсім не тому, що не розумів, що ворог може бути інколи красивий і мужній. І це треба вміти бачити й розуміти. Розуміти, що від цього він не стає кращим. Навпаки: тим він небезпечніший!

Руднев говорив потім:

— Ворог часто зовсім не такий, яким його малюють на плакатах і описують у газетах. У житті бандити підстерігають тебе не спотворені «трактовою» художника — з кудлатою шевелюрою і вищербленими зубами.

Але як я попався на цей гачок? Ось чому мені було прикро!

Звичайно, в мирний час такій людині можна залишити життя і навіть перевиховати.

А на війні...

Пусти цього мікроба, отруйного і привабливого, в красивому лушпинні «ідеї», — скільки нестійких людей зіб'є він з шляху своїм фанатизмом!

Адже й бояриня Морозова боролася за двоперсний хрест...

А зрадник Мазепа любив прекрасну Марію і писав вірші...

Ой, горе, тій чайці,
Чаєцці небозі...

Надвечір, не вагаючись і не копаючись у психології, я викликав карнача.

— Посилити караул. При першій спробі до втечі — стріляти!

Важна птиця, як охрестив її Михайло Кузьмович, теж, мабуть, не кидала слів на вітер: на світанку, коли почались важкі багатоденні бої, скориставшись з метушні, Наталка зникла — мабуть, все-таки втекла.

Ця жінка, незвичайна за своєю поведінкою і натурою, запам'яталась. І не тільки мені. В загоні її згадували довго, як курйоз.

А зараз ця історія вже чимсь була схожою на гірську луно. Ми, стрільці і воїни, до цього часу добре пам'я-

тали, який підступний зрадник гірська луна і як примхливо звучать постріли в горах, збиваючи з пантелику найдосвідченіше партизанське вухо. У всякому разі, Наталка все-таки втекла тієї серпневої ночі перед делятинським боєм.

Я підкликав до себе Шумейка.

— Сідай до нас у сани, товаришу бравий замполіт.

— Нічого, я поїду верхи,— сказав він, відкозирявши ні з того ні з сього.

— Де ж ви впіймали цю тернопільську пташку? — спитав я його.

— Ловити не довелось. На хуторі вона лежить, ледве жива.

— Дивитися страшно,— підтвердив комбат Токар.

На моє запитання Шумейко сказав: «Робота їхнього есбе...» — і замовк.

«Есбе», або «служба безпеки»,— найстрашніший орган бандерівщини, її контррозвідка. Комплектувалась ця безпека з пропащих типів. Куркульство і карні злочинці, випускники єзуїтських шкіл — це були досить звичні до мордувань і катувань люди. Вони душили людей шкіряними поясами і качалкою для тіста, дробили кувадлами суглоби, виколювали очі і різали, не здригнувши, дітей...

Ми приїхали на хутір.

Я погодився з Токарем, який просив у другій половині дня батальйон не чіпати, бо людям необхідно відпочити після важких маршів з боями.

— Може, заїдемо до тієї Наталки? — спитав Шумейко.— А то казав доктор Нікітін — дуже вона погана. Всі нутроці відбиті.

Проминувши два-три будинки, ми зайшли до вказаної Шумейком хати. Двері нам відчинила баба в очіпку і вилянялій запасці — старовинній одежі українських жінок. Вона впізнала Шумейка і на німе запитання його чорних очей прошамкала беззубим ротом:

— Мабуть, уже доходить...

У світлиці на тапчані лежала Наталка, вкрита кожухом до самого підборіддя. Очі, обведені синіми кругами, були заплющені. Мертва блідість, піт і гарячкове дихання свідчили про її тяжкий стан. Бабка обтерла їй лоба вишиваним рушником. Наталка прошепотіла «пити», і коли та напоїла її кислим молоком, розплющила

очі. Оповиті передсмертною тугою зіниці раптом зупинились чи то від жаху, чи то від радості.

— Вас упізнала,— похмуро сказав Шумейко.

Я нахилився над обличчям непокірливої бандерівки. Щось сказав заспокійливе, але вона не могла говорити, та й навряд чи розуміла мої слова. Запах крові був настільки сильним, що я через кілька секунд відійшов на середину світлиці, щоб дихнути чистим повітрям. Стара нахилилась над нею з глечиком молока, потім тихо відійшла до дверей і відчинила їх. Голова Наталки безживно лежала на подушці, розплющене око дивилось в одну цятку.

Ми довго стояли в кімнаті.

— Мабуть, ідіть уже...— сказала стара.— Я баб покличу. Треба нам спорядити її в останню дорогу... Тут жодної кісточки цілої не було.

— Що вона казала вам, бабусю?—спитав я.— Перед смертю?

— Багато чого казала. Передай, каже, людям, щоб не ходили кривою стежкою, а йшли прямою, як ті хлопці Ковпака.

— А ще?

— І щоб ніколи не ламали свого слова. За це мене доля й покарала. От що говорила... А тепер виходьте з хати.

Поїздивши по батальйону, я, втомлений, надвечір повертався в Печихвости. Так до кінця й не було зрозуміло, чому бандерівське «есбе» так її жорстоко покарало.

Тільки пізніше я взяв її заплутану історію, яка обманною гірською луною докотилась до степів Волині і назавжди стихла в Порицьких лісах.

Через добу Бакрадзе доповів: захопив Горохов! Проте, що саме він захопив місто, до цього часу існує суперечка. Справа в тому, що приблизно в ці ж дні й години, пройшовши стрімким маршем з Житомирщини через всю Ровенщину, прямо на південь Волині вривався бравий кавалерист, партизанський генерал і Герой Михайло Іванович Наумов. Легендарний партизан під час

цього маршу розбив і пошарпав гарнізони в Острожці, Тарговицях і Воротнюві.

Розмірковуючи про історію партизанського руху у Великій Вітчизняній війні, часто думаєш: чому в цій війні було так мало кінних партизанських загонів?! Невже зовсім перевелась кіннота? Навіть партизанська? Мені особисто відоме тільки кавалерійське з'єднання Наумова на Україні, з яким разом доводилось і воювати, і дружити. І ще, за чутками і напівофіційними документами, був кіннопартизанський загін Флегонтова й Тихомирова, який діяв у Білорусії. Можливо, воювали й інші загани. Не знаю. В усякому разі, кіннотників-партизанів було дуже мало. Тому хочеться розповісти про кавалеристів Наумова, про нього самого, про його гідного подиву комісара Михайла Михайловича Тарасова, лікаря із Кремлівської лікарні, який добровільно пішов працювати хірургом у партизанський загін і став там комісаром. Правда, я відхилилось трохи вбік і відведу думки читача від Тернополя і Луцька. Але що поробиш? Я не пишу ні історії війни, ні оперативно-тактичного дослідження. Я просто пригадую те, що було. І пишу передусім про дорогих мені людей.

Так от, партизанська кавалерія... Вона не з'явилася так, взагалі, за вигадкою того чи іншого воєначальника, який полюбив сідло і шенкелі.

— Ні! Нас породив український степ,— ще на Прип'яті говорив товаришеві Дем'янові молодий і стрункий генерал Наумов.— Степ, де не можна бути пішим. Коли навіть сам Ковпак піде на південь пішим, то наступного ж дня його розколошматять, як тільки він відірветься від лісів. У степах партизанам неможливо воювати в пішому строю! Так, так!

Це категоричне твердження здавалось нам тоді дивним.

— Заносить молодого генерала... — мирнолюбно відмахнувся спокійний Базима.

Але я пригадував щоразу цю розмову, коли ми самі виходили з Карпат. Через степове тернопільське Поділля довелось пройти одчайдушним кавалерійським рейдом.

Коли дійшла чутка про те, що в Горохові з'явилися кіннотники Наумова, ми всі зраділи. Адже це вони здійснили знаменитий Степовий рейд, яких ніхто з нас не

робив. Взимку 1943 року бурею пройти по тилах груп військ Манштейна, вийти до Дніпропетровська, підійти до Кременчука, петляти два тижні по Кіровоградській і Одеській областях, там, де немає жодного партизанського ліска, де роєм роїлися не тільки поліцейські гарнізони, але й клубочились осині гнізда стратегічних резервів Гітлера, які прекрасно розуміли, що Червона Армія вже наближається до Дніпра! І стрімко здійснюється вгору із степів і замахнуться навідріт партизанською шаблею!.. На кого? На якого-небудь гебітскомісара? Ні, бери вище. На обласного губернатора або есесівського генерала? Вище! На самого гаулейтера України, рейхскомісара Еріха Коха? Ні, вище, вище! Ну тоді на Геббельса? На Альфреда Розенберга — гітлерівського намісника усіх окупованих радянських районів? І знову-таки ні. На саму ставку Гітлера замахнулась партизанська шабля радянського прикордонника капітана Наумова. І хай навіть ворог устиг вислизнути і врятувати свою шию. Але він, жахаючись, затремтів перед грізною небезпекою.

З нетерпінням ми чекали Наумова, який обіцяв заїхати до нас у Печихвости. Коли почало сутеніти і лише білий пушистий сніг, синіючи, затримував прихід чорної ночі, село раптом ожило. Центральною вулицею промчав запряжений трійкою легкий волинський шарабан. За ним — двоє верхових коней, а на відстані двадцяти метрів — ціла кавалькада кіннотників.

Я не бачив Наумова з весни 1943 року, але відразу ж упізнав його. Завжди відчував я до нього, ще капітана-прикордонника, підвищений, загострений цікавістю і трохи ревливий інтерес.

Ми привітались, і Наумов відрекомендував мені широкоплечого чоловіка у козушку зі зборками.

— Кремлівський доктор. І мій комісар. Прошу любити і поважати.

Я здивовано оглянув нового знайомого. Той не без цікавості глянув на мене і добродушно подав руку.

— Тарасов, Михайло Михайлович.

Генерал вправно скинув з плечей чорну бурку. Розминаючись, знайомить зі своїми орлами:

— Крім доктора, зі мною Колька Гризлов, москвич, і цим усе сказано; а це земляк Гоголя, Владлен Гончаровський; Андрійко Лях; Хінельської гвардії брати

Астахови — Ілля і Роман; Митя Самоедов — земляк Лоносова, архангельський чоловік, кавалер ордена Леніна за врятування життя командирів у бою; а цей, з молодецьким чубом, — Сергій Бузанов, смоленський сокіл; Коршак Коля — цей лазив під лід за кулеметом; Тося Дроздова — дівчина з Конотопа, донецький шахтар Анатолій Кихтенко. Хлопці один в один!

Я дивився на них з неприхованою повагою. Переді мною стояли герої Хінельських походів, обвіяні степовими вітрами, прокурені порохом димом, рицарі кавалерійських рейдів.

Дійсно орли, нічого не скажеш, рум'янець у всіх на всю щоку, очі розбишакуваті, блищать.

Я в свою чергу представляю Миколу Солдатенка, Васю Войцеховича, Кульбаку, Роберта Кляйна...

— Під Гороховом мої хлопці з Угорщини з твоїм капітаном зустрілись. Обнімаються, цілуються, — каже Наумов, — навіть я був зворушений.

— Це Йосип Тоут? Він у Бакрадзе ніби за комісара.

— Прізвища не пам'ятаю. Знаю, що із ЦК угорського комсомолу, чи що.

— Ну, цей самий... А яких він земляків у вас зустрів, товаришу генерал? — спитав Микола.

— Є в нас група: Іштван Декан, Єва Ракоші та інші, — відповів нашому комісарові його колега, лікар Тарасов.

— Цілий інтернаціонал, — засміявся Наумов. — Хіба ж ми думали ще рік тому, б'ючись у Брянських лісах з Восьмим угорським корпусом, що в нас будуть комісарами та контррозвідниками мадяри? Га, Петре?

— Та це що? — підхопив його думку Микола. — У нас Герой Радянського Союзу — німець, Роберт Кляйн.

Наумов подивився на мене здивовано.

— Правда, Петре Петровичу?

— Та ви тільки що його бачили.

— Отакої... — сказав колишній прикордонник. — Що ж він у вас робить?

— Та ось повернувся з асфальту. Мотався на машині між Львовом, Золочевом і Бродами. А зараз пішов розвіддонесення писати.

— Оце вже зовсім інтернаціонал!

Прибулі втомилися з дороги й пішли в хату відпочити.

Я розпорядився, щоб Федчук потурбувався про коней. Зустрітися вирішили за вечерею.

— Як годиться,— сказав Наумов.— А коли у вас вечеря за розкладом?

Зиркнувши на годинника, я сказав, що через сорок хвилин.

— Ого! Режим харчування — велика справа,— гмукнув комісар-лікар чи то насмішкувато, чи то добродушно-схвально.

— Заночуєте, звичайно?

— Так, мабуть. А проте, сама справа покаже,— з натяком сказав генерал.

— Так, справ багато, поспішати треба,— відповідав я.— Чекаю вас у штабній їдальні, друга хата праворуч.

— Тільки так, щоб про справу поговорити можна було. Без мітингу,— нахилиючись через передок, напівголосно каже генерал.

— Зрозуміло. Буде забезпечено.

І поки волинський шарабан заїжджає в зазначений двір, а поряд, у stodолі, розташовується молодецький ескорт, я проходжу вздовж вулиці і мимоволі згадую те, що знаю про Наумова і його славні рейди.

Після Хінельських походів, наприкінці 1942 року, капітан Наумов одержав завдання здійснити рейд на південь Сумської області.

Лаштування в цей рейд почалось уже в грудні сорок другого року в Хінельських і Брянських лісах. Військо для цього рейду підбиралось поганеньке.

— З брянського бору та з хінельської сосонки,— жартували самі партизани з'єднання.

Капітанові, колишньому прикордоннику, який відходив з боями від самих Карпат у сорок першому році, це не було новиною.

— Тільки б мені вирватися, згуртувати бойове ядро. Ну та добре! Далі буде видніше.

Центральний Комітет Компартії України, український штаб партизан підтримали ініціативу Наумова зробити кавалерійський рейд. Варіант капітана став наказом. Не по второваній Ковпаком і Сабуровим доріжці, а самостійним маршрутом вирішив іти Наумов. На південь! По Лівобережжю до Запоріжжя і далі — за Дніпро! А там, як говориться, сама справа покаже.

Пішов з ним у цей рейд ще один капітан — командир

конотопців Кочемазов. Перед виходом у рейд на Правобережжя я бачив його не раз у Брянських лісах. Це був вояка до пари Наумову — чесний, прямий, хоробрий. Пам'ятаю упертий сміливий погляд Кочемазова...

Такі ж, як і він, були і його хлопці конотопці. Рейд почався з села Суходолу — батьківщини Івана Буніна. А навпроти Суходолу розкинулась Вільна Слобода. З неї був родом Анисименко Іван, командир Червоного загону, який входив у з'єднання Наумова.

Ім, мабуть, було тяжче, ніж Ковпаку. У того були комісар — Руднев, вірний Базима і всі ми — молодші, старанні учні Руднева і Ковпака. Але й вони домоглися чималого успіху. В Степовому рейді сумських партизанів по тилах групи Манштейна було висаджено в повітря на залізницях Суми — Харків і Суми — Курськ десять залізничних мостів, перерубано багато ліній постачання й евакуації, організовано багато аварій і зіткнення ешелонів; у Ворожбі звільнено з табору смерті дві тисячі військовополонених, які влились у партизанське з'єднання; в засадах знищена колона противника під Сумами, автоколони під Котельвою, Зіньковом і Новомиргородом, каральна експедиція в Турбаях на Хоролі. Бої були перенесені на Правобережжя — в Підгорне й Андрусівку, під Чигирин і Кременчук. Про це повідомляла «Правда» у своїй передовій за 7 березня 1943 року.

На початку нового, сорок третього року з'єднання Наумова вийшло південніше Кременчука до Дніпра. Це було в той час, коли південніше Харкова передові частини Радянської Армії знаходились від Дніпра за сотню кілометрів. Відблиски Сталінграда вже палахкотіли над Дніпропетровщиною. Ми на Правобережжі в цей час рвонули Сарнський хрест, Сабуров воював навколо Овруча, а на півночі з Чернігівщини Федоров і Мельник рушили за Дніпро і Прип'ять. Ворог теж не дрімав. Манштейн збирав за Дніпром резерви, щоб ударити по армії генерала Харитонова, готував контрудар на Харків. Ось у цій каші й лавірувала молодецька партизанська колона Наумова, Кочемазова, Анисименка. А як настав січень, партизани по льоду перемахнули на сотнях саней через річку.

Зима. Санні дороги. Загони Наумова вже на Дніпропетровщині. Потім вони попрямували на південь — на Одещину, під Знамянку і до самого Кривого Рога.

Дійшли до Південного Бугу і вздовж його течії почали підійматися вгору до річки Синюхи.

В цей час Манштейн завдав свого удару на Лівобережжі. Харків знову впав, північніше Белгорода почала поступово створюватися знаменита Курська дуга. Капітан Наумов і Кочемазов зі своїм молодецьким військом вирішили стрімко рухатися на північ.

— Між Вінницею і Києвом підемо? На північ, до білорусів? — радився зі своїми соратниками Наумов.

— Дуже праворуч забирати не можна. Київ усе-таки столиця. Не під силу буде,— говорив Кочемазов.— На Вінницю, чи що, нам шандарахнуть?

А взагалі нічого в цій фразі ніби страшного й не було: хіба мало обласних міст під самим носом пройшло? Але тепер ми знаємо, що було під Вінницею...

— Будемо так прямо і тримати курс. Зюйд-зюйд-вест! — посміхнувся Наумов.

— Гаразд. Тримати так тримати,— погодився й Кочемазов.

Не знали вони, на що замірялися. За десяток кілометрів від Вінниці знаходилась ставка Гітлера. Ось куди націлились браві капітани! Вони здійснили кілька нічних маршів по раз узятому азимуту. Пройшли за Умань.

— Поки не засікла авіація, давай один-два маршрути вбік — і в Голованівські ліси. Перепочинем перед стрибком,— порадив Кочемазов.

— Вірно,— погодився Наумов,— інших лісів тут нема. Приготовуємось до степового стрибка.

Там, у Голованівських лісах, приваблювала їх посадочна площадка. Вони чекали літаків, щоб евакуювати поранених і одержати карти, запас яких закінчився біля Кременчука. Я пам'ятав цей ліс з дитинства. Місцеві називають його Галочинським лісом. Дядьки називали його просто — Галоче. Передовий загін Полісся, який вирвався далеко вперед на південь... Пам'ятаю — шлях із Голованівська через село Станіславчик.

Це село й зайняли партизани Наумова. Вранці, на світанку, заскочили до нього партизанські розвідники, слідом за ними — колона. Розташувались по хатах. Тут же, втомлені, залягли спати.

Кочемазову не спалось. «Треба б обози в ліс». Вишов на мороз. Димок, туман. Зайшов до Наумова. Командир погодився і віддав наказ втягнути обози в ліс.

А через годину почалась трагедія. Поліцейські і жандарми вже засікли цей самий азимут — зюйд-зюйд-вест. Доповіли начальству. І тут з'ясувалося, що степова орда мчить прямо на ставку Гітлера.

До Голованівського лісу із Первомайська, Умані, Ново-Українки, Гайворона поспішно підтягнулись резерви ставки: перший ешелон — свіжа моторизована дивізія, два артполки, частини румунів з-за Південного Бугу. Наумовські хлопці не встигли в Станіславчику побачити перший сон, як уже біля двохсот танків розвернулися за селом. У село Трояни вступило з півсотні машин з піхотою. Бій був нерівний. Раптовий. На цілковите знищення.

Через сім годин бою Станіславчик горів суцільним вогнищем. Контужений Наумов, у супроводі вірних ординарців, відійшов у ліс, до обозу. А коли стемніло, то з'ясувалося, що конотопців у лісі нема. Не було й капітана Кочемазова. І досі невідомо, чи загинув він у першому бою, чи відійшов за Південний Буг. Можливо, хотів прорватися у Бершадські ліси.

Важкою, моторошною була ніч після розгрому в Станіславчику. Обозів багато, бойових сил мало. Поранені, іздові, жінки — всього залишилось чоловік триста. Тим часом з другого шосе, Київ — Одеса, з боку Умані, головна розвідка доповіла, що підходить інша німецька дивізія.

Одна дивізія німців уже охопила півкільцем ліс із заходу, друга повинна була замкнути кільце. Але опівночі розвідники прощупали вихід у степ. Рішення: всім сісти верхи! Прослизнути ярами подалі в степ, вдень сховатися в балці або на якому-небудь хуторі. А наступної ночі — знову на північ. Єдине вірне рішення. Капітан Наумов з тих людей, які і в найскрутнішому становищі блискуче виявляють свій сильний характер.

Про цю страшну, трагічну ніч уже після війни у мене була розмова з двома вчительками. Вони виявились партизанками, учасницями і цього рейду й цього голованівського розгрому.

— Воював би серед нас молодий Фадеев,— він би написав. Серця здригнулися б, очі затуманились би сльозою,— сказала задумливо одна з них.

— Ой, яка була страшна ніч!— згадала друга.— Поранених ми не змогли винести, а були ми обидві дівчатками років по шістнадцять. Цілий день смерть перед очима. Вночі ще страшніше. Забились ми під кущ. Сидимо й плачемо. Тихо схлипуємо. «Хто тут?»— пролунав голос нашого командира. Ми відгукнулись. Він зупинився, впізнав. Потім тут же ординарцям і зв'язковим якийсь наказ віддав, підніс руки з світним циферблатом і сказав: «Звірити всім годинники! Рівно через півтори — прорив. На моїх двадцять три години одинадцять хвилин!» І так нас, дівчаток, здивував цей спокійний голос. І цей годинник... Ми й схлипувати перестали. Думаємо, чи не все одно — опівночі чи на світанку закінчиться все наше життя? Нащо звіряти ще хвилини? «Приведіть двох запасних коней!»— сказав зв'язковим командир. Зв'язкові в різні боки розійшлись. Тріск сучків і скрип снігу під ногами затих. А наш командир Наумов поруч з нами сів, до дуба плечем привалився. Ми думали, задрімав. Сидимо тихо, як миші, поранені, із збитими колінами, голодні, замерзлі... Командир помовчав хвилин п'ять, а потім знову підняв руку і циферблат до очей. Подивився й сказав: «Всього п'ять хвилин». Ще помовчав, руку від очей не віднімаючи. А потім каже: «Що, дівчата, страшно?» Схлипнула моя подруга: «Ох, і страшно». «Почекай, не плач,— сказав командир.— Послухай. І запам'ятай, назавжди запам'ятай. Зараз ми верхи всі сядемо і вирвемося. Але ти добре запам'ятай цю ніч. Заміж вийдеш, дітей, онуків матимеш — і все життя її згадуватимеш, що ніч, тому що ця ніч повинна бути найщасливішою в твоєму житті... Зараз вам коней хлопці дістануть...» І відійшов убік. А ми сидимо, одна до одної притиснулись. «Та що він, сміється над нами чи що?»— питає подруга. «Ні, не сміється. Чуєш? Сказав, на коней верхи посадить». «Та я ж ніколи не їздила». «Не їздила — так поїдеш». І ви знаєте — поїхали верхи. І прорвались. Адже дійсно наш командир мав рацію. Якось зустріла я його на Хрещатику. Прямо так на тротуарі і зупинила. «Пробачте, товаришу генерал»,— кажу. А він на мене дивиться здивовано. Брову підняв. «В чому річ, товаришко?»— сухо, офіційно. «А я ж пам'ятаю

і ніколи не забуду ваших слів. Справді, це була найщасливіша ніч у моєму житті». Він згадав відразу і засміявся: «В моєму житті теж...»

Так розповідала мені народна вчителька, колишня партизанка кавалерійського загону Наумова.

Тієї жахливої ночі триста кіннотників прорвалися із Голованівського лісу в степ. До світанку відмахали кілометрів сорок. Але смерть страшна. Ледве почало сіріти, а уже «костиль» у небі гурчить — треба ховатися. А в степу ніде ні лісочка, ні хуторка. Нічогісінько. В глибоку балку загнав свою кавалерію Наумов, коней у сніг поклав, снігом закидав, самі бійці один одного маскхалатами вкрили. Лежать. Тільки спостережні пікети чоловік п'ять-шість на горби виставили в маскувальних халатах. Розрахунок на те, що з повітря ніби річка по яру чорніє, і все. Пікети прислуховуються: над Галочинським лісом канонада, літаки йдуть хвилями, бомблять ліс. Як тільки смеркло, кавалерія Наумова вискочила з балки і знову на північ. Ішли без карти — керуючись чуттям. Дві доби скакали на північ з маленьким відхиленням на захід. А третьої ночі знесилилися. Треба було коней погодувати, людям перекусити хоч трохи. Вирішили завернути на хуторок. Вислали розвідку. За її даними, на хуторі тільки жандарми. Не хотілось шум підіймати, але що вдієш. Розвідники вирішили вчинити наскок. Рівно опівночі застрекотіли автомати, і за кілька хвилин від жандармів залишилось мокре місце. Це була остання; найближча охорона, один із запасних вузлів зв'язку польових ставок Герінга і Гітлера. Попереду вже ніякої охорони не було. До ставки залишилось яких-небудь десять кілометрів. Ох, якби хоч один з партизанів про таке сусідство знав! Ні, не знали. А коли б знали, то вирішили б: помирати, так з музикою.

Коли Наумов прискакав до нас на Прип'ять, ми разом з його начштабу почали заносити маршрут Степового рейду на карту. Дивлюсь — очам своїм не вірю.

— Та знаєш, чортів ти хлопче, адже ви були від Гітлера за десять кілометрів,— кажу я начштабу.

— Невже? Не може бути! — відповідає він.— Звідки ви знаєте, що там ставка?

Справа в тому, що ми з Рудневим посилали ще пізньої осені під Вінницю нашого розвідника, маршагента. Це була вчителька. Очі молоді, сумні, а обличчя як печене яблуко. Галею її звали. Вона до нас прибилася з-під Вінниці ще в грудні сорок другого. Я її розпитував, як працює залізниця Жмеринка — Козятин — Київ, а вона все твердила про якесь таємниче будівництво за дванадцять кілометрів північніше Вінниці.

— Що там?—допитувався я.— Нафтосклад? Боєприпаси?

— Ніхто не знає. Село все виселено, всіх жителів кудись погнали. Споруджували ці таємничі будівлі російські військовополонені в сорок першому році. Кажуть, дванадцять тисяч чоловік було. І коли будівництво закінчили, всі дванадцять тисяч були розстріляні. Всі до одного.

Доповів я Рудневу. Він наказав: «Треба, чого б це не коштувало, з'ясувати, що там побудовано. Поговори з Галею, чи піде вона ще раз? Проінструктуй».

Галя погодилась. Ми дали їй докладну інструкцію, сказали один одному паролі і якісь незграбні напутні слова.

— Скільки ж тобі років, Галя? — спитав я на прощання.

— Дев'ятнадцять.

Потім наші дівчата-партизанки розповіли, що гітлерівська офіцерня її п'ять місяців тримала в публічному будинку: спочатку в офіцерському, а потім — у солдатському.

Галі не було більше трьох місяців. Послав я її з Князь-озера, а повернулась вона під Прип'ять. Дивлюсь: ще більше зморшок добавилось, ще більші очі стали, горять вогнем.

— З'ясувала? — відразу ж спитав я її.

Мовчки хитнула головою.

— План накреслила?

Мовчить.

— Що? Аеродром? Пальне? Боєприпаси? Можливо, якийсь завод секретний?

— Ставка Гітлера там.— І заплакала.— Чому ви мені мін не дали, підривній справі не навчили? Чому?

Але нам не до неї вже було. Перехопило дух. Побіг, доповів Ковпаку, Рудневу. На Велику землю полетіли

радіоповідомлення. Звідти наказ: перевірити. Послали дві групи розвідників, але вони не змогли дістатися до ставки Гітлера.

А через три дні після прибуття кіннотників Наумова на Прип'ять раптом радіограма — викликали в Москву капітана Наумова, який з цілим двохтисячним бойовим колективом під Голованівськом зник, а у нас на Прип'яті з'явився. Адже в нього і рація загинула. Ну, що там у центрі було, доповідні, повідомлення — ми не знали. Тільки весь його рейд занесли на карту, вже не учнівську. Дані зафіксували. У цей час за нашими повідомленнями, тими, які Галя з старечим обличчям у дев'ятнадцять років принесла, радіостанцій туди понакидали.

З вінницького підпілля, того, яке «на берегах Південного Бугу» діяло, радіозведення теж, мабуть, йшли. І за повідомленнями виходило, що тієї самої ночі, коли кіннота Наумова на хуторку з п'ятнадцятьма жандармами розправитися вирішила, паніка у гітлерівській ставці знялася.

Була чутка, що в другій Ставці теж розмова про це йшла. Верховний вислухав, устав, пройшовся по кабінету, трубку закурив і сказав:

— Як недобре виходить. Недобре. Капітан — і по ставці Гітлера вдарив. Треба дати йому генерала...

Через тиждень повернувся до нас у Оревичі молодий генерал Наумов.

Згадуючи про все це, повільно йду вулицею повз штаб. Там повно зв'язкових. Хлопці стовпилися і не бачать мене. Зупинився біля величезної липи. Слухаю.

— А ще мені пишуть, та тільки брешуть, видно, що живуть добре. Ось послухай: «Хліба одержали на трудодень вдосталь, трудоднів на всю сім'ю заробили більше тисячі...» А всіх трое: моя половина та хлопчик-учень, я вже й не знаю, що там дочка на трудодні заробить — їй ще тільки десятий годок іде.

— Видно, мати тягнеться, не розгинаючись, — сказав хтось басом.

— Ще пишуть, що нічого для перемоги не шкодують...

— Ясно, що не шкодують, коли одна молодиця з двома дітьми-малолітками більше тисячі трудоднів виробила.

— Який вже тут жаль! Як ти не кажи, а нам все-таки легше,— провадить далі той же бас, але тут же сповхачується: — Хоч теж інколи перепадає й нам.

— А скільки одержали хліба?

— У тім-то й справа, що не пишуть. Коли б одержали, як слід — обов'язково написали б. А так, здогадайся, мовляв, сам. Ну, та в мене присадибна нічого... Якщо тільки вчасно засадили картоплею — вистачить...

А голоси все-таки щасливі, задумлива теплінь у інтонаціях.

— Гей ви, скоріше розвозьте пошту! Хай пишуть відповіді! У Наумова зв'язок з розвідниками кавкорпуса. Можна передати пошту на Велику землю! — вигукнув я і відразу ж швидко пішов до їдальні.

— Повечеряємо без спиртного,— сказав генерал.

— Непитуші ми всі виявились, як справжні партизани-рейдовики,— сміється лікар Тарасов.

— Це в лісах, у болотах сидячи, самогонні апарати можна заводити. А в рейді не розіп'єшся. Тут вмить голову можна пропити, та й не тільки свою,— зазначив Наумов і раптом чомусь спитав: — Слухай, чи нема в тебе свіжих номерів «Російського слова»?

Я не знав навіть, що це — книга чи журнал.

— Газета така в Ужгороді видавалась. Коли я служив на кордоні в Карпатах, любив її читати.

— Ні. Я більше «Дас рейх» читаю.

— Володієш вільно німецькою?

— Та ні, доктор один у мене є. З празькою освітою.

— Цікаво,— пожвавішав Тарасов.

Так ми повечеряли, перемовляючись ніби пустими фразами. Потім почались розмови неначе по статуту: в першу чергу противник.

— Ну, основний ворог, звичайно, четверта танкова армія німців. Тут, очевидно, заперечень нема,— сказав Наумов.

— Це вірно. У мене на шляху цієї армії один батальйончик є. Під Бродами...

Генерал удав, що пропустив повз вуха згадування про батальйон Брайка. Але по його очах я помітив — узяв до уваги.

— А цей німець ваш — він як? Справді ходить у війська противника? Вільно?

— Він в офіцерському костюмі на Львівську магістраль уже двічі висакаував, — сказав Войцехович.

— Це той, що на Дніпрі відзначився?

— Ага...

— Клейн чи Кляйн? Так, чи що? Мені генерал Строкач розповідав.

— А де Медведев? — питаю в генерала.

— Та десь тут, на підході повинен бути, — відповідає Наумов. — Зараз уся наша активна партизанська братва потяглась ближче до Львова.

— А хто у вас усе-таки під Бродами? — раптом запитує наумівський комісар. — Там загін полковника Павленка. Вчора вночі, за даними розвідки, три ешелони під укіс пустили. Один неначе з танками.

— У мене під Бродами Брайко. — Я посміхнувся.

— Щось не чув ще такого... — кинув генерал.

— Ще почуєте.

— Хто ж він такий, коли ти так його рекомендуєш?

— Та тут один хлопчина... Командир третього батальйону, колишній прикордонник...

— Ну, коли прикордонник — це інша справа, — сказав Наумов.

— Скажи, будь ласка, і багато їх у вас таких? — з доброю посмішкою питає Тарасов.

— Та є. З десяток набереться. От, скажімо, грузин Бакрадзе, той, що Горохов захопив.

Наумов нахмурився.

За нашими розрахунками виходило, що Горохов захопили хлопці Бакрадзе. Але Наумов сам стояв у Горохові і звідти приїхав до нас. Сперечатися не стали. Зам'яли цю справу. І, можливо, даремно: до цього часу Бакрадзе стоїть на своєму, а Наумов на своєму. Тоді ж я все-таки не наслідився йти на конфлікт з гостем. «Е-е, потім історики розберуться». Не став я сперечатися ще й тому, що у нас уже визрів план, погоджений з ЦК Компартії України і Строкачем, — перетворити наше з'єднання в партизанську дивізію. І я передбачав, що через два тижні молодший сержант Бакрадзе буде

командувати полком. Тому, хоч і не знав я тоді рядків поета —

Міста здають солдати.
Генерали їх беруть,—

але махнув рукою на цей Горохов.

— Скільки ж у цього товариша під Бродами? — намагаючись стушувати незручність, сказав Тарасов.

— Та батальйончик, чоловік триста... сорокап'ятка, бронейок щось біля п'яти, мінометники,— відповів Войцехович.

— Є зв'язок? — спитав генерал діловито.

— Є,— сказав я.

Ще довго ми розмірковували над обстановкою, що склалася, й обмінювались інформацією. Але все-таки за якоюсь дурною звичкою приховували один від одного свої наміри. Першим проломив цей непотрібний льодок недовір'я більш досвідчений в оперативному відношенні генерал Наумов.

— Ну, тепер давай вирішувати. Значить, так. Два повноцінних партизанських з'єднання пішли по тилах четвертої армії німців.

— Виходить, нас тільки двоє?

— Ні, Медведєв третій. З Кузнецовим. По-моєму, це він і є полковник Павленко. Теж конспірація...— зітхнув генерал.

— Кузнецова розвідники в Бродах бачили. А зараз він, мабуть, по тротуарах Львова шастає,— сказав Войцехович.

— А як ваш Кляйн? — спитав Тарасов.

— Ні, я свого розвідника бережу. Він ще ближче до Німеччини згодиться.

Наумов скося подивився на мене при згадуванні про Німеччину.

— Хто ж ще?

— Та десь на Тернопільщині — Шукаєв. Ще Федоров — під Ковелем. Потім Іванов ішов по моєму сліду, та десь відстав трохи. Ці неначе справжні вояки, хоча й іншої, ніж ми з тобою, партизанської віри. Тактика у них диверсійна.

— А віра одна — краще бити ворогів,— вкинув Микола, який мовчав до цього.

Заговорили про Рудневу, про його загибель. Задумались. Потім схилились над картою. Сині прожилки річок

Галичини, що біжать до Пруту і за Дністром, коричневе розводдя Карпат. Для нас це не просто топографічні знаки, а жива земля, густо полита кров'ю наших бійців.

Щось вирвалось у мене гірке про Карпати.

Випробовуючи друга, питаю, кинувши на коричневу гористу частину карти:

— Ну як, підемо?

Він мовчить. Потім непевно крутить головою і каже задумливо:

— Ну, якщо там самому Ковпаку наклали...

— Та ви ж у голі степи ходили? — підбиваю я.

— Ходив...

— А тепер?

— А тепер — подумаю.

— Я розумію. Маєте інше завдання?

Він мовчки хитає головою.

Зрозуміло. Завдання його — обійти Львів з північного заходу й заходу і завдати удару по дрогобицькій і бориславській нафті. Ну що ж, розумне завдання. Ковпак улітку пробивався на Дрогобич зі сходу в лоб. А зараз Наумова націлюють на обхідний маневр.

— Так, небагато залишилось нашої партизанської території, кілька добрих нічних маршів на захід — і впремося в кордон, — каже Наумов.

— Одне Львівське генерал-губернаторство й залишається, — вставляє репліку Войцехович.

— До речі, які у вас відомості про львівського губернатора Калмане? — запитує мене генерал.

Відомостей про це цабе у нас ніяких.

— Цією справою Медведев повинен більше цікавитися. Його справа...

У Наумова виявилася карта Галичини і Польщі, недавно видана в Лейпцігу.

— Ну, а як ви дивитесь відносно Сану й Вісли? — запитую у гостей.

— Там же Польща все-таки. Іноземні справи... — відповідає Тарасов.

Наші погляди спрямовуються туди, де кінчається наша Радянська країна. Але Наумов, бачу, більше тягне на південь, де за гірськими кряжами розкинулося Закарпаття.

— Прямо перед нами за Саном — Краківське воєводство. Генерал-губернатор — Франк, на зразок Еріха Ко-

ха, який був на Україні головним верховою. Правіше— Люблінське генерал-губернаторство, — сказав Наумов звично. Мабуть, він уже сидів наодинці з цією картою. І не раз...

— Були твої розвідники в Польщі?

— Аякже... з кінця січня від самого Володимира-Волинського до Грубешова через Буг навідуються.

— Ну як, підемо спареною їздою? — запитує він раптом з якоюсь молодецькою інтонацією.

Вірно, спареною їздою йти легше. Недаремно в наказі Головною партизанським рухом маршала Ворошилова ще в сорок другому році, коли ставилось завдання Ковпаку і Сабурову, було задумано саме такий рейд. На важку справу посилались два з'єднання. Розумів досвідчений маршал значення ударів на двох напрямках: легше роздвоїти увагу противника, сплутати його карти, відвернути сили ворога від одного до іншого і спільно завдавати удари, координувати зусилля.

— Ну як, карпатський імениннику? По руках?

Я розумію, що це не шпилька, а справжня пропозиція. Вона співпадає із моїми намірами. «Ось тільки як Петя Брайко? Він же десь під Бродами. І треба чекати його тут, північно-східніше Львова. Днів п'ять-шість...»

— А коли вихід?

— Стрімкість і натиск — девіз рейдовиків, — каже Наумов, здіймаючи догори кулак. А в руці з генеральським кантом в'ється партизанська нагайка. — Чого тупцювати на місці? Завтра на ніч і виходимо.

— Не можу. Під Бродами в мене батальйон.

— Та що ж це за батальйон у тебе? Який це бичок, що матку не знайде. Радіозв'язок є?

— Є, тільки який...

— «Северок»? — запитує генерал.

— Він самий...

— Ох оці мені «северки»! Москву беруть, а за двадцять — п'ятдесят кілометрів — як німі.

— Ну, думай сам, тобі видніше. Ти командир.

— А як підемо?

— Якби це було по-фронтовому, так треба було б шукати стики, — каже генерал.

— Та де ж їх тут знайдеш, стики? — дивується Войцехович.

За штабною звичкою відразу ж прикидати командирську думку на карті він нагинається над столом, шукає то по своїй, то по лейпцігській. Ріки, гори, ліси, дороги. Невизначена обстановка. Чи є в противника за Бугом дивізії? І які? Чи є охоронні полки? І скільки їх? Які гарнізони, національні формування, агентурна обстановка?

За Бугом — цілковита темнота.

Нахилиємось над картою і ми з генералом. Він виймає з планшета свою, трофейну, де позначені кордони районів, воеводств.

— Теж німецька? — запитую.

— Ні, польська — трикілометровка, польського генерального штабу. А масштаб як у туристів.

Ми звіряємо її з своєю російською і знову знайомимося з невідомою місцевістю, по якій через кілька днів нам доведеться йти, витримуючи бої. І раптом блискавичний здогад. Здалось, чи що? Ніби знайшов стики, а може, й ні?

— Ну, щось надумав? По очах бачу, — трохи покровительським тоном каже генерал.

— Та як вам сказати — може, й здалось...

І ще раз дивлюсь на польську трикілометровку.

— Ну, давай, викладай. Що там тобі... здалось.

— Мені здалось, що я знайшов... стики.

— Цікаво, — пожвавішав генерал.

— В тилу ворога, в глибокому, які діють проти нас частини?

— Звичайно, охоронні війська.

— Адже вони розподілені за територіальною ознакою, по губернаторствах, воеводствах. Так? От перед нами Львівське генерал-губернаторство, от Краківське, Люблінське. А далі, мабуть, буде Варшава. Південніше — Угорщина. На чолі кожного воеводства — начальник, рейхскомісар або генерал-губернатор. І кожний з цих тузів має у своєму розпорядженні своє військо: полк-два. Поки ми діємо на території одного, він проти нас кидає тільки свої війська. Підтягне їх — ми з ними пограємо скільки можна. А потім — раз! — і до іншого начальника в гості. Значить, війська першого начальника від нас відстануть, а інший, поки збереться, та розвідає, та підтягне, та розверне свої війська, — от і є пара днів передишки.

— Оце вірно,— сказав Тарасов.

— А може, й тиждень передишки буде,— замислено промовив генерал, прикидаючи щось курвіметром на карті. Потім підняв серйозний погляд на мене й казав далі: — Ніяк я не розумію одного. Ось я військова людина... Ну, як би сказав Василь Іванович Чапаєв, академій я не кінчав, можливо, після війни закінчу. Тільки нормальне училище, та Вища прикордонна школа, та практика... І от на думку не спало. Поясни ти мені, будь ласка, як же кінопрацівнику таке... Яким ходом думки? Га?

Бувши не в ладах не тільки з оперативною, але й тактичною термінологією, якої до війни ніхто не навчив, я вирішив віджартуватися:

— Та, мабуть, це краще за мене мій начальник штабу вам викладе.

— Секретничаєш? — Мені здалось, що Наумов навіть образився.

— Та ні. Не було тут ніякого оперативного ходу думок. Просто згадалась кінокартина одна. Ще стара. На екранах її давно вже нема. Але я хоч і не закінчував «Пострілів» і нормальної офіцерської освіти не маю, але академію все-таки одну закінчив. Кіноакадемію у Москві. У Ейзенштейна вчився. У братів Васильєвих, у Довженка. Так ось, щоб знати історію своєї справи, ми зобов'язані були всі старі класичні картини дивитись. І зараз пригадалась раптом мені одна короткометражка. «Чарлі-контрабандист» — так, здається, вона називається. Кордон гротесковий, звичайно, на землі намальована була біла смуга,— спохватився я, згадавши, що Наумов — прикордонник.— По лівому боці від цієї смуги бігає Чарлі, а за ним — мексиканська поліція. Ось-ось доженуть, за поли піджака схоплять. Але в цей момент Чарлі і перескочив через білу смугу. По іншій уже території біжить. Мексиканській поліції хапати його заборонено. Для перепочинку і ходу сповільнив. Але тут його друга, американська, поліція наздоганяти почала. Він знову — через «кордон». От згадав і уявив собі наші стики.

Регіт, сміх, примовки. Відсміявшись, Наумов сказав серйозно:

— Все секретничаєш. Ну, гаразд. Це перший ступінь майстерності.

— А другий? — запитав я з цікавістю.

— Вища майстерність завжди щедра. Вона розсипає знання, досвід, спішить передати його іншим.

— Ну, куди вже нам... до вищої,— відповів я, відчуваючи, що червонію.

Почали обговорювати час виходу. Можливо, під впливом похвали і підохочувальних реплік генерала я вирішив, що вийду на день пізніше його. Порадився з Васею. Начштабу сказав:

— Ризикнемо...

Тут же визначили й переправи через Південний Буг.

— Чи не дуже близько від Львова буде? — запитав Наумов.

— Скільки там?

— Кілометрів тридцять п'ять, — відповідає Войцехович.

— Нічого. Поки прочумаються, на захід ще півсотні відмахнемо. Підморозує, санна дорога буде.

Викликали радистів.

— Обміняйтесь позивними, складіть розклад! Потрібно буде двобічний радіозв'язок тримати.

— Ну, як той контрабандист? — генерал Наумов лягнув мене по плечу на прощання.— Значить, вирушаємо спареною їздою?

— Вирушаємо, товаришу генерал.

— До самого Сану?

— На самий Сан.

— А до Сану дійдемо і — ліворуч р-раз! Як це у вас? Хід конем? Ось тобі й Карпати.

— Дійдемо до Сану, там — хто ліворуч, у Карпати, а хто праворуч, на Віслу,— сказав я твердо.

Через кілька хвилин ми розпрощались.

29

Дев'ятого лютого увечері колона партизанів витяглась із Печихвостів по дорозі до села Корчина.

— От ми й у Львівській області,— сказав близько півночі начальник штабу.— Перемахнули Волинь за сім ходових днів. Га?! Та ще з боями! Львівщина пішла...

— Який район?

— Та ніби район Кам'янки...

— Кам'янки?

— Ага... Кам'янка-Струмиловська,—відповів начштабу, освітивши електричним ліхтариком планшет, взятий у німецьких льотчиків у Мосурі.

Марш проходив не швидко. Ми уповільнювали рух, даючи час розвідникам прощупати новий маршрут. Через кожні дві-три години віддавалась команда про привал, і колона зупинялась на хуторах. Командири й бійці заходили до хат: бійці — погрітись і потеревенити, командири — звірити маршрут і вислухати короткі повідомлення розвідмаяків і зв'язкових. Розмовляли з жителями.

На одному з хуторів я за своєю звичкою забрався кудись у закуток, а Войцехович, щохвилино звиряючись по карті, вислуховував капітана Бережного, який повернувся з берегів Бугу.

— Де кавескадрон? — спитав начштабу в Бережного.

— Махнув через річку.

— Який зв'язок з генералом Наумовим?

— По радіо у вас повинен бути.

— Ні, я по ліктевий.

Бережний скуйовдив свою чуприну.

— Ми йшли по сліду... Бачили його хвіст. Може, Усач і наздожене. Від Сашкових кіннотників ніякий генерал не втече.

— Противник?

— Попереду — анітелень. Південніше, до шосейки на Львів,— суцільні гарнізони...

Войцехович записав щось у блокнот і відхилився від столу, витягнувши затерпілі ноги.

— Ще які новини?

— Грязюка, сніг, ліси, болота. Більше нічого особливо примітного не видно.

— Не густо, капітане.

У хаті тиша. Начштабу склав карту. Бережний відійшов убік і, знизавши плечима, кинув звичайний жарт:

— Торгуємо товаром, який є в наявності. Рекламою не займаємось. Кота в мішку не продаємо. Бачили самі — грязюка. Будь ласка. Так само і всі інші вдоволення.

Але це не викликало ні в кого посмішки. Начштабу, крокуючи вперед і назад по хаті, зазирнув до мене в куточок і сів поруч. Я думав у цей час про те, що ми йде-

мо ніби коридором: північніше — в'язке болото бандерівщини, південніше — залізна огорожа німецької танкової армії, яка десь там, за Бродами, близько Тернополя, поки що стримує війська Ватутіна; ми йдемо з німцями ніби паралельним маршем — витягнулись уздовж тилів фашистської групи військ «Україна».

— Генерал пішов напролом — прямо на захід, — тихо сказав начштабу.

— Чув...

Я знав, що, не доходячи до Сану, Наумов зверне ліворуч і прорветься на Карпати. Але не це зараз хвилювало мене. Я прислухався до дзюркітливої балачки штабних з хазяями. Погано розуміючи одне одного, перепитують, потім, зрозумівши, так і сиплють: «Бардзо дзенькую», «Проше пана». А потім знову розмовляють мімікою і жестами. Спалахує сміх.

— Чуєш, яка у місцевих людей говірка? Хлопці з ними більше говорять на мигах.

Начштабу здивовано глянув на мене, не розуміючи.

— Дуже рясніє полонізмами.

Войцехович знизав плечима, ніби хотів сказати: «При чому тут лінгвістика, у нашому становищі...», але теж почав прислухатися.

— Я си ходиу до Польщі ще до Хітлера... ще як Рід Шмигла тут пановау, — повільно пояснює хазяїн розвідникам, яких особливо цікавить життя у цих місцях.

— Польща поряд, Васю.

— А-а... — І мій друг і помічник пішов до столу, стурбовано розгорнув карту.

Слух мій зачепився не тільки за зміст почутого. Приваблювала музика мови, інтонації, звороти зовсім не такі, як у тернопільських подолянках або у карпатських гуцулів. Чимсь давнім, знайомим повіяло. Звідки ж мені знайома ця мова? Ага, у юнацтві, десь у дев'ятнадцятому, в рідній Кам'янці на Дністрі застряли двоє австрійських військовополонених. Називались вони у нас австріяками... Але насправді були звичайні українці — галичани. Старший з них, Пика — рудий, літній, кістлявий; Гринько — зовсім молодий парубок, здоровило. З Гриньком ми працювали по сусідству, в млині, і в куркулів. А квартирували у моєї тітки Оксани — простої, неписьменної селянки. Вечорниці й досвітки.

Галицькі пісні... Сумні пісні. Бувало, сидять удвох ці дві різні за віком людини, занесені до нас у Молдавію війною, і рудий Пика виводить високим тенорком, підперши щоку долонею:

Чуеш, брате мій, това-а-ри-шу мій,
Відліта-а-ють сизим клином журавлі
В ірій...

А вдалині, за Дністром, у туманній млі — Бессарабія, невідомий, таємничий край, відрізаний боярами... Мабуть, це й є той малозрозумілий «ірій», про який співають два галичанини.

«Але нас куди заведе цей коридор? На захід? А там сто кілометрів — і Сан. Наумов пішов ліворуч, до Карпат, праворуч — Вісла, Польща. Теж — ірій, мла. Ох, і тісна ж ти зробилася, партизанська Мала земле...»

— Егей, пани товариші,— каже за перегородкою селянин із Кам'янки-Струмиловської,— війни я вже си не бою... Аби з місця не рушали... Померти — так вдома.

Згадався вихід з Карпат і сентенція Карпенка, гаряче підтримана Кульбакою:

— Якщо й померти, то хоч на рівному місці...

Вперше майже тридцять років тому відчув я могутній потяг двох галичан до батьківщини. Був він настільки сильний, що юна душа моя відлітала вдалину за журавлями, в ту далеку Галичину, де, виявляється, теж є своя Кам'янка — Кам'янка-Струмиловська. «Стрімка, чи що?!»

Ця Струмиловська — біля Західного Бугу. Можливо, саме до неї тяглося серце рудого Пики та Гринька, які задумливо й сумно співали:

Чути кру-у, кру-у, кру,
В чужині-і умру-у,
Доки море переле-е-чу
Крилоньки зітру,
Крилоньки-и-и зі-і-тру...
Кру,
кру,
кру.

Давно пішли за Дністро, слідом за журавлями, галичани. А ось і я тепер тут. Рівно через чверть сторіччя.

Начштабу покрутив головою, і я, повертаючись до дійсності, питаю:

— Що за Кам'янкою?

— Буг. А за Бугом — Жовква.

Згадалося про Петра Першого. Здається, там він склав свій план знаменитої кампанії 1708 року, що закінчилася Полтавою. «Відходити на свою землю для оголошення ворога...»

Там колись здійснив одну із своїх бойових мертвих петель авіатор Нестеров. Там він і загинув.

Тут, під Кам'янкою-Струмиловською, у липні—серпні двадцятого року побував і Котовський. Чи не про ці справи говорив член Військової Ради Хрущов командуючому Ватутіну?

— А за Жовквою? Ех, зв'язку з Наумовим немає...— журиться начштабу.

— Це гірше...

— А з Брайком? Завтра зв'яжемося чи сьогодні?

— Сьогодні — стій,— кажу я Войцеховичу.

Начштабу здивовано дивиться на мене. «Перед самою річкою? Коли переправа у наших руках?» Він не каже цього, але моє рішення ясно суперечить нашій тактиці швидкості й натиску.

— То все-таки будемо переходити кордон чи ні?

— Давай якось перебер'ємося... деньок,— прошу я начштабу.

— Засіче нас на цих хуторах якийсь поганенький есес полчок...

— Ти перевірив би оборону краще, Василю,— кажу я.— Ніж так ось... ятрити душу. І без тебе не дуже солодко.

— Яка тут оборона? Роз'їздами, патрулями прикриємось. Гірше, ніж на марші. Та й ескадрону, як на зло, нема...— Войцехович попрямував до виходу, потім повернувся і благально сказав: — А що, як нам слідом за генералом?! До Сану і ліворуч. Там ще добрий шматок Львівщини, а потім ще...

— Карпати?

Начштабу люто почухав голову і, плюнувши, мовчки пішов перевіряти оборону.

Я вийшов на вулицю. Вночі не роздивився, де довелося зупинитися на непередбачене днювання.

Здається, нічний марш загнав нас у найнесприятливішу для бою місцевість. Навколо хутори, горбики, переліски, плутана сітка стежок і доріжок. Де і як тут

будувати оборону? Ніби пошматована, лежала перед очима земля, розділена дрібновласницьким укладом. І раптом я зрозумів: хутори — ось де економічна опора бандерівщини. Індивідуалізм тут у самій суті життя, побуту. Все організовано так, щоб замкнутися у своєму п'ятигектарному маленькому світі. Відгороджена від усього світу канавою, колючою огорожею, чагарником, людина особливо схильна до націоналізму.

Тихо, мертво. Де-не-де між хуторами снують партизани. Але ось погляд мій зупинився на одному з косогорів. Із-за нього виповзла невелика колона кіннотників. «Неначе Усач повертається? Чи, може, це якийсь із ескадронів генерала Наумова?» Сотня россю спустилася в долину й зникла на мить у ложині, потім знову з'явилася, круто завернувши на покручену хутірську стежку. «Але що за чорт? Чого зупинилися? Передні збилися в юрбу. Так у нас не буває...» А назустріч кінноті йшла людина. Я забіг у хату, схопив автомат і бінокль. Підняв його до очей і в окулярі ясно побачив піхотинця. «Це ж Сашко Коженков!» Повернув окуляр на більш чіткий фокус — і перед очима постала мовчазна картина, ніби кадр звукового кіно з обірваним звуком. Коженков ішов повільно, перевальцем. А над кіннотниками з'явилася на піці двокольорова ганчірка — від одного вигляду якої в мене пробіг мороз по спині. «Це ж кінна банда». А де ж наші роти? Як же начальник штабу розмістив оборону, коли ось тут, до самого КП, без пострілу пройшов ворог? І немає нашого ескадрону. Ось тобі й стоянка... Ніби навмисне поставили себе під удар хитрого і підступного ворога.

Тут же заговорило почуття самозбереження і бажання попередити товаришів. П'ять кроків ліворуч — кущі. Знову підняв бінокль до очей. Коженков іде собі безтурботно. «Та що це він? Треба його попередити, чи що...» І відразу черга з автомата і три постріли тривоги із парабелума. Знову бінокль. Коженков зупинився. Озирнувся. Йому відходити нема куди, місцевість відкрита, кроків п'ятсот назад — ні кущика, ні хатки. Але черга й три пістолетних постріли зробили своє діло: тривога, тривога! Я озирнувся назад. Із сусідньої хати вибіг Ясон Жоржоліані. В руках у нього якийсь горщик. Зупинився на бігу і — в клуню. Ще мить, і вискочив з ручником.

Сашко стоїть і нічого не розуміє. До нього скаче біля десятка кіннотників. Кричать. Розмахують нагайками. Блиснули дві-три шаблі. І раптом він підняв руки, ніби збирався здаватися в полон.

Я вихопив ручник з рук розгубленого Ясона. Після бінокля вдалину дивитися важко, тільки маленький пагорок танцює на горбинці мушки. Але не можна стріляти по кіннотниках, які скачуть. Коженков з піднятими руками стоїть прямо на дорозі, перекриваючи шлях траєкторії. Лягав би. Але він стоїть. Підняв кулаки догори. Переводячи мушку лівіше, на колону, я в останню секунду побачив, як Сашко махнув руками, однією, потім другою. Падають коні, сутичка... І глухий гуркіт двох ручних гранат стрясає повітря. Черга, дрижання ручника закрили на мить усе. Тільки гіркий димок із вогнегасника. Пірнають в сніг стріляні гарячі гільзи. Перед очима все ще здивований Ясон.

— Уперед! Там Сашко Дончак.

А ось із хуторів уже б'ють два ручники. Від штабу застукотів станкач. Банда розсіюється на горбі й зникає, скочуючись у долину.

— Відходять, відходять! — кричить Жоржоліані.

Він проскакав на неосідланому коні. А коли через кілька хвилин повернувся, я побачив сльози на його горбоносому обличчі.

— Зарубали Коженкова Сашка, зарубали...

Він відкидає чоботом черепки розбитого глечика з-під молока і голосно, по-дитячому схлипуючи, плаче.

Все це тривало не більше п'яти хвилин. Коли ми допитали двох бандитів, поранених гранатою Коженкова, то виявилось, що прямо в центр нашого розташування в'їхали залишки банди Сосенка. Вони пройшли повз застави боковими стежками — застави вважали, що це повертається ескадрон Усача. Бандити й самі не підозрювали про небезпеку. Сотня запеклих головорізів досить безнечно рухалась назад на Володимир, звідки обривками підпільного зв'язку їх повідомили про наш відхід.

— І треба ж було так трапитись, щоб саме Сашко попався їм на шляху, — сказав Войцехович, забуваючи, що якихось ще десять-п'ятнадцять хвилин, і банда була б біля штабу. А навколо що? Вузол зв'язку, санчастина,

КП — найвразливіші і погано захищені небойові підрозділи.

Через кілька хвилин усе вирішив би злий і підступний пасинок війни—випадок. Хто перший зметикував би, не розгубився, хто раніше натиснув би на гашетки і в кого не затремтіла б рука — той би взяв верх. Це був би навіть не зустрічний бій, а просто сутичка, поножівщина, бійка.

Обійшлось... Ціною життя Коженкова.

А сотня Кліща тікає верхи, і кавалерії для переслідування у нас нема. От що прикро.

Через дві години ми ховали Коженкова.

— Ех, донський козак. Хороший партизан був,— сказав над могилою Микола Солдатенко.— Жив по-козацькому, верхи та з піснею, весело. І загинув від шаблі...

Люди стояли навколо свіжої могили мовчки, ніби пригадуючи Сашкові танці, його молодецтво, пустотливі очі й пісні.

Любо, братці, любо,
Любо, братці, жить.
З нашим отаманом
Не доводиться тужить.

Салютували над могилою з автоматів замполіт, начштабу і я. Та з «дігтяря», скриплячи зубами, маленький, верткий Ясон Жоржоліані випалив у степ півдиска...

30

Наші батальйони стривожилися після випадку з Коженковим. Через надмірну пильність надвечір Ленкін, який повертався із Забужжя, здався нам Бандерою.

— Другий батальйон з переляку обстріляв ескадрон Сашка Усача,— доповів Жоржоліані.

Ленкін зіскочив з коня, розмашистою, з присіданням, кавалерійською ходою зайшов у штаб, нагайкою хльоснув поріг. Козирнув, граючи жовнами, і зупинився мовчки. Він вирішив, очевидно, не згадувати про інцидент. Мовчав і я.

— Дійшов до кордону. Виконав наказ. Повернувся.

— Під Жовквою був?

— Був.

— Ну як район? Для завтрашньої стоянки годиться?

— Як слід. Нема нічого. Порожньо.

— Не влипнемо, як тут? Чув?

— Чув. Як же... Свої кулі над головою свистіли.

Спасибі кулеметникам Кульбаки, що з перевищенням стріляють...

— Кинь, не про це зараз мова... Оборона як?

— Є.

— Наумова бачив?

— Тільки слід залишився. Пішов генерал на Сан. Не те що ми. Полонені німці показали, що попереду пройшла ціла кавалерійська дивізія...

«От чортів генерал! Хвостатий диявол... Мабуть, уже дійшов до Сану»,— мимоволі подумав я, відчуваючи, як мене розбирає заздрість і я не можу з нею справитись.

— Можливо, й правда пішов на захід... Але до Сану ще не добрався, звичайно,— сказав я, примиряючись з перевагою друга.

— Та хто ж його знає. Все-таки зважте — кавалерія. У всякому разі, вчора у нього праворуч залишилась Рава-Руська. Тепер, товаришу командир, і нам треба тримати нащуплені вуха.

— Незрозуміло тільки, чого ми тупцюємо на місці?— невдоволено спитав Ларіонов — комеск-два.

Він знову побував за Бугом.

— Ну як? Добув собі сідла? — спитав я Ларіонова. Той махнув рукою.

— Так, дещо... Ленчики та стремена ковальської роботи.

Я знав про його мрію дістатися до грубешовських складів, де, як повідомляв Мазур, були тисячі справжніх кавалерійських сідел. А поки що його другий ескадрон їздив на сідлах саморобних. З цієї причини Ленкін не визнавав Ларіонова справжнім кавалеристом. Але грубешовські склади були одному Ларіонову не по зубах.

— Коли ж усі батальйони перемахнуть через Буг? — спитав Ларіонов.

— Хіба не знаєте, що Брайка чекаємо...

— Діждемося... холери в бік,— посміхнувся Усач.— Уже своїх обстріляли. І на диявола нам з цими бандами стільки волинку тягнути...

«Як же вам пояснити, хлопці? Попереду п'ятачок, маленький плацдарм української землі за Бугом. А потім — або перехід кордону, або ліворуч, на Карпати... Що ви тоді заспіваете?..» — думав я. А сказав:

— Не попремо ж ми прямо на Львів?!

— А що ви думаете? — блиснув зубами Усач, і його зіниці заграли диявольським блиском.— Там уже є наші хлопці. Та й позавчора у Львові якісь партизани вбили чи то одного, чи то двох німецьких генералів.

Я подивився уважно на начштабу. Той сказав тихо:

— Розвідка піша вже повернулася... тільки що... з-під самого Львова. Дійсно, ухекали прямо на тротуарі...

— Кузнецов, звичайно. Його стиль роботи...

Сидимо, прикидаємо, метикуємо.

— От заскочили в куточок...— Начштабу чуває потилицю.— Гірше, ніж «мокрий мішок»...

— Там фашисти нас у нього загнали, а тут самі ползли,— з докором каже Микола Солдатенко.

Попереду, на заході,— Буг, іншого виходу нема. На наступному марші все одно нам доведеться знайомитися з цією річкою.

А Усач стоїть біля дверей, помахуючи нагайкою, і бачу, ніяк не може зрозуміти, в чому і які труднощі. Він нервово хльостає нагайкою по халяві і, примружившись, презирливо каже:

— Ех, теж мені річка. Скільки їх залишилось, цих річок, позаду — Десна, Дніпро, Прип'ять, Дністро, Горинь, Стир, Збруч... Та ще та карпатська, Бистриця — зла річка.

Зауваження Усача на мить відірвало нас від похмурих думок. Але тільки на мить. А потім думки знову повернулись до складної обстановки, яка поставила перед нами перепони не менші від Карпатських гір.

«От дивак! І як же пояснити йому?»

І я кажу Усачеві рішуче:

— Не в річці тут, брате, справа, а в кордоні.

Але Усач не слухає і, нетерпляче дригаючи ногою, підохочує:

— Уперед! На захід! Нічка темна, кобила чорна. Можна й через кордон! — Нагайка Усача здіймається, ніби ескадрон його знову йде до Бугу.— Он Ларіонов ~~з~~ тиждень верхи їздить, та й то вже двічі за Бугом був.

Навчився вже, почав по-польськи завертати: проше пана, паненці цілуємо ручку... Як справжній улан! Там, кажуть, тридцять дві партії було до війни. Чи тридцять шість. Комедія...

Але й він замислився. Все-таки кордон Радянської країни. Щоправда, там, де ми відмітили з Наумовим переправу, Буг тече ще по території Львівщини... «Бравий то бравий, але й обережний генерал. Тільки маленький клаптик території Львівщини залишається, за ним — відразу кордон. Передові наші розвідники побували вже й на польській землі».

— Як же там, під Жовквою, почували себе твої хлопці? — питаю причіпливо Усача.

— Нічого. Призвичаїлись і — повний порядок. Але там інших повно...

— Партизани?

— А чорт їх розбере. Ні. Майже всі без зброї. Ніби підпільники.

— Комуністи?

— Є наші... Васька якийсь, грузин. Є Қазик, є Андрій.

— Бачив? Балакав?

— Ні, вони за залізкою. А потім під Жовквою і поляки є. Теж підпільники.

— Які ще?

— Всякі. Офіцери є. Хлопські батальйони.

— Батальйони?

— Та зовсім це не батальйони. І взводу доброго нема. Але назва така. Може, для хитрощів, а може, й...

— А комуністи, робітники-партизани є?

— Є, кажуть, і такі. Сам не бачив, але, говорили, в Янівських лісах повно їх. Робітничої партії партизани. Там народ теж ворушиться.

Мені пригадалась імпровізована лекція доктора Зіми: «До війни в Польщі було тридцять дві партії». «Ох, і каша. Куди попав? Куди поліз?»

А начальник штабу підохочує:

— Давайте, товаришу командир, за Буг. Там видно буде.

— Я приведу до вас цих людей, — обіцяє Ленкін, — усякої тварі по парі. А мені не розібратися. Все ж таки я кавалерист і бухгалтер, не більше. А тут — політика. У мене в ескадроні є наших поляків чоловік п'яток:

Ступинський Ян, Прутковський Льонька, на прізвисько Берестяк. Вони в мене з цими, із хлопських батальйонів, уже завели дружбу...

— А ліси як?

— Та є трішки... Ніби як у нас на Сумщині... Гайки, переліски.

— А великі ліси?

— Великий ліс один — Білгорайський називається.

Я звертаюсь до Ларіонова:

— Ну як? Був у Мазура на хуторі?

— Був. Та ну їх к чорту, цих офіцерів! Дипломатія, хромові чобітки, а фашистів б'ють слабенько: на Лондон озираються. Ось ближче до Янівських лісів — там, кажуть, прості селяни і робітничої партії партизани...

Отже, вирішено.

— Прямуємо за Буг, товаришу начштабу. — І я швидко подався на радіовузол. Поки йшла звичайна штабна робота по складанню маршруту нічного маршу, сидів над чистим аркушем і думав: завтра вранці будемо на плацдармі. Від нього тільки дві дороги: праворуч — через Віслу, ліворуч у Карпати.

З ким же порадитись? У кого спитати розумної думки? Ех, якби поруч був Руднев або товариш Дем'ян, який вручив на прощання подарунок... Рука шукає в сумці, виймає томик з закладкою з хвойної мітелки, сунутої поспіхом на прочитану сторінку.

Що говорить Ленін? Треба зрозуміти, вчить він, що партизанська війна — це воєнні дії, але й вони повинні бути освітлені обласоружуючим і просвітительним впливом соціалізму. Ленін говорить, що марксизм не нав'язує масам ніякої доктрини, а пізнає їхню боротьбу і освітлює їхній шлях організуючим і просвітительним впливом.

Маси уже піднялися... Піднімаються й тут. Але чи скрізь є цей організуючий вплив?

Яка б не була плутанина — тут, у цьому куточку землі, є тільки два головних мірила: народні маси й партія. Народ і Партія. Партія і Народ.

Чого ж ти думаєш і ламаєш собі голову? Сідай і пиши запит. І на чистому аркуші паперу зарясніли слова: «Київ, Секретареві ЦК. Обстановка у Польщі сприятлива. Польський народ разом з українським здатний на справу великої рушійної сили. Прошу вказівок...»

Через годину все прийшло в рух. А ще через дві години ми перемахнули Буг. Надранок розташувались у селах південніше Жовкви.

— Ось ми й на плацдармі,— полегшено зіткнув начштабу.— Розвідку зранку послали у всіх напрямках. Але більше за все — до Львова. Ми вже майже обійшли його з північного заходу.

— Треба мізкувати, товаришу начштабу. Тут ловити гав ніколи.

— Ну, звичайно.— І він широко посміхається.

— Десь тут ми повинні завдати удару по тилах четвертої,— прикидаю я на карті.

— Куди нам на такому п'ятачку лізти на фронтові війська? — Начштабу раптом насторожується.

— Не по самих військах, а по їх комунікаціях... Наступимо на болючий мозоль! Га? Васю?

— Новий Сарнський хрест?

— Неначе. Але й не зовсім. Там до Сталінграда було з тисячу кілометрів, а тут до фронту сотні не буде.

— Та й хрести тут уніатські, з фокусами. І з сьйвом якимсь,— вставляє Микола, в функції котрого як-не-як входить і релігійне питання. У цьому краю його треба дуже враховувати.

— Мабуть, завдати удару можна буде. Кульбаку кинемо в лоб на Сан. Той усе побоюється небезпеки Карпатських гір. Нехай пре на захід хоч до самої Вісли. Кавескадроном найлегше маневрувати, його на фланги — до Львова. Циркача Гришу Дорофеева — на Львівську залізку...

Замислились...

«А під Перемишль кого? А на Раву-Руську? Але це тільки начерк, перший начерк плану».

— Полонені сказали що-небудь нове? — спитав я Роберта Кляйна.

— Схоже, що львівський генерал-губернатор зосереджує всі наявні у нього охоронні війська на шосе та залізниці Львів — Перемишль.

— Через два-три дні він завдасть нам удару,— безпристрасно доповідає начальник штабу.— Нав'яжуть нам оборонний бій.

— Отже, треба перескочити кордон,— кажу я.— Куди? На Люблінщину, звичайно. Сама доля проклала нам туди дорогу. Інакше не мине двох-трьох днів,

як нам доведеться, огризаючись, відходити, маневрувати...

— Виходить, усе-таки треба пересікати кордон,— бурмоче задоволений Войцехович.

— Так, будемо рухатися до самого кордону Польщі. До неї один марш. А там вирішимо, чи переходити його.

І ось уже позаду залишився Західний Буг. І знаменита Жовква теж позаду. Тепер тільки вперед, через «залізку» на Раву-Руську. Вона повзе звивистою сталюю лінією по горбастій місцевості. Ліси, переліски чимсь нагадують передгір'я Карпат. Попереду колони рухається ескадрон Ленкіна, за ним — батальйон Токаря.

Через годину на переїзді спалахує перестрілка.

— Авангард збиває охорону,— доповідає зв'язковий від головрозвідки.

— Кіннотники вже за переїздом,— на слух визначає Войцехович.

Перестрілка відходить праворуч і ліворуч, ніби два залізничних ешелони, що розминулись. Маяки підганяють колону вперед, риссю через переїзд. По карті видно, що за яких-небудь десять-п'ятнадцять кілометрів за залізницею — державний кордон. Знаменний і такий для всіх тривожний кордон 1939 року. «Лінія Керзона». Про неї я неодноразово читав, чув, але залишалась вона в свідомості абстрактною, маловідомою. А от зараз за двітри ходових години нам належало підійти до цієї самої лінії.

Перестрілка з обох боків припинилась. Бокові заєлони вже вийшли на фланги, залягли, нашвидку окопалися, замінували полотно і чекають. А колона рухається. Штаб, батарея і санчастина проскочили по дощатому настилу захопленого переїзду, грюкнули по рельсах і риссю вирвалися на захід.

Праворуч, у видолинку, село. Там гавкають собаки. Одиночні постріли. Мабуть, наша бойова охорона потурбувала поліцаїв.

Тільки хвіст колони вступив на переїзді в справжній бій з ешелonom, що саме підійшов.

— Токар пустив його під укіс,— доповідає збуджений Вася Войцехович, верхи обганяючи мою тачанку.

Бій, що відходить назад, нікому не страшний. Він тільки веселить кров і піддає жару... Щулять вуха коні,

прислуховуючись до далекого сухого тріску перестрілки, перегукуються партизани. Зрідка сплесне над колоною командирський окрик:

— Балачки-и...

— Уперед, вперед, на захід!

Ще година маршу — і привал. У першому ж селі.

— Серед білого дня все-таки ризиковано жартувати з кордоном, — схвалює мій наказ Микола Солдатенко.

— А гладити нагайкою лінію Керзона і зовсім не годиться, — підтакую я йому.

— При чому тут лінія Керзона? — обережно, майже переходячи на шепіт, спитав мене Микола.

— Та ось же вона, перед тобою.

Солдатенко тільки свиснув. І замовк. Я почав щось говорити, намагаючись підбадьорити і його, і себе, але він — ні слова... «Кордон — це, брат, зв'язок, сигнали, прикордонники... а через годину авіація або танки, і це зовсім нам ні до чого...», — здавалось, думав він.

Шлях вів нас до великого села. Склеясті береги річечки біля села знову нагадали мені дністровську Кам'янку. На лівому високому березі — чіткі квадрати дотів. Мабуть, це й є кордон. Укріпрайон. Мені вже доповіли з бойової охорони, що доти вільні, а навколо них багато позеленілих іржавих гільз: і від маленьких скорострільних гарматок, і від крупнокаліберних кулеметів, і простих гвинтівкових. Звідси по всій лінії Бугу почався гітлерівський напад вранці 22 червня 1941 року. І от ми тут 10 лютого 1944 року.

Привал. І колони як і не було. Розійшлася по дворах. Виставили заслони на дорогах, застави зайняли кілька дотів.

День проходив спокійно. Противник або загубив нас з поля зору, або не мав поблизу сил, які могли б потурбувати нас. А може, вів розвідку. Але вона ніде не стикалася з нашими заставами і групами бойової охорони.

Як завжди, підходячи до нових місць, з іншими порядками й звичаями у населення, а інколи й іншим управлінням, ми допитливо і вдумливо вели агентурну розвідку, опитування населення.

У будинку, де розмістилось командування, хазяйка, хитро посміхаючись, показала нам на свою подругу. Та

після хвилинного замішання і наших навідних запитань розповіла, що вона дружина лейтенанта-прикордонника, який служив в укріпрованні. Чоловік її загинув у перший день війни в одному з дотів.

— Говорили, що німці вогнеметами їх випалили з цих залізобетонних коробок,— сказала вона.

— Чому ж ви одразу не сказали нам, що ви дружина лейтенанта? — спитав я її.

— Злякалася я... не повірила відразу. Думала, може, німці переодягнені чи бандерівці які...

— А хіба тут не було радянських партизан?

— Ніколи.

— Як же звати вас?

— Наташа,— тихо відповіла вона.

Поговоривши із зв'язковими, веселими і пустотливими хлопцями — і особливо нашими жінками-санітарками, Наташа твердо заявила про свій намір піти з партизанами.

Ну що ж, нічого дивного в цьому не було. Оформлення хай закінчать у штабі писарі, коменданти та наші контррозвідники, які виконували й функції відділу кадрів.

В полудень у селі з'явилась ціла кавалькада.

— Прибули «з-за кордону» поляки парламентарі,— доповів зв'язковий із західної застави.

На добрих конях, із скрипучими сідлами і у дивних картузах з чотирма кутами — конфедератках.

Попереду гарцював стрункий, рудий і дуже рухливий молодий хлопець. Він кинув поводи ординарцеві, увійшов у штаб і хвацько козирнув двома пальцями.

— Блискавиця, командир беха...

Я здивовано підняв брови.

— Як це розуміти?

— Батальйони хлопські,— задоволено зареготав рудий Блискавиця.— Ну, по-вашому селянські батальйони. Це у нас назва така. А будемо вважати все одно — партизани.

Приїхав він, як виявилось, для встановлення контактів і зв'язку. Ми обережно пообіцяли спільно діяти проти фашистів. Поговорили, і Блискавиця, дуже задоволений, поскакав. А ще через півгодини з'явився якийсь капітан Вацлав. У цього шику було набагато більше, але розмовляв він стриманіше, не запрошував гостинно.

в Польщу, як Блискавиця, і явно промацував наші наміри. Проте й з ним був встановлений контакт.

Надвечір з'явилися і ті, кого ми більше за всіх чекали: прості робочі люди у звичайному напівселянському одязі — підпільники, представники робітничої партії Польщі.

— Товаришу Чеслав, — відрекомендувався чоловік з обличчям шахтаря. На щоках і під очима в нього — помітні синенькі крупинки вугілля. Міцно потис він нам руки, і я відчув шершаву від обушка долоню трудівника. І майже так само, як незабутній Микола Струк з Білої Ослави в Карпатах, він сказав: — Хочу мувить з товаришем командиром. На чотири ока.

Ми розмовляли з ним близько години.

Ларіонов, який довго придивлявся до Чеслава, вибрав час і сказав мені пошепки:

— Товаришу командир, оце народ! Не те, що той Мазур. Прикидається, а в самого на хуторі батраків з півдесятка. Та ще й полонених на нього скільки працювало. А це, відразу видно, наш роботящий люд.

— Слухай, Ларіонов? А якої партії той Мазур?

— Чорт його знає! — Він почухав чуба. — Якоїсь військової... звензек... Військового зв'язку, чи що...

— Ну, от бачиш! А це Польської робітничої партії делегати...

Я так багатю розпитував Чеслава про кордон, що він, похмуро посміхаючись у щіточку вусів, сказав мені:

— Може, вийдеми на тую холмечку і партизанський довудца своїм оком повиде-е...

Ми вийшли на задвір'я і швидко почали дряпатися по стежці, яку наша застава протоптала до дота, що виднівся на горі.

Це був великий гарматний дот, сліпі прорізи амбразур якого були спрямовані на північний захід. Амбразури його сльозилися сивим димком. В середині дота було розкладене багаття, грілась наша бойова охорона. Вартові на верхівці дота змінялися кожні півгодини, передаючи один одному командирський бінокль.

Я взяв у вартового бінокль. Але як не вдивлявся у молочне марево, нічого не побачив. Навіть горизонт був схований в тумані. А Чеслав твердив одне:

— То є вже польська земля...

Довелось із ввічливості вдавати, що я бачу те, що ба-

чив цей чоловік. Виручив Жоржоліані. Він запряг коней і польовими шляхами, в обхід, приїхав за нами. Ми сіли в сани і швидко спустились униз.

Біля радіоузла я зіскочив, відіслав сани з польським представником до штабу.

Старший радист при моїй появі вийняв з-під апарата шифровку:

«Відповідаємо на ваше запитання про кордон. Розпечатайте пакет Тимофій».

Це була радіограма Строкача. Він перед виходом вручив мені пакет з словами: «Розпечатати тільки після нашого сигналу». Пакет завжди був зі мною. Він був вшитий у підкладку шкіряної куртки.

Повернувшись до штабу, я розпоров хутряну підкладку і вийняв м'який матер'яний пакет. На аркуші полотна була директива: «Підходячи до кордону нашої країни, треба пам'ятати про визвольну місію Радянського Союзу. Ви вийдете до кордону Угорщини. Словаччини, Польщі. Діяти самостійно, відповідно тому, як складається обстановка, із совістю радянського громадянина».

Далі йшла інструкція...

Конкретні поради й маршрути нам не були потрібні. Але на словах не все збігалось з життям. Найголовніше, однак, було сказано: «Діяти відповідно обстановці і совісті радянського громадянина...» Підпису не було, тому що адресат знав автора, і пакет був вручений особисто. Я зрозумів — справа була в термінах і сигналі.

Сигнал був одержаний.

— Маршрути походу накидав? — спитав я в начштабу.

Передбачливий Войцехович склав два варіанти чергового нічного маршу.

— Праворуч чи ліворуч? — спитав він.

Зараз усі мої сумніви як рукою зняло. Було ясно, що нас чекають. Розвідники, які вже побували за кордоном, в один голос підтвержували це.

— Праворуч, Васю, праворуч.

Не вагаючись, ми тут же накидали план нічного маршу в бік Білгорайських лісів.

Встановилась снігова погода, і санна дорога обіцяла швидкий стрімкий кидок уперед. Отже, вирішено безповоротно.

Вечоріло. Підморожувало. В сутінках, які повільно танули, колона на снях, звиваючись уздовж долини, виповзла з кам'янистого яру на плато. Далі перед очима постала рівнина, снігове поле біліло й іскрилось. Шлях було видно далеко на північний захід. Очі, що надивились на карту, здавалось, угадували навіть чорну щіточку Білгорайських лісів.

На свіжому морозі коні взяли риссю, і я ніяк не міг утриматися: сів на свого осідланого маштака і поскакав до розвідників.

Все добре, йшов звичайний, поки що нічим не потрижований марш. Місяць, повний, круголиций і безпристрасний, посміхався з небосхилу.

На роздоріжжі, зупинившись поруч з маяком від батальйону Кульбаки, який виставляв сьогодні заслони, я побачив біля польової криниці між двома тополями кам'яну статую. Поруч з мадонною стояв перекошений прикордонний стовп.

Збоку розмовляв з розвідниками наш денний знайомий Чеслав. Навколо нього згрупувалось кілька наших бійців — троє піших і чоловік з п'ять кіннотників. Я прислухався і почув польську мову. Це Прутковський, а це кіннотник Ступинський... Коли я підійшов до них, то почув, як вони запевняють Чеслава, що вони справжні радянські партизани, хоч за національністю й чисті поляки. Чеслав повернувся до мене й сказав жартома:

— Зараз ми це перевіримо з дозволу пана товариша командира.

Я кивнув головою.

І, трохи підвищивши голос до урочистої ноти, він спитав:

— Ким ти бендзеш?

— Поляк чесний,— хором відповіли бійці.

— У що ти вежіш?

— У Польське вежем.

— У що ти вежіш?..— більш наполегливо спитав він вдруге.

— В ожел бялий,— відповіли вони тихіше.

А кіннотник Ступинський, порушуючи урочистість хвилини, раптом додав:

— І в зїрку червоноармійську, і в партизанський автомат.

Всі засміялись, Чеслав — голосніше за всіх.

Колона підтягнулась.

— Ну як? — спитав я Чеслава.— Справжні?

— Справжні поляки і добрі, видно, партизанці. Ех, нам таких давно уже тшеба.

— Тоді вперед, пане Чеслав,— сказав я, сідаючи на коня.

— Товариш Чеслав,— поправив він мене.

Так ось вона, наша визвольна місія! Там, за цим перекошеним прикордонним стовпом, живе і бореться братський слов'янський народ. Він обливається кров'ю. Тридцять дві партії привели його до війни і до поразки... І лише одна, робітнича, разом з нами виведе на шлях національно-визвольний...

Роздоріжжя вже проходили санчастина і батарея. Я прилаштувався позаду до саней, з яких стирчали довгі, як жердини, ноги комісара Миколи. Він лежав на спині, закинувши руки за голову, як це любив робити Руднев. Коли я нагнувся до шиї коня і зазирнув у обличчя комісарові, то побачив його широко розплющені очі, які дивились у зоряне небо. Микола мовчав. Мовчав і я... Але думки мої були зовсім не ті, як два дні тому. Важкої нерішучості ніби й не було. Все було просто й ясно, як те роздоріжжя з двома тополями, мадонною, що залишилися позаду. І, стьобнувши маштака нагайкою, я широкою риссю пустив його вперед. Догнавши ескадрон Усача і приєднавшись до його кіннотників, довго їхав попереду колони.

Втома і пригніченість зникли. Бадьорість і піднесення змінили їх. Через годину до нас під'їхав верхи й Микола Солдатенко. Порівнявшись зі мною, він придержав мого коня за вуздечку.

Верхові коні, тримаючи рівняння, пішли по санному слїду. Микола спитав мене:

— Скоро?

— Що?

— Ну тая... лінія Керзона?

— Уже давно, брате Миколо, залишилась позаду.

Микола свиснув. Але в цьому повисіті вже не було вчорашнього здивування. Навпаки, ~~в ньому~~ я відчув ту саму хвацькість, за котру мій заплідіт проробляв нас

на Волині два тижні тому. Коні зрозуміли цей свист по-своєму і взяли риссю, потім перейшли на галоп. На зустріч нам бігли лощинки, переліски, а потім повільно почав виповзати на горизонті широкий ліс. Обігнавши розвідку, ми вискочили на горб. Там зупинили коней, що важко дихали, і озирнулись назад. Вузькою чорною стрічкою колона тяглась по лощині, пройшовши вже з десяток кілометрів від того роздоріжжя, де в степу росли дві тополі.

Так, кордон залишивсь позаду.

1950—1958 рр.

Кінець першої частини

ПЕТР ПЕТРОВИЧ ВЕРШИГОРА

Рейд на Сан и Вислу

(На українском языке)

*

Редактор *В. О. Слєпих*
Художник *Б. В. Розанов*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *О. Г. Олєшкєвич*
Коректори *І. Г. Адамець, О. Т. Супруненко*

*

Здано на виробництво 20/III 1961 р.
Підписано до друку 6/V 1961 р. Формат паперу 84×108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 16,75. Умовн. друк. арк. 13,735.
Обліково-видавн. арк. 14,763. Ціна 59 коп.
Зам. 503. Тираж 30 000.

*

Держлітвидав України,
Київ, Володимирська, 42.

*

4-а поліграффабрика Головополіграфвидаву
Міністерства культури УРСР,
Київ, пл. Калініна, 2.

59 год.

ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ